पुनर्नेपथ्ये। (१)। रे रे शङ्करपुरवासिजाणवदा! (२) एसो क्खु जोव्वणारम्भ-गव्व-सम्भरिद-(३) दुव्विसहामरिस-रोसव्वदिभर-बलामोडि-विहडिदुग्गाडिद-लोहपञ्जर-पडिलग्ग--

रे रे शङ्करपुरवासिजानपदाः! एष खलु यौवनारम्भ-गर्व्व-सम्भृत-दुर्विषहामर्ष-रोषव्यतिकर-बलात्कार-विघटितोद्घाटित-लौहपञ्जर-प्रतिलग्न-सङ्कलितनिगलः, निजलीला-विलासोद्वेल्लित-वल्लभ-तुङ्ग-लाङ्गूल-विकट-वैजयन्तिका-विषम-डामरोद्दाम-शरीरसन्निवेशः,

यदाशास्यते; तदेतत् सर्वदा कुचमण्डलस्थितया सततसमाहृतया त्वया अनायासेनैव लब्धमित्यहो सौभाग्यं तवेति भावः।

अत्र त्वयैव जितं न तु मया इति प्रतीतेरार्थी परिसंख्याऽलङ्कारः, विलासवैजयन्तीति निरङ्गं केवलरूपकं, तृतीयचरणे छेकानुप्रासश्च इत्येतेषां मिथोनिरपेक्षत्वात् संसृष्टिः। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वे न तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः।

अत्र पुष्पं नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम्। तथा च साहित्यदर्पणे।

"पुष्पं विशेषवचनं मतम्।"

तथा रमणीयत्वेन मालतीकुचमण्डलस्याश्रयाकाङ्क्षाप्रतीतेः स्पृहा नाम नाट्यालङ्कारश्च। यथा तत्रैव।

"आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा।"

"चलापाङ्गां दृष्टिमित्यादि, वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हता स्त्वं खलु कृती" इत्यत्र शाकुन्तलीयपद्यं स्मरतेव भवभूतिना पद्यमिदं रचितमितीव प्रतीयते।

पुष्पिताग्रा वृत्तम्॥ १५॥

(१) अयं पाठः क्वचिन्नास्ति।

(२) सङ्करघराधिवासिणो जाणवदा इति पाठभेदः।

(३) जोव्वणारम्भभरिददुव्विसहा इति पाठः क्वचित्।

संगलिअ-णिअलो, (१) णिअलोला-विलासुव्वेलिअ-वक्षङ्ग-तुङ्ग-लङ्गूल-(२) विअड़-वेजअन्तिआ-विसम-डामरुड्डाम (३) सरीर-सण्णिवेसो, मड़ादो अवक्कमिअ, तक्खणं-मतिअ-कवलिदाणेअ-देहिदेहावअव-मज्झ-णिटठुरत्थिखण्ड-खण्डण-टङ्कार-कड़कड़ाअन्त-करवत्त-कठिणदाढ़ा-कराल-मुहकन्दरो, पअण्डवज्ज-णिग्घाद (४) दारुण-चवेढ़ामोड़िद-कवलिदाणेअ-(५) णरतुरङ्ग-जंगलुग्गार-भरिद-गलगुहागब्भ-गम्भीर-घग्घरो, रज्झिगज्जूरण सद्द संदब्भ-परिपूरिदणहत्थलो, णिहद-णिप्पेसिद णट्ट णिटठाविदासेस-जण-णिवहो, कठोर-णहर-कप्परा-क्कमण-णिद्दअ-

मठादपक्रम्य, तत्क्षण मत्तण कवलितानेक-देहि-देहावयव-मध्य-निष्ठुरास्थिखण्ड खण्डन टङ्कार कटकटायमान-करपत्र-कठिन-दंष्ट्राकराल-मुखकन्दरः, प्रचण्डवज्र-निर्घात-दारुण चपेटामोटित-कवलितानेक-नरतुरङ्ग-जाङ्गलोद्गार-भरित-गल-गुहागर्भ-गम्भीरघर्घरः रज्झिगज्जूरणशब्दसन्दर्भ-परिपूरित-नभस्तलः, निहत-निष्पेषित-नष्ट-निष्ठापिताशेषजन-

(प) रे रे शङ्करेति। यौवनारम्भेण यो गर्व्वः बलदर्पः तेन सम्भृतौ पूर्णौ दुर्विषहौ अन्यैरसह्यौ यौ अमर्षरोषौ असमाकोपौ तयो र्व्यतिकरेण संमिश्रणेन यो बलात्कारः बलप्रवृत्तिः, तेन विघटितं आदौ भग्नं उद्घाटितं पश्चादपसारितं यत्-

(१) पड़िवड्ढ सिङ्खला-णिरोह-पड़िभङ्ग-सङ्कलिद इति पाठान्तरम्।

(२)...विलासपेरन्तुव्वेल्लन्त-वड्ढलुत्तुङ्ग इत्यपि पाठः।

(३) डम्बरड्डाम इति भिन्नपाठः॥

(४) विअड़-विब्भमणुड्डामदारुण इति पाठोऽपि।

(५) परिमिलिअ,। पुस्तकान्तरे पाठोऽयम्।

दारिद-(१) जन्तु-गत्तावअव-प्पउत्त-रत्त-कद्दमिद-गइवहो, दुट्ठ-सद्दूलो कुविअ-किअन्त-लीलाइदं करेदि। ता पड़िरक्खध जधासत्ति अत्तणो जीविदं त्ति (२)। (प)

निवहः, कठोर-नखर-कर्पराक्रमण-निर्द्दय दारित-जन्तु-गात्रावयव-प्रवृत्त रक्त-कर्द्दमित-गतिपथः, दुष्टशार्दूलः, कुपित-कृतान्त-लीलायितं करोति। तत् परिरक्षत यथाशक्ति आत्मनो जीवितमिति।

लौहपञ्जरं तत्र प्रतिलग्नः संसक्तः, सङ्कलितः स्वपादद्वयात् स्खलितः निगलः शृङ्खला यस्य सः।

निजः स्वकीयो यो लीलाविलासः स्वच्छन्दतया विहारः चिरात्परं पञ्जरशृङ्खलाबन्धापगमात् इच्छानुरूपं विचरणं तेन उद्वेलितं ऊर्द्धं सञ्चालितं बल्लभं प्रियं, तुङ्गं उच्चं लाङ्गूलमेव विकटा भीषणा वैजयन्तिका पताका, तया विषमो दुर्दर्शः, डामरो भीषणः, उद्दामो विशालः, शरीरसन्निवेशो देहसंस्थानं यस्य सः।

मठादपक्रम्य स्वकीयबन्धनमन्दिरान्निर्गत्य। तत्क्षणे अपक्रमणस्यैव समये सटपं यथास्यात्तथा कवलितानां ग्रस्तानां मुखमध्ये प्रवेशितानां अनेकेषां देहि-देहावयवानां प्राणिशरीरस्थहस्तपदाद्यङ्गानां मध्ये निष्ठुराः कठिना ये अस्थिखण्डाः तेषां खण्डनस्य दन्तचर्व्वणस्य यष्टङ्कारः शब्दविशेषः, तेन कटकटायमानाः कटकटशब्दं कुर्वाणाः याः करपत्रवत् क्रकचवत् (करात इति यस्य वङ्गभाषा) कठिनाः दंष्ट्रा दन्ताः ताभिः करालो भयङ्करः मुखकन्दरः वदनविवरं यस्य सः।

तथा प्रचण्डवज्रनिर्घातवत् दारुणो यश्चपेटः चपेटाघातः तेन आमोटितानि आदौ मर्द्दितानि पश्चात् कवलितानि ग्रस्तानि गलाधःकृतानीत्यर्थः यानि अनेकनरतुरङ्ग

---

(१) दलिआकइ इति पाठभेदः।

(२) ता रक्खाध, जधासत्ति पिअसहीए मदअन्तिआए जीविदं त्ति इति पाठान्तरम्।

प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धरक्षिता (१)। परित्ताअध, एसा णो पिअसही

(फ) परित्रायध्वं। एषा नः प्रियसखी, अमात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिका एतेन दुष्ट-शार्दूलेन विनिहत-विद्राविताशेष परिजना अभिभूयते।

जाङ्गलानि बहुतरमनुष्यघोटक-मांसानि, तेषां उद्गारेण उदरात् पुनरुत्थापणेन भरितः परिपूर्णः यो गलगुहागर्भः गलविवरमध्यः तत्र गम्भीरः घर्घरः तद्रूपः शब्दो यस्य सः।

"जाङ्गलं (क्ली) मांसम्"। "घर्घरः (पुं)...ध्वनिः"। इति च शब्दकल्पद्रुमः।

"रल्लीति देशीयपदं दीर्घमधुरवाचि। गल्लूरणशब्दो मांसभक्षणसमय-कुपित-शार्दूल-जातिप्रयुक्तं कण्ठगर्जित"मिति त्रिपुरारिः। तेन रल्लिदीर्घमधुरः गल्लूरणशब्दः मांस-भक्षणकालीनध्वनिविशेषः तस्य सन्दर्भेण परम्परया परिपूरितं नभस्तलं गगनदेशो येन सः।

केचित् निहता व्यापादिताः, केचित् निर्भर्त्सिता भूर्णिताः, केचित् नष्टाः अदर्शनं प्रापिताः सकर्म्मकत्वमत्र नशधातोर्विवक्षितं, केचित् निद्रापिताः भयविवशतया तत्र तत्रैव स्थापिताः अशेषाः समस्ता जननिवहा येन सः।

तथा कठोरा नखरा नखाः। कर्परः शिरोऽस्थीनीव तेषामाक्रमणेन प्रहारेण-व्यथः निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा दारिता विदारिता ये जन्तुगात्रावयवाः प्राणिनां हस्तपदादीनि शरीराङ्गाणि तेभ्यः प्रसृतैः बहिर्भूतैः रक्तैः शोणितैः कर्दमितः पङ्कीकृतः गतिपथो येन सः। दुष्टो हिंस्रावृत्तिः शार्दूलः व्याघ्रः।

कुपितकृतान्तलीलायितं क्रूडयमलीलाचरणं।

अत्र खल्वस्माद् व्याघ्रादपि भीषणतरोऽयं समासराशिरिति मन्यन्ते काव्यरसिकाः।

चूलिकाख्योऽयमर्थोपक्षेपकः "अन्तर्यवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका।" इति लक्षणात्।

---

(१) प्रविश्य बुद्धरक्षिता। सत्रास' इति क्वचित् पाठः।

अमअणन्दणस्स वहिणिआ मदअन्तिआ एदिणा दुट्ठसद्दूलेण विणिहद-विद्दाविआसेसपरिअणा अहिभवीअदि । (फ)

माल । लवङ्गिए ! अहो प्पमादो (१) (ब)

माध । ससम्भ्रममुत्थाय । वुद्धरक्खिते ! क्वासौ ।

माल । दृष्ट्वा सहर्षसाध्वसमात्मगतम् । अम्महे ! एसो वि एत्थ (२) एव्व । (भ)

(ब) लवङ्गिके ! अहो प्रमादः ।

(भ) अहो ! एषोऽपि अत्रैव ।

(फ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ता तामसत्वरान्विता । विनिहताः व्यापादिताः विद्राविताः प्रमर्द्दिताश्च अशेषाः सकलाः परिजना यस्याः सा । अतएव स्वपरिजनोऽपि रक्षको न सम्भवतीति भावः । अभिभूयते आक्रम्य व्यापाद्यते ।

(ब) मालेति । अहो इति विषादार्थे । प्रमादः अनवधानता नगररक्षिवर्गस्येति शेषः । अथवा प्रमादो विपत् । भवभूतिरयं प्रायेण विपदर्थ एव प्रमादशब्दं प्रयुङ्क्ते ।

(भ) मालेति । दृष्ट्वा माधवमिति शेषः । सहसा सतताभिलषितप्रियतमदर्शनात् हर्षः, निर्जने माममुञ्च दृष्ट्वा यदि कश्चित् पितरं निवेदयेदित्याशङ्कया साध्वसं भयं ताभ्यां सहेति सहर्षसाध्वसम् । अम्महे इति शौरसेन्यादिभाषायां सप्रमादचिन्ताद्योतकमव्ययं । तथाचोक्तम् ।

"चिन्तायां सप्रमादायां अम्महे इति कथ्यतम् ।
शब्दरूपं विशेषेण प्रयोक्तव्यं प्रयोक्तृभिः ॥"

संस्कृते तु तादृशशब्दाभावात् यथाकथञ्चिदहोशब्देनानुवादः कृतः । एष माधवः ।

(१) सहि लवङ्गिए ! अहो महन्तो पमादो इति पाठोऽपि दृश्यते ।

(२) इहत्थो इति पाठान्तरम् ।

माध । स्वगतम् । हन्त ! पुण्यवानस्मि, यदहमतर्कितोपनत-दर्शनोल्लसितलोचनया (१) अनया—(म)

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण * ।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतवर्षेणेव (२) सान्द्रेण सिक्तः ॥ १६ ॥

(म) माधेति । हन्त हर्षे । अतर्कितं पूर्वमचिन्तितं अथ च उपनतं उपस्थितं यत् दर्शनं ममावलोकनं तेन उल्लसिते उत्फुल्ले लोचने यस्या तया, अनया मालत्या, नद्ध इत्यादिश्लोकस्थक्रियाणां कर्तृपदमेतत् । अहमिति तु तत्कर्मपदम् ।

अविरलमिति । अनया मालत्या, कर्त्र्या स्फारितेन प्रीतिप्रफुल्लेन चक्षुषा करणेन पुण्डरीकाणां सिताम्भोजानामिदमिति पौण्डरीकं तेन, दाम्ना माल्येन अविरलं घनं सर्वाङ्गेषु निविडं यथा स्यात्तथा नद्धो बद्ध इव । निर्भरेण अतिमात्रेण दुग्धस्रोतसा च स्नपित इव । कृत्स्नः सकलोऽहं सर्वाणि ममाङ्गानीत्यर्थः कवलित इव चिरस्यानन्तर-लाभात् सतृष्णतया ग्रस्त इव । यथा सान्द्रेण घनेन अमृतवर्षेण सुधावृष्ट्या प्रसभं बलेन सिक्त इव । सर्वत्र स्मितसमेतत्वात् प्रीतिनिर्मलधवलत्वाच्चेति भावः ।

अत्र भावाभिमानि-वाच्य-क्रियोत्प्रेक्षाचतुष्टयस्य परस्परनिरपेक्षतया संसृष्टिरल-ङ्कारः । समुच्चयनीयेन दुग्धस्रोतसेत्यनेनैव समभिव्याहारात् चकारस्य तत्पूर्व-पाठेऽपि न अक्रमतादोष इति वदन्ति ।

मालिनी वृत्तम् ॥ १६ ॥

---

(१)—दर्शनोल्लसितया इति पाठभेदः ।

* दुग्धस्रोतसां निर्भरेण इति पाठोऽपि ।

(२) प्रसभममृतमेघेनैव इत्यपि पाठः ।

बुद्ध । महाभाअ ! (१) उज्जाणवाहिअरत्थामुहे । (य)

माधवः । साटोपं परिक्रामति (२) । (र)

काम । वत्स ! अप्रमत्तो भूत्वा विक्रमस्व (३) । (ल)

माल । जनान्तिकम् । लवङ्गिए ! हद्धी हद्धी ! (४) संसओ क्खु जादो । (व)

सर्व्वाः । त्वरितं परिक्रामन्ति (५) । (श)

(य) महाभाग ! उद्यानवाह्यरथ्यामुखे ।

(व) लवङ्गिके ! हा धिक् हा धिक् ! संशयः खलु जातः ।

(य) बुद्ध इति । मालतीमाधवयोः कस्मिंदयस्य स्वगतत्वात् 'क्वासौ' इति माधवेन पूर्वपृष्टस्योत्तरमाह महाभागेति । उद्यानवाह्यरथ्यामुखे शार्द्दूलेनाभिभूयमाना मदयन्तिका वर्त्तत इत्यर्थः ।

(र) माधव इति । साटोपं सदर्पं, परिक्रामति तत्र गन्तुं पदक्षेपं करोति ।

(ल) कामेति । अप्रमत्तः सावधानः सन् । विक्रमस्व मदयन्तिकोद्धाराय उत्सहस्व शक्तिं प्रकाशयेत्यर्थः । "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" इति सूत्रादित्वादात्मनेपदम् ।

(व) मालेति । संशयः, मदयन्तिका, शार्द्दूलाक्रमणात् मुक्तिं प्राप्स्यति नवेति सन्देहः ।

(श) सर्वा इति । परिक्रामन्ति मदयन्तिकाया अवस्थामवलोकयितुमित्यर्थः ।

---

(१) एसो क्खु इत्यधिकः पाठः कुत्रचित् ।

(२) माधवः । (साटोपं) अप्रमत्तोऽस्मि इति भिन्नः पाठः ।

(३) अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति ।

(४) कुत्रचित् 'हद्धी हद्धी' इति पाठो नास्ति ।

(५) अयं पाठोऽपि कुत्रचित् नास्ति ।

माध । अये इत्थं (१) सबीभत्सम् । अहह ! । (ष)

संसक्तत्रुटितविवर्त्तितान्त्रजाल-
व्याकीर्णस्फुरदपवृत्तरुण्डखण्डः ।
कीलालव्यतिकरगुल्फदघ्नपङ्कः
प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥१७॥

अहो ! प्रमादः । (स)

(ष) माधेति । सबीभत्सं सघृणम् । अहहेत्यद्भुते खेदे वा ।

संसक्तेति । संसक्तानि पथिपार्श्वस्थस्तम्भादौ प्रथमं संलग्नानि, पश्चात् त्रुटितानि महाकर्षणेन छिन्नानि, विवर्त्तितानि तत्क्षणात् रुण्डेष्वेव सशब्दं परावर्त्तितानि पथिपार्श्वस्थ स्तम्भादौ दृढलग्नांशानपहाय आनीतानीत्यर्थः यानि अन्त्रजालानि नाडी-विशेषसमूहाः (अन्त्रं आँतड़ी, आँत इति यस्य वङ्गभाषा) तै र्व्याकीर्णा व्याप्ताः, स्फुरतां सद्योव्यापादितत्वात् स्पन्दमानानां अपवृत्तानां विपर्य्यस्तानां रुण्डानां कब-न्धानां खण्डा यस्मिन् सः । तथा कीलालानां शोणितानां व्यतिकरेण सम्मिश्रणेन गुल्फदघ्नः गुल्फपरिमाणः पङ्कः कर्द्दमोयत्र स तथोक्तः, नखा एवायुधानि यस्य तस्य शार्द्दूलस्य मार्गः तत्क्षणातिक्रान्तपथः प्राचण्ड्यं अतिभयङ्करतां वहति धारयति ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा प्राचण्ड्यवहनं प्रति प्रथमोक्तपदद्वयार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

"रुण्डः (पुं) कबन्धः" । "कौलालं (क्ली)...रक्तम्" इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

गुल्फदघ्नेति "प्रमाणे मात्रट्द्वयसट्दघ्नट्" इति दघ्नट्प्रत्ययः ।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ १७ ॥

(स) अहो इति । प्रमादोऽनवधानता रक्षिवर्गस्येति शेषः । यदस्यां विपदि कोऽपि रक्षिपुरुषो नास्तीति भावः । अथवा प्रमादो विपत् ।

---

(१) एष पाठोऽपि क्वचित् न दृश्यते ।

वयं बत विदूरतः क्रमगता पशोः कन्यका।

सर्वाः। हा मदअन्तिए!। (ह)

कामन्दकीमाधवौ। सहर्षाकूतम्। (च)

कथं तदवपातिता-(१)दधिगतायुधः पूरुषात् (२)
कुतोऽपि मकरन्द एत्य सहसैव मध्ये स्थितः।

इतरा:। साहु, महाभाअ! साहु। (क)

(ह) हा मदयन्तिके!।

(क) साधु, महाभाग! साधु।

विपदमेवाह वयमिति। बत खेदे। वयं विदूरतः विशेषदूरे तिष्ठाम इति शेषः, कन्यका मदयन्तिका तु पशोः शार्दूलस्य क्रमं एकमेव पादक्षेपं गता एकेनैव पादक्षेपेण लभ्ये स्थाने वर्त्तत इत्यर्थः। अत एवास्माभिरस्या रक्षणस्यासम्भवात् अप्रतिकार्य्या विपदिति भावः।

(च) कामेति। विपन्नाया उपयुक्तरक्षकोपगमादुभयोरेव हर्षः। अनेन रक्षार्थमागमनेन मङ्गलञ्चेत् तदा मदयन्तिकामकरन्दयो र्जातानुरागः सहसैवा हृद्धि-मुपयास्यतीति कामन्दक्या आकूतमभिप्रायः, एतेन शूरम्मन्यस्य मकरन्दस्य पूर्णपरीक्षा भवेदिति माधवस्याकूतम्, ताभ्यां सहेति सहर्षाकूतम्।

कथमिति। हर्षे कथंशब्दः। तेन शार्दूलेन अवपातितात् निहतात् पूरुषात् कस्माच्चित् नरात् अधिगतं लब्धं आयुधं असिर्येन सः अधिगतायुधः मकरन्दः कुतोऽपि अस्माभिरज्ञातदेशात् एत्य आगत्य सहसैव कियन्तमपि विवेचन-विलम्बमकृत्वैव मध्ये मदयन्तिकाशार्दूलयोरन्तराले स्थितः, मदयन्तिकारक्षणाय शार्दूलं निहन्तुमिति भावः।

(क) इतरा इति। साधु महापौरुषं कृतमिति शेषः। हर्षे साधुशब्दस्य द्विरुक्तिः।

(१) तदभिपातितादिति पाठान्तरम्। (२) सम्भ्रमादिति-पाठभेदः।

कामन्दकीमाधवौ । सभयम् । **दृढ़श्च पशुना हतो—**

इतरा: । **अत्याहिदं अत्याहिदं (१) । (ख)**

कामन्दकीमाधवौ । सहर्षम् ।—**व्यसुरसौ कृतश्चामुना (२) ॥१८॥**

(ख) अत्याहितं अत्याहितम् ।

दृढ़मिति । किञ्चेति चार्थः । पशुना शार्दूलेन दृढ़ं तीव्रं आहतः नखैर्वक्षसि प्रहृतः मकरन्द इत्यर्थः । अतएवोक्तं सभयमिति ।

(ख) इतरा इति । अत्याहितं महाभयमुपस्थितं । अमुना व्याघ्रकृतप्रहारेणेति भावः ।

व्यसुरिति । अमुना मकरन्देन असौ शार्दूलः विगता असवः प्राणा यस्येति व्यसुः, सः कृतश्च । प्रहारानन्तरमेव असिप्रहारेण शार्दूलो व्यापादित इत्यर्थः । अतएवोक्तं सहर्षमिति । चकारोऽयं तात्कालिकत्वसूचनार्थः । धन्योऽयं महावीरो मकरन्द इति भावः ।

अत्र रौद्ररसस्य त्रासहर्षाख्यभावयोरङ्गत्वेन रसवदलङ्कारः । तथाऽत्र पृथ्वीवृत्ते अष्टमाक्षरे यतेर्नियमात् 'कुतोऽपि मकरन्द एत्य' इत्यत्र तदभावात् काव्यादर्श-सरस्वती-कण्ठाभरणयोर्मते यतिभङ्गदोषः । तथा च

काव्यादर्शे—"श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥"

सरस्वतीकण्ठाभरणे—"अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ।"

किन्तूपजीव्यसाहित्यदर्पणकारमते तद्दोषानुल्लेखेनानङ्गीकारात् पुरुषोत्तमादिमते यतेरेवास्वीकारात् भगवच्छङ्कर-कालिदास-मुरारि-जयदेव-प्रभृतिभिर्बहुतर-यत्यभाव-

---

(१) क्वचिन्न पाठोऽयं नास्ति ।

(२) प्रमथितश्च दंष्ट्रायुध इति भिन्नः पाठः ।

इतरा:। सानन्दम्। दिट्ठिआ पडिहदं दुज्जादं (१)। (ग)

(ग) दिष्ट्या प्रतिहतं दुर्जातम्।

व्यवहाराच, गौणदोष:। किन्तु प्रथमे पादे शार्दूलरूपपशुविशेषे मदयन्तिकारूपे कन्याविशेषे च वक्तव्ये 'पशोरिति कन्यकेतिच सामान्यद्वयमुक्तं' द्वितीये असिरूपायुधविशेषे वाच्ये 'अधिगतायुध' इति सामान्यं, तथा चतुर्थेऽपि शार्दूलरूपपशुविशेषे वक्तव्ये 'पशुने'ति सामान्यमुक्तमिति चत्वार एव विशेषे अविशेषाख्यदोषा:, किञ्च प्रथमे पादे भेदबोधक: किम्-शब्दस्तु-शब्दो वा वक्तव्य: किन्तु नोक्त इति वाच्याऽनभिधानतादोषश्च। तेन श्लोकोऽयमेवं पठनीय:, यथा—

अमुष्य मदयन्तिका क्रमगता, त्वहं दूरत:
कथं तदभिपातितादधिगतासिक: पूरुषात्।
कुतोऽपि सहसाऽन्तरेऽव मकरन्द एत्य स्थित:
दृढश्च प्रहृतोऽमुना, व्यसुरसौ च सख्या कृत:॥

इति पाठे तु यतिभङ्गदोषोऽप्यपास्त:। तथा च अमुष्येति शार्दूलस्यैव निर्देश:। किन्तु शब्दार्थे तुशब्द:। वयमिति प्रकृतपाठे "वाश्मदये"ति वहुवचनमासीत्, एतत्पाठे तु अहमिति तद्वैकल्पिकमेवपदं। अधिगत: असिर्येनेति अधिगतासिक: बहुव्रीहौ कप्रत्यय:। सहसैवेति प्रकृतपाठे एवशब्दस्य न तादृशावश्यकता, सुतरां सहसेतिमात्रोक्तावपि न पुनर्नियमेऽनियमाख्यदोषप्रसङ्ग:। अव, दृश्यमाने अन्तरे इत्यर्थ:। प्रहृत इत्यत्र प्रशब्दस्य संयुक्तत्वेऽपि तत्पूर्वस्य "प्रक्रे वे"ति विकल्पेन दीर्घत्वाङ्गीकारात् "झटिति प्रविश गेह" मित्यादिवत्,न छन्दोभङ्ग:। अमुनेति 'पुन:' शार्दूलस्यैव निर्देश:। सख्येति स्वसखित्वेनैवोपस्थिते: स्ववयस्येन मकरन्देनेत्यर्थ:। इति सर्वमवदातमिति सुधीभिर्विवेचनीयम्।

"कथं हर्षे च गर्हायां प्रकारार्थे च सम्भ्रमे। प्रश्ने सम्भावनायाञ्चे"ति मेदिनी।

(१) इतरा:। अम्बाहिदं इति पाठान्तरम्।

काम। साकूतम्। कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृतरक्तप्रवाहः (१) क्षितितलनिषक्त-(२) खड्गलताऽवष्टम्भनिश्चलः, सम्भ्रान्त-मदयन्तिकावलम्बितस्ताम्यतीव वत्सो मे मकरन्दः (३)। (घ)

इतरा:। हद्धी हद्धी! गाढप्पहारदाए किलम्मदि महा-भाओ। (ङ)

(ङ) हा धिक् हा धिक्! गाढप्रहारतया क्लाम्यति महाभागः।

एकस्यैव पदस्य अन्तराऽन्तरा जनान्तर-वाक्यान्तरवती भवभूतेरियमतीवचमत्-कारिणी रचनाचातुरीति काव्यरसिकाः परिमोदन्ते।

पृथ्वीवृत्तम् ॥ १८ ॥

(ग) इतरा इति। दुर्जातं व्यसनं विपदिति यावत् प्रतिहतं मकरन्देन नाशितं शार्दूलवधादिति भावः। "दुर्जातं व्यसने क्लीव मसम्यग्जातवस्तुनि इति केशवः।

(घ) कामेति। अयं मदयन्तिकामकरन्दयोः परस्परसंस्पर्श एव भाविमहानु-रागनिदानमित्यभिप्राय आकूतं तेन सहेति साकूतम्। सम्भ्रमे कथंशब्दः। व्यालस्य हिंस्रपशोः शार्दूलस्य, नखरप्रहारेन निःसृतो रक्तप्रवाहो यस्य सः। क्षितितले निषक्ता लग्ना या खड्गलता तस्या अवष्टम्भेण आश्रयेण निश्चलो निस्पन्दः। सम्भ्रान्तया त्वरान्वितया मदयन्तिकया अवलम्बितो धृतः। ताम्यति ग्लायति मुह्यतीति यावत्।

"अर्थव्यवसहे व्याल स्तथा हिंस्रपशौ स्मृत" इति हलायुधः।

(ङ) इतरा इति। गाढस्तीव्रः प्रहारो यस्य तस्य भावः, तया। क्लाम्यति मुह्यति।

---

(१) ...रक्तनिवह इति क्वचित् पाठः।

(२) विषक्त इत्यपि पाठः।

(३) ताम्यति वत्सो मकरन्द इति पाठभेदः।

माध। **कथं प्रमुग्ध एव।** कामन्दकीं प्रति (१)। **भगवति! परित्रायस्व माम्। (च)**

काम। **वत्स! अतिक्रान्तवेगोऽसि। नन्वेहि पश्यावस्तावत् (२)। (छ)**

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (३)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविद्रावणो नाम (४) तृतीयोऽङ्कः ॥०॥

(च) माधेति। कथंशब्दः सम्भावनायां। प्रमुग्धो मूर्च्छितः। मां मित्रविपत्तेर्विपन्नमिति भावः। अत्र विरोधो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। तथा च साहित्यदर्पणे—

"विरोधो व्यसनप्राप्तिः।"

(छ) कामेति। आमन्त्रणे ननुशब्दः। अस्य हि तृतीयाङ्कान्ते बुद्धरक्षितादिभिः पात्रैस्तु तृतीयाङ्कस्याविच्छेदेन सूचितत्वात्, चतुर्थाङ्कस्य च एतदङ्कस्याङ्गविशेषवदवतीर्णत्वाच्च 'प्रविश्य सम्भ्रान्ता बुद्धरक्षिता। परित्ताअध, एसा णो.पिअसही' इत्यादि नन्वेहि पश्यावस्तावदित्यन्तः अङ्कावतारो नामार्थोपक्षेपकविशेषः तथा च साहित्यदर्पणे—

"अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः॥"

इति श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीश-विरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां तृतीयाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥०॥

(१) क्वचिदयं पाठो नास्ति। (२) तदेहि तावत् पश्याव इति भिन्नः पाठः। (३) परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे इति पाठः क्वचित्। (४) क्वचिदेष पाठो नास्ति।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतो मदयन्तिकामालतीभ्यामवलम्ब्यमानौ मुग्धौ मकरन्दमाधवौ, सम्भ्रान्ता कामन्दकी बुद्धरक्षिता लवङ्गिका च (१)। (क)

मद। **पसीद भअवदि! परित्ताहि (२) मदअन्तिआणिमित्तं संसइदजीविदं विवसानुकम्पिणं (३) महाभाअं। (ख)**

इतराः। **हद्धी हद्धी! किं दाणिं अम्हेहिं एत्थ पेक्खिदव्वं। (ग)**

(ख) प्रसीद भगवति! परित्रायस्व मदयन्तिकानिमित्तं संशयितजीवितं विपन्नानुकम्पिनं महाभागं।

(ग) हा धिक् हा धिक्, किमिदानीमस्माभिरत्र प्रेक्षितव्यम्।

(क) तत इति। मदयन्तिकया अवलम्ब्यमानो मकरन्दः, मालत्या च माधव इति यथासंख्येनान्वयः। नचानयोरेतेन प्रागल्भ्यमाशङ्कनीयं कस्यचिदपि विपदागमे तत्प्रतिकारचेष्टाया दयाप्रणोदितोपकाररूपत्वात् सहृदयमात्रस्यैव तत्सम्भवात्।

(ख) मदेति। महाभागं मकरन्दं। सर्वेषामेव जीवनदानहननयोः कामन्दक्याः सामर्थ्यमस्तीति मन्यमानाया इयमनुनयोक्तिरिति ज्ञेयम्।

(ग) इतरा इति। माधवमकरन्दयो र्जीवनापायमाशङ्क्य शोककातर्यादिय-

---

(१) ततः प्रविशतो मदयन्तिकालवङ्गिकाभ्यामवलम्बितौ प्रमुग्धौ माधवमकरन्दौ सम्भ्रान्ता कामन्दकी मालती बुद्धरक्षिता च। इति पाठान्तरम्।

(२) परित्ताहि परित्ताहि इति द्विरुक्तिः क्वचित्।

(३) आवन्नजणाणुकम्पिणं इति पाठभेदः।

काम । ॰ उभौ कमण्डलूदकेन सिक्त्वा । ननु भवत्यः ! पटाञ्चलै वींजयध्वम् (१) ।

मालत्यादयस्तथा कुर्वन्ति ।

मक । समाश्वस्यावलोक्य च । वयस्य ! अतिकातरोऽसि, किमेतत्, ननु स्वस्थ एवास्मि । (घ)

मद । सहर्षम् । अम्महे ! पड़िवुद्धं दाणिं मअरन्दपूर्णिमाचन्देण (२) । (ङ)

माल । माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वा । महाभाअ ! दिट्ठिआ वड्ढसि, णं भणामि पड़िवण्णचेदणो महाभाओ त्ति (३) । (च)

(ङ) अहो ! प्रतिवुद्धमिदानीं मकरन्दपूर्णिमाचन्द्रेण ।

(च) महाभाग ! दिष्ट्या वर्द्धसे, ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभाग इति ।

सुक्तिः । अत्र कामन्दक्याः कृतेऽप्यनुनये माधवमकरन्दयोर्मूर्च्छापनोदनोपायानवलम्बनदर्शनेन तदनुनयस्यापरिग्रहसम्भावनात् विधूतं नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम् ।

"कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः ।" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(घ) मकेति । स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठतीति स्वस्थः प्रकृतिस्थः ।

(ङ) मदेति । प्रतिवुद्धं चैतन्यं लब्धं । मकरन्दपूर्णिमाचन्द्रेणेत्यनेन नयनाह्लादकत्वसूचनात् महाननुरागो व्यज्यते ।

(च) मालेति । मूर्च्छायाः शीतक्रियाऽपनेयत्वात् तदर्थमेव माधवललाटे

---

(१) पटाञ्चलेन वत्सौ वीजयन्तु इत्यपि पाठः ।

(२)...पूर्णचन्देण इति भिन्नः पाठः ।

(३) सहि लवङ्गिए ! दिट्ठिआ वड्ढसि, णं भणामि पड़िवुद्धो ज्जेव दे पिअवअस्सो पड़िवण्णचेअणो महाभाओ मअरन्दो त्ति, कुत्रचिदीदृशः पाठो दृश्यते ।

माध। आश्वस्य। वयस्य! साहसिक! एह्येहि। इत्यालिङ्गति।

काम। उभौ शिरस्याघ्राय। दिष्ट्या जीवितवत्साऽस्मि (१)। (छ)

इतराः। पिअं पिअं (२) णो संवुत्तं। (ज)

सर्वाः। हर्षं नाटयन्ति।

बुद्ध। जनान्तिकम्। हला (३) मदअन्तिए! एसो ज्जेव सो। (झ)

(ज) प्रियं प्रियं नः संवृत्तम्।

(झ) हला मदयन्तिके! एषः एव सः।

इस्तार्पणं। अवधारणे ननुशब्दः। प्रतिपन्नचेतनः लब्धसंज्ञः, महाभागो मकरन्दः। यस्य मूर्च्छादर्शनात् वात्सल्येन त्वं मूर्च्छितोऽसि, स मकरन्दो लब्धसंज्ञो जातः, सुतरामिदानीमाश्वसिहीति भावः। पूर्वोक्तहेतोरिवात्रापि प्रागल्भ्यं नाशङ्कनीयं।

* माधेति। आश्वस्य लब्धसंज्ञो भूत्वा।

(छ) कामेति। शिरस्याघ्राणमतीवस्नेहद्योतकम्। जीवितौ वत्सौ वत्सकल्पौ पुत्रतुल्यौ माधवमकरन्दौ यस्याः सा। अद्य युवयो र्जीवनं सौभाग्यादेव मया लब्धमिति भावः। "वत्सस्तर्णक पुत्रादि वर्षे वत्सन्तु वक्षसि"। इति विश्वः।

(ज) इतरा इति। प्रियं प्रियमित्यतिशये द्विरुक्तिः। उभयोर्जीवनमिति शेषः।

(झ) बुद्धेति। एष एव दृश्यमानो मकरन्द एव सः। य स्तवान्तिके रूपौदार्यशौर्यादिगुणवत्तया बहुशो मया कथित इति शेषवाक्यं बोद्धव्यम्।

---

(१) जीवद्वत्साऽस्मि इति पाठान्तरम्।

(२) क्वचित् द्विरुक्तिर्नास्ति।

(३) सखि! इति क्वचित् पाठः।

मद। तदा ज्जेव जाणिदं मए, (१) जह एसो माहवो, अअं वि सो जणो त्ति। (ञ)

बुद्ध। अवि सच्चवादिनी अहं ?। (ट)

मद। ण क्खु अह्मारिसेसु(२) तुह्मारिसीओ पक्खवादिणीओ होन्ति। माधवमवलोक्य। सहि! मालदीए वि रमणिज्जो इमस्सिं महाणुहावे अनुराअप्पवादो। इति (३) मकरन्दमेव सस्पृहमवलोकयति। (ठ)

(ञ) तदैव ज्ञातं मया, यथा एष माधवः, अयमपि स जन इति।

(ट) अपि सत्यवादिनी अहम् ?।

(ठ) न खलु अस्मादृशेषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवन्ति। सखि! मालत्या अपि रमणीयः अस्मिन् महानुभावे अनुरागप्रवादः।

(ञ) मदेति। यदैव शार्दूलप्रहारेण मूर्च्छितमेनमवलोक्य 'हा वयस्य' इत्यादि विलपन् माधवोऽस्यान्तिकमुपगतः तदैवेत्यर्थः। असकृद्दर्शनान्माधवस्तु परिचित एव, अतश्च एष एव तस्य कमनीयो वयस्य इति, सुतरां माधवस्यान्योद्देशे वयस्येत्यादिविलापासम्भवात् मत्परित्राणाय शार्दूलप्रहारविकलोऽयमपि स जनइति ज्ञातव्यमिति भावः। मकरन्द इति नामाग्रहणात् मनसा मकरन्दः पतित्वेनावृत इति व्यज्यते।

(ट) बुद्धेति। अपि प्रश्ने। मदुक्तं रूपौदार्य्यशौर्य्यादिगुणवत्त्वमस्य प्रत्यक्षीकृतं भवेत्यर्थः।

(ठ) मदेति। अस्मादृशेषु सरलस्निग्धसखीजनेषु, युष्मादृश्यः कामन्दकीसहचारिण्यः, पक्षपातिन्यः—कस्यापि जनस्य असत्यपि गुणे पक्षपातेन तत्सत्त्वप्रतिपादिन्यः

(१) सहि! जाणीदं एव्व मए इति पाठभेदः।

(२) अह्मारिसेसु इति भिन्नः पाठः। (३) पुनर्मकरन्दमेवेति पाठोऽपि।

काम। स्वगतम्। रमणीयोर्जितं हि मदयन्तिकामकरन्दयो-र्दैवादद्य दर्शनम्। प्रकाशम्। वत्स! मकरन्द! कथं पुन-रायुष्मानस्मिन्नवसरे मदयन्तिकाजीवितपरित्राणहेतोर्भगवता दैवेन सन्निधापितः। (ड)

मक। अद्याहमन्तर्नगर एव (१) काञ्चिद्वार्त्तामुपश्रुत्य माध-वस्य चित्तोद्वेगमधिकमाशङ्कमानस्त्वरितमवलोकितानिवेदित-कुसुमाकरोद्यानवृत्तान्तः परापतन्नेव शार्दूलावस्कन्दगोचर-गतामेता-(२) मभिजातकन्यकामभ्युपपन्नवानस्मि। (ढ)

न भवन्ति। अनृतवादित्वेन कामन्दकीप्रियत्वानुपपत्तेः सुतरां त्वदुक्तसर्व्वगुणवानय-मिति भावः।

अस्मिन् महानुभावे माधवे। रमणीयो मनोहरः, परस्परसुयोग्यत्वेन सर्वेषामेव, मनोमतत्वादिति भावः। अनुरागप्रवादस्यापि रमणीयत्वे अनुरागस्यातिरमणीयत्वमर्था-दायातम्। एतेन नन्दनस्य मालतीप्राप्तिरसम्भवैवेति व्यज्यते।

(ड) कामेति। दर्शनं साक्षात्कारः। रमणीयं मनोहरम्। उद्देश्य विशेषा-भावेन निर्दोषत्वात् दर्योपनतत्वेन केनाप्यनाशङ्कनीयत्वाच्चेति भावः। ऊर्ज्जितं शार्दूल-व्यापादनेन बलप्रकाशसहितं। अनयोः कर्म्मधारयः। आयुष्मान् दीर्घायुर्विशिष्टस्त्वम्। मदयन्तिकाया जीवितपरित्राणहेतोः जीवनरक्षार्थं। सन्निधापितः आसन्नीकृतः। "आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बालः शुभाशयः।" इति भरतोक्तेः आयुष्मानित्युक्तम्।

(ढ) मकेति। अन्तर्नगर एव नगरमध्य एव माधवस्य चित्तोद्वेगं लोकपरम्परया तद्वार्त्ताश्रवणेनेतिभावः। अवलोकितया निवेदितः कुसुमाकरोद्यानस्य वृत्तान्तो मालती-माधवसन्निधानादिवार्त्ता यस्मै सः। त्वरितं परापतन्नेव सत्वरमवागच्छन्नेव। शार्दूलस्य

---

(१) अन्तर्नगरमेव इति पाठान्तरम्।

(२) शार्दूलावस्कन्दगोचरामिमामिति पाठभेदः।

मालतीमाधवौ विस्मयतः। (थ)

काम। स्वगतम्। वृत्तान्तेन (१) खलु मालतीप्रदानेन भवितव्यम्। प्रकाशम्। वत्स! माधव! दिष्टया सुहृदुद्वया (२) वर्द्धितोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रीतिदानस्य (३)। (त)

माध। भगवति! इयं हि (४)

यद्व्यालव्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं
कारुण्याद्-(५) विहितवती गतव्यथं माम्।

अवस्कन्दगोचरगतां आक्रमणविषयताप्राप्तां आक्रमणयोग्यामिति यावत्। अभिजातकन्यकां कुलीनकुमारीं। अस्याः सौन्दर्यादिदर्शनेन कौलीन्यं, सीमन्तसिन्दूरादिदर्शनाभावेन च कौमार्यमनुमितमिति भावः। अभ्युपपन्नवान् प्राप्तवान्।

"अभिजातः कुलीने स्यात् न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु"। इति मेदिनी।

(थ) मालतीति। विस्मयतः 'का नाम सा वार्त्तेति विचिन्तयतः। ऊर्द्धनयनभ्रूसङ्कोचनादिना तच्चिन्तामभिनयत इत्यर्थः।

(त) कामेति। मालतीप्रदानेन नन्दनाय मालतीदानविषयकेण। सा खलु वार्त्ता नन्दनाय मालतीदानविषयिका भवेदित्यनुमीयत इत्यर्थः। अस्माभिरपि यथाकथञ्चित्तथैव श्रुतत्वात् तथैव च माधवस्योद्वेगसम्भवादिति भावः। सुहृदुद्वया बन्धुश्रवणेन, वर्द्धितोऽसि, ललाटे हस्तस्पर्शादिना सचैतन्यीकृतोऽसि।

यदिति। इयं हि एषैव मालती, यत् यस्माद्धेतोः, व्यालेन हिंस्रजन्तुना शार्दूलेन व्रणितस्य नखरप्रहारेण वक्षसि विक्षतस्य सुहृदः सख्युर्मकरन्दस्य

---

(१) वृत्तेन इत्यपि पाठः। (२) क्वचिदेष पाठो नास्ति।

(३) प्रीतिदायस्य इति भिन्नः पाठः। (४) इयं मालती इति पाठोऽपि।

(५) सौजन्यादिति पाठोऽपि दृश्यते।

तत् कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या
स्वीकर्त्तुं मम हृदयञ्च जीवितञ्च॥१॥

लव। पड़िच्छिदो क्खु णो पिअसहीए अअं पसादो। (थ)

(थ) प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसादः।

प्रमोहेण मूर्च्छया मूर्च्छादर्शनजनित-निरतिशयदुःखेनेत्यर्थः मुग्धं मूर्च्छितं मां कारुण्यात् सदयत्वात् गतव्यथं मोहजनकीभूत-दुःखच्छेदीकरहितं विहितवती कृतवती। "पडिवत्ति-च्छेदयो महाभावो" इत्युक्ति-हस्तस्पर्शादिनेत्यर्थः। तत् तस्मात् कामं यथेष्टं पूर्णपात्रवृत्त्या उत्सवकाले प्रियनिवेदकजनेन बलादाकृष्य गृह्यमाणमाभरणवसनादिकं पूर्णपात्रं तस्य वृत्त्या प्रकारेण पूर्णपात्रमिवेत्यर्थः मम हृदयञ्च जीवितञ्च स्वीकर्त्तुं प्रतिग्रहीतुं प्रभवति शक्नोति। यतः खल्वियं मालती शुश्रूषापरिश्रमेण मूर्च्छितं मां सचेतनमकरोत्, अतः पूर्णपात्रमिव मया दीयमानं मम हृदयं जीवितञ्च यथेष्टविनियोगयोग्यं कर्त्तुमर्हतीति सरलार्थः।

अत्र आर्य्यां उपमाऽलङ्कारः। हिंस्रविशेषे शार्दूले वक्तव्ये सामान्य-हिंस्रवाचकव्यालपदाभिधानात् विशेषेऽविशेषाख्यदोषः 'यद्व्याघ्रव्रणितसुहृत्प्रमोहमुग्ध' मिति पाठे तु तत्समाधानम्।

इदञ्च उत्कृष्टतरोत्तररूपत्वात् प्रगमनं नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गं। तथा च

"प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्।"

"हर्षादुत्सवकाले यदलङ्कारांशुकादिकम्।

आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत्॥" इति जटाधरः।

व्रणः सञ्जातोऽस्येति व्रणितः तारकादित्वादितच्। प्रहर्षिणी वृत्तम्॥१॥

(थ) खल्विति। प्रियसख्या मालत्या। अयं प्रसादः तवानुग्रहदानं। प्रतीष्टः प्रतिगृहीतः। मालत्या एतदुक्ती धृष्टता स्यादिति लवङ्गिकयेदमुक्तमिति बोध्यम्।

मद। स्वगतम्। जाणादि महाभाअधेओ जणो अवसरे गुरुअरमणिज्जं मन्तिदुं (१)। (द)

माल। स्वगतम्। किं णाम मअरन्देण उव्वेअकारणं सुदं भविस्सदि। (ध)

माध। वयस्य! का पुन र्ममाधिकोद्वेगहेतुर्वार्त्ता? (न)

प्रविश्य पुरुषः। वत्से! मदयन्तिके! भ्राता ते ज्यायानमात्यनन्दनः समादिशति, "अद्य परमेश्वरेणास्मद्भवनमागत्य भूरिवसोरुपरि परं विश्वासमस्मासु च प्रसादमाविष्कुर्वता स्वयमेव मालती प्रतिपादिता। तदेहि, सम्भावयामः प्रसाद"मिति (२)। (प)

(द) जानाति महाभागधेयो जनः अवसरे गुरुकरमणीयं मन्त्रयितुम्।

(ध) किं नाम मकरन्देन उद्वेगकारणं श्रुतं भविष्यति।

(द) मदेति। महाभागधेया जनः महाभागो माधवः। अवसरे उपयुक्तसमये गुरुकरमणीयं अतीवमनोज्ञं मन्त्रयितुं वक्तुम्। उपयुक्तसमये उपयुक्तमिदमुक्तमित्यर्थः।

(न) माधेति। यामुपश्रुत्य त्वं त्वरितमवागत इति शेषवाक्यं बोद्धव्यम्।

(प) प्रविश्येति। पुरुषः कश्चिदिति शेषः। ज्यायान् अग्रजः। परमेश्वरेण स्वयं महाराजेन। एतेनानतिक्रमणीयवचनत्वं तस्य सूचितम्। परं अत्यन्तं, विश्वासं 'भूरिवसुर्न मे वचनमुल्लङ्घये' दिति विस्रम्भं। कथमन्यथा अन्यस्य कन्यामन्यः प्रतिपादयितुमर्हतीति भावः। प्रसादमनुग्रहं। प्रतिपादिता अस्यै दत्ता। प्रसादं राजसमनुग्रहं, सम्भावयाम उत्सवेन बहुमन्यामहे।

---

(१) जाणादि महाणुहावो अयं जणो 'रमणिज्जं' मन्तेदुं इति पाठान्तरम्।

(२) सम्भावयावः, प्रमोदमिति च पाठभेदः।

मक। **वयस्य ! इयं सा वार्त्ता। (फ)**

मालतीमाधवौ वैवर्ण्यं नाटयतः। (ब)

मद। मालतीं सहर्षमालिङ्ग्य (१) **सहि मालदि ! तुमं क्खु एक्क-णअरणिवासेण सहपंसुकीलणादो पहुदि (२) मे पिअसही आसि (३) बहिणिआ अ, संपदं उण णो घरस्स मण्डणं जादासि। (भ)**

काम। **वत्से ! मदयन्तिके ! दिष्ट्या (४) वर्द्धसे भ्रातुर्मालती-लाभेन। (म)**

(भ) सखि ! मालति ! त्वं खलु एकनगरनिवासेन सहपांशुक्रीड़नात् प्रभृति मे प्रियसखी आसीर्भगिनिका च, साम्प्रतं पुनर्नो गृहस्य मण्डनं जातासि।

(फ) मकेति। यामुपश्रुत्य त्वरितमहमवागतः, सा इत्यर्थः। सुतरां मम पुनः कथनं निष्प्रयोजनमिति भावः।

(ब) मालतीति। वैवर्ण्यं उक्तवार्त्ताश्रवणेन दारुणसन्तापात् मुखमालिन्या-दिकम्।

(भ) मदेति। सहपांशुक्रीड़नात् प्रभृति, शैशवे मिलित्वा धूलिखेलात् आरभ्य। नोऽस्माकम्। मण्डनं भूषणं। राज्ञोऽनुग्रहेण मदयजनन्दनस्य भार्यात्वा-दिति भावः।

(म) कामेति। भ्रातुरग्रजस्य नन्दनस्य। सोल्लुण्ठनेयमुक्तिः।

---

(१) सहर्षं मालतीमाश्लिष्य इति क्वचित् पाठः।

(२) पंसुकीलणादो पहुदि इति पाठोऽपि।

(३) क्वचित् 'आसि' इति पाठो नास्ति।

(४) कुत्रचित् दिष्ट्या इत्यपि नास्ति।

मद। भअवदि! तुह्माणं आसिसां पहावेण (१)। सहि! लवङ्गिए! फलिदा (२) णो मणोरहा तुह्माणं लाहेण। (य)

लव। सहि! किं अह्माणं वि अत्थि मन्तिदव्वं? (३)। (र)

(य) भगवति! युष्माकमाशिषां प्रभावेण। सखि! लवङ्गिके! फलिता नो मनोरथा युष्माकं लाभेन।

(र) सखि? किमस्माकमप्यस्ति मन्त्रयितव्यम्।

(य) मदेति। प्रभावेण माहात्म्येन। मालत्या लाभो जात इति भावः। अत्र प्रियोक्ति र्नाम नाट्यलक्षणम्। तथा च साहित्यदर्पणे—

"स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम्।"

तथा, नोऽस्माकं, पक्षान्तरे तु नो इत्येव निषेधार्थे, तेन कामन्दक्यादीनां चातुर्यात् युष्माकं लाभेन मनोरथा नो फलिताः अस्माकमभिलाषा न सफला जाताः मदयन्त्या नन्दनस्य लाभाभावेन माधवस्य च लाभेन विफलाभूता इति भविष्यत् प्रधानार्थान्तर-सूचनादिदमेकं पताकास्थानं। यथा दर्पणे—

"द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम्॥"

मालतीलाभेन तत्परिजनानामपि लाभावश्यम्भावात् युष्माकमिति बहुवचनम्।

(र) लवेति। अस्माकमपि मन्त्रयितव्यं अस्मिन् विषये किञ्चित् वक्तव्यमस्ति किं, अपि तु किमपि नेत्यर्थः। युष्माभिर्लब्धत्वात् वयमपि चिरात्पूर्णमनोरथा जाता इति भावः। इयमपि सोल्लुण्ठनोक्तिः। तथाच युष्माकं मालतीलाभोऽसम्भव एवेति व्यज्यते।

---

(१) प्पभावेण इति पाठान्तरम्। (२) भरिया इति पाठभेदः।

(३) अह्माणं वि एदं मन्तिदव्वं इति भिन्नः पाठः।

मद। **सहि! बुद्धरक्खिदे! दाणिं विवाहमङ्गसवं (१) सम्भावेह्म। (ल)**

बुद्ध। **सहि! एहि गच्छह्म (२)।** इत्युत्तिष्ठतः। (व)

लव। जनान्तिकम्। **भअवदि! जह एदे (३) हिअअभरिदुव्वित्त (४) विह्मआणन्द-सुन्दरान्दोलिद-धीरत्तण-मणोहरा पहुत्थन्ति (५) मदअन्तिआमअरन्दाणं दरदलिद-नीलुप्पल-दाम-सरिच्छा कड़क्खविक्खेवा; (६) तह तक्केमि (७) मणोरह-णिव्वुत्तसम्बन्धा (८) एदे त्ति। (श)**

(ल) सखि! बुद्धरक्षिते! इदानीं विवाहमहोत्सवं सम्भावयाव:।

(व) सखि! एहि गच्छाव:।

(श) भगवति! यथैते हृदयभरितोद्वृत्तविस्मयानन्दसुन्दरान्दोलितधीरत्वमनोहरा:,

---

(ल) मदेति। विवाहमहोत्सवं मालतीनन्दनयोरिति शेष:। सम्भावयाम:, तव योगदानेन सम्पादयाम:। अत्र उद्यमो नाम नाट्यालङ्कार:। यथा दर्पणे "कार्य्यस्यारम्भ उद्यम:।"

(व) बुद्धेति। उत्तिष्ठत: मदयन्तिका-बुद्धरक्षिते इति शेष:।

(श) लवेति। हृदये भरितौ आदौ चित्ते पूर्णौ, परञ्च उद्वृत्तौ तत्र स्थानाऽभावात् वहिर्भूतौ यौ विस्मयानन्दौ ताभ्यां सुन्दरं यथास्यात्तथा आन्दोलिता: क्वचित् सञ्चालिता:; तथा क्वचित् धीरत्वेन स्थिरत्वेन मनोहरा: सुन्दरा:। तयो: कर्म्मधारय:।

---

(१) सहि बुद्धरक्खिदे! एहि दाव। महोसवं सम्भावेह्म इति पाठ: कुत्रचित्।

(२) अयं पाठ: कुत्रचिन्नास्ति। (३) एदं इत्यपि क्वचिन्न दृश्यते।

(४) उव्वमन्त इत्यपि पाठ:।

(५) पव्वत्थन्ति इति पाठभेद:। (६) दिट्ठिसंभेया इति पाठान्तरम्।

(७) मक्खे इति क्वचित् पाठ:। (८)...समासमा इति पाठोऽपि दृश्यते।

काम्। विहस्य। नन्विमौ परस्परं मानसं मोहनमनुभवतः (१)। तथाहि (ष)

ईषत्तिर्य्यग्वलनविषमं कूणितप्रान्तमेतत्
प्रेमोद्भेद स्तिमितललितं किञ्चिदाकुञ्चितभ्रु।

प्रवर्त्तन्ते मदयन्तिकामकरन्दयो र्दरदलित नीलोत्पलदामसदृक्षाः कटाक्षविक्षेपाः; तथा तर्कयामि, मनोरथनिर्वृत्तसम्बन्धाविताविति।

तथा दरदलितानि ईषद्विकसितानि यानि नीलोत्पलानि तेषां दाम माला तत्सदृक्षाः तत्तुल्याः, मदयन्तिका-मकरन्दयोः कटाक्षविक्षेपाः प्रवर्त्तन्ते परस्परं प्रति प्रचरन्ति। मनोरथेन निर्वृत्तो निष्पन्नः सम्बन्धो दाम्पत्यसम्बन्धो ययो स्तौ।

(ष) कामेति। नन्विति लवङ्गिकासम्बोधने। इमौ मदयन्तिकामकरन्दौ, मानसं मोहनं सङ्कल्पनिर्म्मितसम्भोगम्। तत्प्रदर्शनेन तदनुमानमुपपादयितुमाह तथाहीति।

ईषदिति। ईषत्तिर्य्यग्वलनेन अल्पतिर्य्यक् प्रसारणेन विषमं वक्रं, प्रान्ते अपाङ्गदेशे कूणितं नेत्रयो र्भागद्वयं वर्जयित्वा एकभागेन विकसितं प्रान्ते कूणितमिति कूणितप्रान्तं राजदन्तादित्वात् परनिपातः। प्रेमोद्भेदेन अनुरागप्रकाशेन क्वचित् स्तिमितं निस्पन्दं क्वचित्तु ललितं अन्तर्विकसत्ताः, तयोः कर्म्मधारयः; किञ्चिदाकुञ्चिते ईषदुन्नमिते भ्रुवौ यत्र तत् किञ्चिदाकुञ्चितभ्रु, अन्तर्मोदानुभवेन मानसिकानन्दानुभवेन मसृणं अनुरागरञ्जितं तथा स्रस्तानि अवसन्नानि निष्कम्पानि निश्चलानि पक्ष्माणि नेत्रलोमानि यत्र तत्, एतत् प्रत्यक्षीक्रियमाणं अनयोः मदयन्तिकामकरन्दयोः, आकेकरे (उयारा इति प्रसिद्धे) अक्षिणी चक्षुषी यत्र तत् आकेकराक्षं, दृष्टं परस्परदर्शनं कर्म्म व्यक्तं स्पष्टं अचिरं अचिरजातं शंसति मानसमोहनानुभवं कथयति

(१) नन्विमौ विलोकनेन मानसं मुहुर्मुहुः प्रमोदमनुभवत इति पुस्तकान्तरे पाठः।

अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्रस्तनिष्कम्पपक्ष्म (१)
व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥२॥

पुरुषः । वत्से ! मदयन्तिके ! (२) इत इतः ।

सूचयतीत्यर्थः । ईदृशदृष्टिदर्शनादनयोः परस्परमानसिकमोहनानुभवसत्ताऽनुमीयते, अन्यत्र ईदृशदृष्टिपातासम्भवादिति भावः ।

अतएवात्रानुमानाऽलङ्कारः, समुच्चयेन च तन्मूलविच्छित्तिः क्वतेत्यनुसन्धेयः । केचित्तु व्यक्तमिति व्यञ्जकं मन्यमाना उत्प्रेक्षामाचक्षते । शंसतीत्यस्य कर्मपदानुपादानात् न्यूनपदत्वदोषः, स च 'व्यक्तं तं वक्त्यचिरमनयो'रिति पाठेन समाधेयः ।

त्रिपुरारिघृतानि वक्रदर्शनादिलक्षणानि । यथा—

"वलितो वाङ्गसञ्चारो यत्र तद्वक्रमुच्यते ।"
"पुरस्त्रिभागसङ्कोचे प्रेम्णा तत् कूणितं भवेत् ।"
"निस्पन्दं तद् यदन्यत्र दृष्टा न स्पन्दते क्वचित् ।"
प्रेमार्द्रमन्तर्विकसत्तारं ललितमीरितम् ॥"
"मसृणं तत्तु विज्ञेय मनुरागकषायितम् ।"
"आकुञ्चितपुटा याऽङ्ग संगतार्धनिमीलिता ।
मुहुर्व्यावर्त्ततारा च दृष्टिराकेकरा मता ॥"

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २ ॥

---

(१) ईषत्तिर्य्यग् वलितविषमं कुञ्चितप्रान्तमेतत्—
प्रेमोद्भेदस्तिमितलुलितं किञ्चिदाकेकरिचितम् ।
अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्तम्भनिष्कम्पपक्ष्म

इति पुस्तकान्तरे पूर्वपादत्रये पाठभेदः ।

(२) क्वचित् सम्बोधनद्वयं नास्ति ।

मद। अपवार्य्य। सहि! बुद्धरक्खिदे! अवि णाम पुणो वि दाव दीसइ एसो जीविदप्पदो पुण्डरीअलोअणो (१)। (म)

बुद्ध। जइ देव्वमनुकूलं भविस्सदि त्ति (२)। (ह)

पुरुषेण निष्क्रान्ते (३)। (च)

माध। अपवार्य्य। (क)

चिरादाशातन्तु स्त्रुटतु बिसिनीसूत्रभिदुरो
महानाधिर्व्याधि र्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।

(म) सखि! बुद्धरक्षिते! अपि नाम पुनरपि तावत् दृश्यते एष जीवितप्रदः पुण्डरीकलोचनः ।

(ह) यदि दैवमनुकूलं भविष्यतीति ।

(म) मदेति। जीवितप्रदः शार्दूलहननेन जीवनदाता। एष मकरन्दः। दृश्यत इति भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमाना ।

(ह) बुद्धेति। यदि दैवमनुकूलं भविष्यति, तदा पुनर्दृश्यते इत्यर्थः। इतिशब्दो मदयन्तिकाबुद्धरक्षितयोस्तत्कालीनालापसमाप्त्यर्थः ।

(च) पुरुषेणेति। पुरुषेण सह, निष्क्रान्ते मदयन्तिकाबुद्धरक्षिते इति शेषः ।

(क) माधेति। अपवार्य्य कामन्दकीं प्रतीत्यर्थः।

चिरादिति। बिसिनीसूत्रवत् मृणालतन्तुवत् भिदुरः स्वयमेव भिद्यमानः, अतीव-दुर्बल इत्यर्थः, आशातन्तुः मालतीलाभाशारूपं सूत्रं चिरात् परं त्रुटतु छिन्नो भवतु,

(१) सहि! बुद्धरक्खिदे! अवि पुणो दीसइ एसो जीविदप्पदाई पुण्डरीअलोअणो इति पाठान्तरम् ।

(२) जइ देव्वं अणुऊलइस्सदि। इति निष्क्रान्ता। इति पाठभेदः।

(३) क्वचिदयं पाठो नास्ति ।

प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु मयि पारिप्लवधुरा
* विधिः स्वास्थ्यं (१) धत्तां, भवतु कृतकृत्यश्च मदनः॥३॥

अथवा। (ख)

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः।

एतावन्तं कालं यावत् या मालतीप्राप्त्याशा परिपोषिता सेदानीं नश्यतु इति सरलार्थः। इदानीं महान् विशालः, आधिरिव मालती नैराश्यजनिता मानसी व्यथेव व्याधिः रोगः निरवधिरसीमः चिरजीवनस्थायी सन्नि(त्य)र्थः प्रसरतु विजृम्भतां। पारिप्लवधुरा चाञ्चल्य-भारः मयि अव्याजं अकपटं यथार्थमिति यावत् यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठां स्थितिं व्रजतु प्राप्नोतु। विधिः मम दुःखविधाननिरतं दैवं स्वास्थ्यं सुस्थतां विश्राममित्यर्थः धत्तां अवलम्बतां। इतोऽवधि मम दुःखस्य स्वतएव निरन्तरतया तदुत्पादनचेष्टाया अभावा-दिति भावः। तथा मदनो मन्मथश्च कृतकृत्यः विरहिणो मे चिरदुःखदानात् कृतकार्य्यो भवतु। सर्वत्र मालतीप्राप्तेरसम्भवादिति भावः।

अत्र स्वकीयदारुणदुःखप्रतिपादनकार्य्यं प्रति बहुतरकारणोपन्यासात् समुच्चयोऽ-लङ्कारः, तथा प्रथमचरणे लुप्तोपमा, निरङ्गं केवलरूपकञ्च द्वितीयचरणे च निरङ्गकेवल-रूपकवृत्त्यनुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, समुदाये तु पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः। परिप्लवस्येदमिति पारिप्लवं चाञ्चल्यं, तस्य धूरिति पारिप्लवधुरा "धुरनक्षस्ये"ति राजादित्वादत्।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

(ख) अथवेति। उक्त वार्त्ताश्रवणेनातीव विषीदन् स्वयमेवात्मानं समाश्वासय-न्नाह अथवेति।

समानेति। समानो मम तुल्यः, प्रेमा मयि स्नेहो यस्य तं, असुलभं पित्रादीनाम-

---

(१) स्थैर्य्यमिति भिन्नः पाठः।

तथाप्यस्मिन् दानश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगलत्-
प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युति वदनमन्तर्दहति माम् ॥ ४ ॥

काम । स्वगतम् । एवमतिदुर्म्मनायमानः पीड़यति मां वत्सो माधवो वत्सा मालती च । दुष्करं निराशा प्राणितीति (१) ।

धीमतया मम दुष्प्रापं जनं मालतीमित्यर्थः प्रार्थितवतः मनसा याचितवतो मम, विधौ दैवे वामारम्भे दुर्निवारविघ्नजनकतया प्रतिकूलोद्यमे सति एषा प्रत्यक्षीक्रियमाणा परिणतिः मालतीलाभाशया महानन्दात् परं सहसैव तन्नैराश्यात् महाविषादरूपा अवस्था-परिणतिः समुचिता युक्ता । दुर्लभलाभस्य प्रायेणासम्भवात् दैवस्य च प्रतिकूलत्वादिति भावः । इत्थं प्रबोध्य यद्यप्यात्मानमाश्वासयामि तथापीत्यर्थः । अस्मिन् दानश्रवण-समये 'स्वयमेव राज्ञा नन्दनाय मालती दत्ता' इति दानवृत्तान्तश्रवणकाले प्रविगलन्ती दारुणविषादवशात् प्रस्खलन्ती प्रभा आनन्दजनिता प्रफुल्लता यस्मात् तत्, अतएव प्रात-श्चन्द्रद्युति प्रभातकालीनचन्द्रसमानकान्ति, अस्या मालत्या वदनं कर्त्तृ मां अन्तर्दहति अन्तर्दाहं जनयति । 'प्रतिकूले किल दैवे दुर्लभस्य व लाभलोभे महाविषादः सम्भवत्येव' इत्यमाश्वास्यमानमप्यात्मानं तद्दानश्रवणजनितविषादेनास्या मलिनीकृतवदनदर्शनमेव पुनःसन्तापयतीति सरलार्थः ।

अत्र अन्तर्दाहवदनयोः कार्य्यकारणयोः यथाक्रमं माधवमालती-वृत्तित्वेन भिन्नदेश-त्वात् असङ्गतिर्नामाऽलङ्कारः, तथा तादृशपरिणतेः समुचितत्वं प्रति असुलभत्वं विधेः प्रातिकूल्यञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, प्रातश्चन्द्रद्युतीति लुप्तोपमा च, इत्येतेषा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

शिखरिणी वृत्तम ॥ ४ ॥

(ग) कामेति । एवमनेन हेतुना । निर्न विद्यते आशा यस्याः सा निराशा व्यक्तिः निराशो जन इत्यर्थः, दुष्करं यथा तथा प्राणिति जीवति । इति हेतोः

---

(१) कुर्वाचित् इति शब्दो नास्ति ।

प्रकाशम्। वत्स! माधव! पृच्छामि तावदायुष्मन्! त्वाम्! अथ किं भवानमंस्त, यथा भूरिवसुरेवं मालतीमस्मभ्यं दास्यतीति। (१) (ग)

माध। सलज्जम्। नहि नहि। (घ)

काम। न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे (२)। (ङ)

पीडयतीत्यर्थः। तथा च यतोऽपि कारणात् यस्य बलवत्याशा विनष्टा, तस्य जीवनधारणं दुष्करमेव, सुतरां 'स्वयं राज्ञैव नन्दनाय मालती दत्ते'ति वृत्तान्तश्रवणेन मालतीमाधवयोश्चिरतराशाविनाशात् जीवनधारणस्य दुष्करतया मन्यमानत्वादुपस्थितविषादवैमनस्यमेव तद्वत्सलां मां सन्तापयतीति भावः। आयुष्मन्निति सम्बोधनेन वात्सल्यातिशयो व्यज्यते। किं पृच्छसीत्याह अथ किमिति भवान् माधवः। अमंस्त मनसा निर्दिष्टवान्। अस्मभ्यं मह्यं। "वास्मदश्चे"ति बहुवचनम्। इति किं अमंस्त इत्यन्वयः। तथा च सति राज्ञो दानेनैव भूरिवसोरपि दाननिष्पत्तेर्मालत्यलाभेन तव परितापो युज्यते एवेति भावः।

(घ) माधेति। नहि नहि, भूरिवसुरेव मह्यं मालतीं दास्यतीति नाहमेवं मनसा निर्दिष्टवानस्मीत्यर्थः। कुत्रापि तादृशप्रस्तावस्याप्यभावादिति भावः। किन्तु युष्माकं यत्नेनैव मालतीमहं प्राप्स्यामीति सम्भावनासीदिति व्यज्यते।

(ङ) कामेति। तर्हि भूरिवसुकर्तृकमालतीदानसम्भावनाया अभावे, प्रागवस्थायाः पूर्वावस्थातः न परिहीयसे न किञ्चित् क्षिप्रतो भवसि। तथापूर्वमेव तव-

---

(१) पृच्छामि तावदायुष्मन्तं, अपि भवानमंस्त, यथा भूरिवसुरेव मालतीमस्मभ्यं दास्यति? इति पाठान्तरम्।

(२) न तर्हि प्रागवस्थाया भूरिवसुः परिहीयते इति पाठान्तरम्।

मक। भगवति ! (१) दत्तपूर्वेत्याशङ्कते । (च)

काम। जानामि तां खलु वार्त्ताम् । इदन्तु (२) प्रसिद्धमेव, यथा नन्दनाय मालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसु र्नृपतिमुक्तवान् "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इति । (छ)

वस्था वर्त्तत इत्यर्थः । तथा च पूर्वमपि भूरिवसुना मालतीदानाय न भवानाहूतः, न वा इदानीमपि भवन्तमपहाय तेनैव नन्दनाय मालती दीयते, युवयोरन्योन्यानुरागोऽपि पूर्व्ववदेवावतिष्ठते, अस्माकं तत्साधनप्रयत्नोऽपि पूर्व्ववदेवास्ति ; सुतरां कस्यापि विशिष्ट-नूतनकारणस्याभावात् कथमयं ते परिताप इति भावः ।

(च) मकेति । दत्तपूर्वा इतः पूर्वमेव वाग्दत्ता मालतीत्याशङ्कते माधवेनेति शेषः । राज्ञोऽनुरोधात् "प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज" इत्यभिदधता भूरिवसुना मालतीदाने राजा प्रतिनिधीकृतः, ततश्च नन्दनाय राज्ञो वाग्दानेनैव भूरिवसोरपि वाग्दाननिष्पत्तेः कुतश्चित् कारणात् मालतीप्राप्तिसम्भवेऽपि माधवेन तत्परिणयो न कर्त्तव्य एव

"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥"

इत्यादि-(उदाहृतस्वभृत-) कश्यपवचनात्, तथा च सति परितापः सम्भवपर एवेति भावः ।

(छ) कामेति । वार्त्तां इतः पूर्वं पुरुषेणावेदितं वृत्तान्तं जानामीति प्रौढोक्तिः तु किन्तु । प्रसिद्धमेव सर्वजनविदितमेव । इति शब्दस्य उक्तवानित्यनेनान्वयः ।

---

(१) क्वचित् भगवति इति सम्बोधनं नास्ति ।

(२) इदं तावदिति क्वचित् पाठः ।

मक। अस्त्येतत्। (ञ)

काम। अद्य च स्वयं राज्ञैव मालती दत्तेति संप्रत्ययेव पुरुषेणावेदितम्। तद्वत्स! वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि। वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थाः सर्वथा जनानामायतन्ते। सा च भूरिवसोर्वागनृतात्मिकैव। न खलु महाराजस्य निजकन्यका मालती। कन्यका प्रदाने च नृपतयः प्रमाणमिति मैवंविधो धर्म्माचारसमयः। तस्माद्विमर्षितव्यमेतत्। कथञ्च वत्स! मामनवधानां मन्यसे (१)। पश्य। (झ)

(ञ) मकेति। एतत् प्रसिद्धमस्ति। इति स्वीकरोमि, तेन किमिति भावः।

(झ) कामेति। तथा च सतीति चकारस्यार्थः। राज्ञैव नतु वास्तविकदानाधिकारिणा भूरिवसुनेति भावः। इति पुरुषेणावेदितं, न तु भूरिवसुना दत्तेत्यावेदितमिति भावः। तस्मात्, वत्स। माधव! देहिनां लोकानां व्यवहारतन्त्राणि प्रधानव्यवहारविषयाः वाचि प्रतिष्ठा स्थितिः येषां तानि वाक्प्रतिष्ठानि वाङ्निबन्धनानि सर्वे प्रधानव्यवहारा वाक्यैनैव प्रचलन्तीत्यर्थः। क्वचित्तु क्षुद्रविषया इङ्गितेनापि सम्भवन्तीत्याशयः। तथा पुण्यापुण्यहेतवो धर्म्माधर्म्मबोधजनिकाः, व्यवस्थाः "सत्यं वदेन्नानृत" मित्यादि शास्त्रविषयः, वाचि आयतन्ते वागधीना भवन्ति। तथाच सत्यभाषणे।

---

(१) अद्य च राज्ञा स्वयमेव मालती दत्तेति पुरुषेणावेदितं। तद्वत्स! वाचि प्रतिष्ठानिबन्धनानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि, वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्थिताः, सर्वश्च वचनानामायत्तम्, ··मैवंविधः।...तस्मादवस्थितमेवैतत्। इति पाठभेदः।

मा वां (१) सपत्नेष्वपि नाम तद्भूत्
पापं यदस्यां त्वयि वा विशङ्कम् (२) ।

"अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥"

इति मनूक्तस्तुत्यर्थवादोपहितः 'सत्यं वदे'दिति विधिः 'धर्म्मोऽयं' इति बोधं जनयति । तथा असत्यभाषणे "असत्यभाषणं शूद्रसेवनमिति" "अपाङ्क्तीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति" इति विष्णुवचने प्रायश्चित्तश्रवणात् कल्प्यमानो "नानृतं वदे"दिति निषेधविधिः 'अधर्म्मोऽयं' इति बोधं जनयति । अतएव वागधीनौ धर्म्माऽधर्म्माविति सरलार्थः ।

नन्वेतावता किमायातमित्याह साचेति । तथाचेति चकारस्यार्थः । सा "प्रभवति निजस्य"त्यादिका भूरिवसोर्वाक्, अनृतात्मिकेव छद्मरूपतया मिथ्याभूतैव । कथमनृतात्मिकेत्याह न खल्विति । अर्थविसंवादि वाक्यं हि मिथ्यावाक्यं, तथा च मालत्यां भूरिवसोरेव कन्यात्वेन राज्ञा निजकन्यात्वाऽभावादर्थविसंवादितया तद्वाक्यं मिथ्याभूतमेव, सुतरां तत्प्रयुक्तं प्रतिनिधित्वं राज्ञो नास्ति, अतश्च राज्ञा नन्दनाय दातुं वाग्दाने कृतेऽपि न खलु मालती वाग्दत्ता जातेति भावः ।

ननु राज्ञः सर्व्वस्वामित्वेन यस्य कस्यचित् जनस्य कन्यायामपि स्वामित्वात्तस्या वाग्दानं सम्यक्कृत इति चेत्तत्राह कन्यकाप्रदाने चेति । प्रमाणं नियन्तारः धर्म्माचारयोः धर्म्मशास्त्र-शिष्टाचारयोः समयो नियमः ।

"पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥"

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पित्रादीनामेव कन्यादानाधिकारात् तादृशादेवाचाराच्चेति भावः । विमर्शितव्यं युष्माभिर्विवेचनीयम् । किञ्चेति चार्थः । कथं केन हेतुना,

---

(१) मा वा इति पाठान्तरम् ।

(२) पापं यदस्यां नु मया विशङ्क्य मिति पाठभेदः ।

तत्सर्वथा सङ्गमनाय यत्नः
प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

अनवधानां मालतीमाधवयोः समागमविषये असावधानां। मालतीमाधवयोः समागमविषये सर्वदैव सावधानाऽस्मि, ततः कथमीदृशं घटेतेति भावः। पश्य जानीहि। अत्र तुल्यतर्को नाम नाट्यलक्षणं। यथा दर्पणे—

"तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना।"

"न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ॥
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

इति मत्स्यपुराणवचनात् विवाहकाल इत्यस्य च विवाहविषयमात्रत्वेनोपलक्षणत्वात् तादृशमिथ्योक्तावपि न दोष इति बोध्यम्।

"तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे" इत्यमरः। "समयः शपथे भाषा सम्पदोः कालसंविदोः सिद्धान्ताचारसङ्केत नियमावसरेषु च। क्रियाकारे निर्देशे चे"ति हेमः।

मा वामिति। अस्यां मालत्यां त्वयि माधवे वा यत्पापं परस्परसमागमाऽभावात् यदमङ्गलं मरणमित्यर्थः विशङ्क्यं अस्माभिराशङ्कनीयं, तत्पापं वां युवयोः सपत्नेष्वपि आत्मनोः का कथा शत्रुष्वपि मा भूत् न भवतु। इति नाम, स्वीकारोक्तावित्यर्थः। तत् तस्मात् सर्वथा मया प्राणव्ययेनापि साधारणायासे का कथा प्राणत्यागेनापि सङ्गमनाय युवयोर्मेलनाय यत्नो विधेयः कर्त्तव्यः सुतरां मम यत्नस्य सर्वथा सफलत्वसम्भावनया परितापो न करणीय इति भावः।

अत्र उत्तरार्द्धार्थागमादर्थापत्तिरलङ्कारः। तथा यत्नो नाम द्वितीयावस्था च। यथा दर्पणे—

"प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः।"

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५ ॥

मक। सर्वं सुष्ठु युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः। अपि च। (अ)

दया वा स्नेहो वा भगवति ! निजेऽस्मिन् शिशुजने
भवत्याः संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति।
अतश्च (१) प्रव्रज्यासमयसुलभाचारविमुखः
प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्दैवमपरम् ॥ ६ ॥

(अ) मकेति। सुष्ठु युज्यमानं सम्यग् युक्तियुक्तं, आदिश्यते उच्यते सुतरामत्रा-स्माकं न काचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः। गौरव-प्रदर्शनाय आदिश्यत इत्युक्तम्।

दयेति। हे भगवति ! अस्मिन् निजे स्वकीयतुल्ये शिशुजने मालत्यां माधवे च दया कृपा वा, स्नेहो वात्सल्यं वा, दया च स्नेहश्चेत्यर्थः संसाराद्विरतमपि प्रव्रज्याव-लम्बनेन गार्हस्थ्याश्रिवृत्तमपि भवत्यास्तव चित्तं द्रवयति आर्द्रं करोति पुनरपि विषयान् प्रति आकर्षतीत्यर्थः। अतश्च अतएव कारणात् प्रव्रज्यासमये सन्न्यासाश्रमकाले ये सुलभाचाराः नियत-सर्वसङ्गपरित्यागादिव्यवहाराः तेषां विमुखो विरोधी ते तव यत्नः मालतीमाधवयोः समागमसम्पादने प्रवृत्तिः, प्रसक्तः लग्नः सञ्जात इत्यर्थः। पुनः किन्तु अपरं इतोऽन्यत्, दैवं अनयोर्भाग्यं, प्रभवति समागमाभिलाषं सद्यः पूरयितुं चिराय नाशयितुं वा शक्नोति। इतः परं बलवद्दैवप्रतिबन्धकताऽभावे तव यत्नादेवावश्यमनयोः समागमो निष्पद्येतेति भावः।

अत्र "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च।" इति चन्द्रालोकोदाहृतवत् द्रवयतीत्येकया क्रियया दयास्नेहयोरप्रस्तुतयोः कर्त्तृतासम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः। तथा "न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे" इत्यनेन कामन्दक्या निश्चितेऽपि विषये "भगवति ! दत्तपूर्वेत्याशङ्क्यते" इत्यभिदधानेन मकरन्देन संशयोद्भावनात् धृष्टता-प्रकाशेन कामन्दक्याः किञ्चित् कोपो जातः, अतएव "जानामि तां खलु वार्त्ता"

---

(१) ततश्चेति पाठान्तरम्।

नेपथ्ये। भअवदि कामन्दइ ! एसा भट्टिणी विषवेदि, अधा मालदीं घेत्तुण तुरिदमाअच्छदु (१) त्ति। (ट)

काम। वत्से उत्तिष्ठ (२)।

सर्वे। उत्तिष्ठन्ति।

मालतीमाधवौ। सकरुणानुरागमन्योन्य-(३) मवलोकयतः।

(ट) भगवति! कामन्दकि! एषा भट्टिनी विज्ञापयति, यथा मालतीं गृहीत्वा त्वरितमागच्छतु इति।

मिति कामन्दक्या सकोपमिवाभिहितं, अत्र तु पनस्तदनुनयात् पर्य्युपासनं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्। यथा दर्पणे—

"...कृतस्यानुनयः पुनः। स्यात् पर्य्युपासनं...।"

"संसारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासना" इति प्रामाण्यवादे गदाधरः। "खादृष्टोपनिबद्धशरीरपरिग्रहः संसारः" इति तु कातन्त्रपरिशिष्टटीकायां गोपीनाथः।

सन्न्यासाचारानाह वामनपुराणे—

"सर्वसङ्गपरित्यागो ब्रह्मचर्य्यसमन्वितः।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्॥" इत्यादि।

शिखरिणी वृत्तम्॥ ६॥

(ट) नेपथ्य इति। भट्टिनी राज्ञी। त्वरितमागच्छतु नन्दनेन सह तस्या विवाहमङ्गलसम्पादनायेति भावः।

---

(१) आअच्छ त्ति इति पाठभेदः।

(२) उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति क्वचित् द्विरुक्तिः। (३) क्वचित् 'अन्योन्य' मिति नास्ति।

माध। स्वगतम् (१)। कष्टम्, एतावती हि लोकयात्रा मालत्या सम माधवस्य । अहो नु खलु भोः । (ठ)

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः (२)
प्रथम मेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो
विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् (३) ॥ ७ ॥

(ठ) माधेति। लोकयात्रा साक्षात्कारादि-लौकिकव्यवहारः। अहो नु खलु भोरित्येकमेव महाविषादसूचकमव्ययम्।

सुहृदिति। विधिर्विधाता सुहृदिव सखेव प्रथमं आदौ, एको मुख्यः, रसो मम सुखजननानुरागो यस्यां तां अनुकूलतां आनुकूल्यं प्रकटय्य प्रकाश्य सुखप्रदः सन्, पुनः अकाण्डे अनवसरे असमये विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन दारुणः सन् मनोरुजं चित्तपीड़ां विशिनष्टि विशेषेण जनयति। अहोशब्दो विषादे। विधेरियमतीव निष्ठुरतेति भावः।

अत्र श्रौती उपमाऽलङ्कारः।

"शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः।" "काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्ववर्गावसरवारिषु।" इति चामरः। "अहो धिगर्थे शोकेच करुणार्थविषादयो"रिति विश्वः।

उत्तररामचरित-चतुर्थाङ्के कञ्चुकिना श्लोकोऽयमविकलमेव पठितः।

द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

---

(१) क्वचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति।

(२) सुखप्रदामिति क्वचित् पाठः।

(३) प्रविशिनष्टि विधि र्मनसो रुजमित्यपि पाठः।

मालं । अपवार्य्य (१) । महाणुहाव ! लोअणाणन्दअर ! (२) एत्तियं दिट्ठोसि । (ड)

लव । हद्धी हद्धी ! सरीरसंसअं ज्जेव णो पिअसही आरोविदा अमच्चेण । (ढ)

माल । स्वगतम् (३) । परिणदं दाणिं मे जीविदतिण्हाए फलं साम्रम् (४) णिव्वूढं अ णिक्करुणदाए तादस्स वि कावालित्तणं । पडिट्ठिदो दुट्ठदेवस्स दारुणसमारम्भसरिसो (५) परि-

---

(ड) महानुभाव ! लोचनानन्दकर ! एतावत् दृष्टोऽसि ।

(ढ) हा धिक् हा धिक् ! शरीरसंशयमेव नः प्रियसखी आरोपिता अमात्येन ।

(ण) परिणतमिदानीं मे जीवितत्ष्णायाः फलम् । निर्व्यूढं च निष्करुणतया तातस्यापि कापालिकत्वम् । प्रतिष्ठितो दुष्टदैवस्य दारुणसमारम्भसदृशः परिणामः । कमत्र उपालभे मन्दभागिनी । कं वा अशरणा शरणं प्रतिपद्ये ।

(ड) मालेति । एतावद्दृष्टोऽसि, इतः परं न पुनर्मया त्वं द्रष्टव्यः जीवनाभावादिति भावः । इदञ्च प्रत्यक्षनिष्ठुरत्वात् वज्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् ।

"प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं ।" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(ढ) लवेति । शरीरसंशयं सहसा चिरतराशाविनाशेन अतीवविप्रियाचरणेन च देहधारणसन्देहं । अमात्येन भूरिवसुना । तत्किमिदानीं करणीयमिति भावः ।

(ण) मालेति । परिणतं पर्य्यवसितम् निर्व्यूढं सम्पन्नं । कापालिकत्वं नरबलिदातुः कापालिकस्य भावः । यथा स्त्रीबालादिनिर्विशेषेणैव नरबलिदानात् कापा-

---

(१) स्वगतमिति पाठान्तरम् । (२) महाभाअ ! लोअणाणन्द इति पाठभेदः ।

(३) कुत्रचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (४) क्वचित् सास्रमित्यपि नास्ति ।

(५) परिणिट्ठिदो देव्वहदअस्स दारुणसमारम्भपरिणामो इति भिन्नः पाठः ।

णामो। कम् एत्थ। (१) उवालहामि मन्दभाइणी। कं वा असरणा सरणं पडिवज्जामि। (ण)

लव। सहि! इदो इदो। इति कामन्दक्या सह निष्क्रान्ते (२) (त)

माध। स्वगतम्। ननमाश्वासनमात्रमेवैतत् (३) सहजस्नेह-कातरा (४) भगवती करोति। सोद्वेगम्। हन्त! सर्वथा

(त) सखि! इत इतः।

लिकस्य नृशंसत्वं सम्पद्यते, तथा नन्दनाय दानादवश्यम्भाविना मम मरणेन तातस्यापि नृशंसत्वं सम्पन्नमित्यर्थः। दुष्टदैवस्य क्रूरायाः नियतेः दारुणो यः समारम्भः मम विषये कार्य्यविधानोपक्रमः तत्सदृशः तदनुरूपः परिणामः परिसमाप्तिः नन्दनहस्ते दानरूपात्मनश्रवणमात्रमेव असह्यदुःखजननादितद्दैवचेष्टितस्य आरम्भो यथा भयङ्करः मरणविधानात् परिसमाप्तिरपि तथैवेत्यर्थः। प्रतिष्ठितो निर्व्यूढः। उपालभे निन्दामि। यतोऽहं मन्दभागिनी, अतो भाग्यमेव निन्दामीति भावः। अशरणा रक्षकहीना। सर्वत्र पितैव कन्यायाः रक्षकः मम तु स पितैव विनाशकः संवृत्त इति सर्वथैवाहमशरणेति भावः। प्रतिपद्ये प्राप्नोमि।

(त) लवेति। इत इत आगच्छेति शेषः। निष्क्रान्ते मालतीलवङ्गिके इति शेषः।

(थ) माधेति। सहजस्नेहेन मां प्रति स्वाभाविकवात्सल्येन कातरा मम दुःख-दर्शनेन सन्तप्यमाना, भगवती कामन्दकी एतत् "न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे" इत्यादिनाऽभिहितं ननं निश्चितं आश्वासनमात्रमेव केवलं सान्त्वनामेव करोति। ननु कार्य्यतः किमपि कर्त्तुं शक्नोति स्वयं राज्ञ एव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। संशयितं

---

(१) कं वा असरणा इति पाठोऽपि दृश्यते।

(२) परिक्रामति, इति निष्क्रामन्ति, इति पाठभेदौ।

(३) ...मात्रमेतदित्यपि पाठः। (४ सहजस्नेहभावकातरा इति भिन्नः पाठः।

संशयितजन्मसाफल्यः संवृत्तोऽस्मि । तत् किमिदानीं (१) कर्त्तव्यम् । विचिन्त्य । न खलु महामांसविक्रयादन्यमुपायं (२) पश्यामि प्रकाशम् । वयस्य मकरन्द ! अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाः ? (३) । (४)

राज्ञः प्रतिबन्धकत्वात् मालतीलाभो न भवेत् कामन्दक्याः प्रभावात् भवेद्वा इति सन्दिग्धं जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्तिरूपं यस्य सः । मालतीप्राप्त्यभावे मम जन्मैव निरर्थकमिति भावः । महामांसस्य नरमांसस्य विक्रयात् चामुण्डानुचरपिशाचेभ्यो विक्रयणात् । तथा च शीघ्रमालतीलाभाय महाश्मशाने वामाचारानुसारेण चामुण्डा-र्चनानन्तरं तदनुचरपिशाचेभ्यो नरमांसार्पणरूपमवश्यम्भावि शीघ्रफलदमागमप्रसिद्धं वीरानुष्ठानं मया कर्त्तव्यमिति भावः । तथाचोक्तं तन्त्रसारे—

"चामुण्डा साधकानां भवति च फलदा वाममार्गेण शीघ्रम् ॥"

इति संक्षेपः । विस्तारस्तु तत्तदागमेऽनुसन्धेयः । अनेन पञ्चमाङ्कसूचनमपि वेदितव्यम् । महामांसमुक्तं कौलार्चनदीपिकायां—

"गो-नरेभाश्व-महिष-वराहोष्ट्रोरगोद्भवम् ।
महामांसाष्टकं देवि ! देवताप्रीतिकारकम् ॥"

ईदृशानुष्ठाने तु नरमांसमेव ग्राह्यं । तदुक्तं कापालिकागमे
"अशस्त्रसंच्छिन्नमयोषिदीयं नृमांसमार्द्रं गलदस्रविन्दु यत् ।"
जगद्धरादयस्तु—"आत्मसिद्धिं पणीकृत्य साहसाद् यदुपार्जितम् ।
अशस्त्रपूतमव्याजं नृमांसं परिकीर्त्तितम् ॥"

इति परिभाषितमेव मांसं महामांसमाहुः स्म ।
मूल्यलाभोद्देशेन यत्किञ्चिदर्पणं हि विक्रयः । तथा च मालतीरूप-मूल्यलाभो-

(१) तत् किं कर्त्तव्यमिति पाठः क्वचित् ।
(२)...अन्यदुपायान्तरमिति पाठान्तरम् ।
(३) मदयन्तिकायां इति सप्तम्यन्त पाठोऽपि ।

मक। अथ किम्।

तन्मे मनः क्षिपति यत् सरसप्रहार-
मालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया।
त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः॥ ८॥

दृष्टेन यन्महामांसार्पणं तद्विक्रय एव भवतीति बोध्यम्। एतन्नरमांसन्तु परकीय-मित्यादिकं पञ्चमाङ्के वक्ष्यते।

दृष्टप्रसादमानस्थाने मकरन्दस्य प्रतिबन्धकतामाशङ्क्य तमपसारयितुमाह वयस्येत्यादि। अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाः मदयन्तिकार्थं भवानुत्कण्ठितः किमित्यर्थः। मदयन्तिकाया इति "अधीगर्थदयेशां कर्म्मणि" इति षष्ठी।

स्वकीयोत्कण्ठामाह तदिति। सरसः सरक्तः प्रहारः शार्दूलनखरप्रहारजनित-क्षतं यस्य तादृशं मां आलोक्य दृष्ट्वा, अगणितं अविचारितं स्खलत् पतत् उत्तरीयं यया सा, निपतत् स्तनावरणांशुकमलक्षयन्तीत्यर्थः तथा त्रस्तः कुतश्चित् कारणात् भीतः, एकहायन एकवर्षवयस्कः, यः कुरङ्गो मृगः तस्येव विलोले विशेषचञ्चले दृष्टी चक्षुषी यस्याः सा तथोक्ता मदयन्तिका, अमृतसंवलितैः सुधामिश्रितैरिव अङ्गैः वक्षःप्रभृतिभि-रवयवैः यत् आश्लिष्टवती मामालिङ्गितवती, तत् आश्लेषणं कर्तृ मे मम मनः क्षिपति अधीरं करोति। सुतरां तदर्थमतीवोत्कण्ठितोऽस्मीति भावः।

अत्र अमृतसंवलितैरिवेति भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तृतीय-पादे लुप्तोपमा च, अनयोर्मिथो निरपेक्षत्वात् संसृष्टिः। तथा तच्छब्दान्वितवाक्यस्य प्राक्पाठात् "न्यक्कारोह्ययमेव मे यदरयः"—इत्यादिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः, किञ्च क्षिपतीति पदं अधीरीकरणार्थस्यावाचकमित्यवाचकत्वदोषोऽपि; तेन 'मथ्नाति मुहुर्मति, यत्सरसप्रहारं' इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम्। एतत्पाठे तु उद्-भ्रमति उद्भ्रान्तं अधीरं भवति, यद् यस्मादित्यर्थः, तेन "आत्मा जानाति यत्पापम्"

माध। सुलभैव बुद्धरक्षिताप्रियसखी भवतः (१) अपि च। (द)

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः
परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव, कथमिवान्यत्र रमताम्।
तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-
स्त्वयि व्यक्तस्नेह (२) स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥८॥

इत्यादिवत् यच्छब्दस्य परवाक्यगतत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः, नवा अवाचकत्वदोषोऽपीति ध्येयम्।

वत्सपदमेकहायनपदञ्च दृष्टविशेषवात्सल्यद्योतनार्थं। एतत् तृतीयचरणमुत्तररामचरित-तृतीयाङ्केऽपि दृश्यते। किन्तु तत्र षष्ठ्यन्तः पाठ इति भेदः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(द) माधवेति। यतो मदयन्तिका बुद्धरक्षितायाः प्रियसखी, अतो भवतः सुलभैवेति भावः। बुद्धरक्षितैव विविधं प्रबोध्य तां त्वयि समासक्तां करिष्यतीति व्यज्यते। अपिच अन्यच्च तत्प्राप्तौ कारणमस्तीत्यर्थः।

किं तत्कारणमित्याह प्रमथ्येति। क्रव्यादं मांसाशिनं शार्दूलं प्रमथ्य निहत्य मरणसमये रक्षितवतस्तव परिष्वङ्गं आलिङ्गनं लब्ध्वा प्राप्य कथमिव केन प्रकारेण अन्यत्र त्वद्व्यतिरिक्ते जने रमतां अनुरज्यतु मदयन्तिका कथमपि नेत्यर्थः। प्राणरक्षणरूपमुपकारं कृतवतस्तव सापि स्वदेहार्पणरूपं प्रत्युपकारं करिष्यत्येव, तथा परमन्यत्रासक्तौ तव परिष्वङ्गेण परपुरुषसंस्पर्शदोषाशङ्कयाऽपि त्वय्यनुरज्येतेति भावः। इदानीं स्वाभिमतासक्तौ बाह्यलक्षणमाह तथा चेति। तथा च त्वयि तदासक्त्यनुमानहेतुरित्यर्थः।

---

(१) न दुर्लभा बुद्धरक्षितायाः प्रियसखीति पाठान्तरम्।

(२) व्यक्तस्नेहः, इति सविसर्गः पाठः क्वचित्।

मक (१)। तदुत्तिष्ठ, पारा (२)-सिन्धुसम्भेदमवगाह्य नगरी-मेव प्रविशाव:। (ध) उत्थाय परिक्रामतः।

माध। अयमसौ महानद्योः सम्भेदः (३)। य एषः। (न)

कमलनयनाया मदयन्तिकायाः, नयनयो र्व्यापारो दृष्टिपातः त्वयि व्यक्तं हेम स्पष्टी भूतानुरागेण स्तिमितः निश्चलः अतएव रमणीयः सुन्दरः चिरं बहुकालं व्याप्य अभूत्, बहुकालं यावत् निस्पन्दनयना सा त्वामवलोकितवतीत्यर्थः। सुतरां मदयन्तिका त्वय्यासक्ता तादृशानुरागदर्शनात् अन्यत्र तदसम्भवादिति भावः।

अतएवात्रानुमानमलङ्कारः, अर्थापत्त्युपमाभ्याञ्च विच्छित्तिः कृतेत्यनुसन्धेयम्। भासाशिविशेषे शार्दूले वक्तव्ये क्रव्यादमिति सामान्याभिधानात् विशेषेऽविशेषाख्यदोषः, स च "मथित्वा शार्दूलम्" इति पाठेन समाधेयः। इदञ्च युक्तिविशेषेणार्थनिश्चयादुपन्यासो नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्।

"उपपत्तिकृतो योऽर्थः स उपन्यास इष्यते।" इति प्राचां लक्षणात्। संशयेन कलुषितस्य मकरन्दचित्तस्य युक्त्या मदयन्तिकाप्राप्तिनिश्चयेन प्रसन्नताप्रतिपादनात् साहित्यदर्पणमतेऽपि तल्लक्षणसङ्गतिः। तथा च—

"उपन्यासः प्रसादनम्।"

क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यादः कर्म्मण्यण्। "अपक्वे तणेव" इति नियमात् "क्रव्येचे"ति न क्विप्।

शिखरिणी वृत्तम्॥ ९॥

(ध) मकेति। पारा-सिन्धुनामान्नौ नदीविशेषौ, तयोः सम्भेदं सङ्गमं।

(न) माधेति। अयं दृश्यमानः, असौ सः, महानद्योः पारासिन्ध्वोः।

---

(१) क्वचित् मकेति पाठो नास्ति। (२) वरदा इति पाठभेदः।

(३) महार्णवयोर्व्यतिकर इति पाठान्तरम्।

जलनिविड़ितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः
　परिगततटभूमिः स्नान (१)-मात्रोत्थिताभिः ।
रुचिरकनककुम्भ-श्रीमदाभोगतुङ्ग-
　स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥ १० ॥

जलेति । स्नानमात्रमेव उत्थिताभिः पारासिन्धुसङ्गमप्रदेशे अवगाहनानन्तरमेव तीरमुत्तीर्णाभिः, अतएव जलेन निविड़ितानि निरन्तरीकृतानि नितान्तार्द्रतया देहे अत्यन्तसंलग्नानि यानि वस्त्राणि तै र्व्यक्तानि प्रकटितानि स्पष्टदर्शनयोग्यीकृतानि निम्नो-न्नतानि निम्नोन्नतस्थलानि नाभिमध्य-कुचमण्डल-नितम्ब-जघनाद्यवयवा यासां ताभिः । तथा रुचिरकनककुम्भवत् मनोहरकाञ्चनकलसवत् श्रीमन्तः कान्तिमन्तः, एवं आभो-गेन परिपूर्णतया तुङ्गाः उन्नताश्च ये स्तनाः तेषु विनिहिताः स्थापिताः हस्ताः पाणयः स्वस्तिका इव, हस्ता एव स्वस्तिका इति वा, याभिः, ताभिस्तथोक्ताभिर्वधूभिः स्त्रीभिः परिगता व्याप्ता तटभूमिः तीरदेशो यस्य स तथोक्तः य एष सम्भेदो वर्तत इत्यर्थः ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, रुचिरकनककुम्भश्रीमदिति लुप्तोपमा, हस्तस्वस्तिकेत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, पुनस्तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा वधूभिरिति बहुवचनेन चातुर्वर्ण्यस्त्रीणामेव मेलनद्योतनात् वर्णसंहारो नाम प्रतिमुखसन्ध्यङ्गम् । तथा च दर्पणे

"चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥"

"आभोगः परिपूर्णता" इत्यमरः । "स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कगृहभेदयोः । पिष्ट-कस्य विकारे च स्वस्तिको रततालिके ॥" इति विश्वः । अत्र तु मङ्गलद्रव्यरूप एव स्वस्तिको ग्राह्यः । स च अधिवासार्थं तण्डुलादिचूर्णेन त्रिकोणाकारः क्वचित् वर्त्तुलो वा क्रियत इति द्रष्टव्यम् । निविड़िततेति निविड़ानि कृतानीति करोत्यर्थे णयन्तात् निविड़शब्दात् कर्मणि क्तः । मालिनी वृत्तम् ॥ १० ॥

(१) स्नात... इति पाठभेदः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे (प)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविभ्रमो नाम (१) चतुर्थोऽङ्कः ॥ (फ)

(प) इतीति। पूर्वनिष्क्रान्ताः कामन्दक्यादीरादाय सर्वशब्दस्य बहुवचनस्य चोपपत्तिरिति दिक्।

(फ) इतीति। शार्दूलेन मकरन्दस्य शार्दूलप्रहारेण विभ्रमो भ्रान्ति मकरन्द-माधवयो र्मोहो यस्मिन् सः। नाम, शार्दूलविभ्रम इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां भावमनोहरायां चतुर्थाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

(१) शार्दूलविभ्रमो नाम इति पाठः क्वचित् नास्ति।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोज्ज्वलवेशा कपालकुण्डला । (क)

कपा । षड़धिकदशनाड़ीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

(क) तत इति । भीषणो नरशिरोऽस्थिकुण्डलधारणादिना भयङ्करः, उज्ज्वलो रक्तपट-रक्तचन्दन-पिङ्गलजटादिधारणात् दृष्टिप्रतिघातिदीप्तिशाली च वेशो यस्याः सा । कपाले नरशिरोऽस्थिद्वयमेव कुण्डले कर्णभूषणविशेषौ यस्याः सा कपालकुण्डला, तदाख्या काचित् वामाचारवती नारी, आकाशयानेन योगप्रभावात् गगनगमनेन खेचरगत्येत्यर्थः ।

षड़धिकेति । यः, षड्भिरधिका अध्यारूढा दश इति षड़धिकदश षोड़श इति तात्पर्य्यं, नाड़ीनां बहुतरसंख्यत्वेऽपि प्रधानीभूता इड़ा-पिङ्गलादयो याः षोड़शनाड्य इत्यर्थः, तासां यच्चक्रं मण्डलाकारेणावस्थितं विशुद्धनामकं कण्ठदेशवर्त्ति पद्मं तस्य मध्ये स्थित आत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । इड़ापिङ्गलादि प्रधानषोड़शनाड़ी-घटिते कण्ठदेशवर्त्तिनि विशुद्धनामके षोड़शदले पद्मे त्रिनेत्र-पञ्चानन-दशभुज-सदा-शिवरूपेण विराजमान इति सरलार्थः । तथा तद्विदां तादृशात्मवेदिनां हृदि हृदये विनिहितं कृपया स्थापितं रूपं स्वकीयाकृतिर्येन तादृशः सन् सिद्धिदः योगसिद्धि-दाता । तथा अविचलितमनोभिः एकाग्रचित्तैः साधकैः निजोपासकैः मृग्यमाणः साक्षात् कर्त्तुमन्विष्यमाणो भवति । शक्तिभिः इच्छा-क्रिया-ज्ञानरूपाभिः, अथवा ब्राह्मीप्रभृतिभिरष्टशक्तिभिः परिणद्धः समन्तादवेष्टितः, सः, शक्तीनां तासामेव इच्छा-

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

क्रिया-ज्ञानरूपाणां नाथः प्रयोक्ता, अथवा ब्राह्मीप्रभृतीनां पतिः सदाशिव इत्यर्थः; जयति सर्वश्रेष्ठतया वर्त्तते। सुतरां तं चिन्तयामीति भावः।

अत्र तादृशनाडीचक्रादीनां केवलतन्त्रशास्त्रप्रसिद्धत्वादप्रतीतत्वदोषः प्रसजन्नपि स्वयं परामर्षाद् गुणतामेव भजते। तथा च साहित्यदर्पणे

"गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वश्चेद्वक्तृवाच्ययोः।
स्वयं वापि परामर्शे … ॥"

इतः प्रभृति सप्तमाङ्कसमाप्तिपर्य्यन्तो गर्भसन्धिः। यथा तत्रैव

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥"

तथा चात्र विवाहरूपप्रधानफलोपायभूतस्य प्रथमाङ्कादावुत्पन्नस्य मालतीमाधवयोः परस्परानुरागस्य "प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः" इत्यादिना समुद्भेदः, "हा ताद ! णिक्करुण" "अथालकके"त्यादिना पुनस्तस्य ह्रासः, "भो भो मालत्यन्वेषिणः सैनिकाः" इत्यादिना अन्वेषणम्, "मालत्याः प्रथमे"त्यादिना पुनरुद्भेदः, "अमच्चो भअवदीं विण्णवेदि" इत्यादिना ह्रासः, "ता परमत्थवहिणि !" इत्यादिना पुनरन्वेषणञ्च द्रष्टव्यम्। मकरन्दस्य मालतीपरिच्छदधारणादिवृत्तान्तः पताका। यथा तत्रैव

"व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते।"

तथा मालतीलाभे कामन्दक्यादीनां चेष्टादर्शनादपायचिन्ता, राज्ञो नन्दनाय मालतीदानार्थमलङ्कारादिप्रेरणदर्शनादपायचिन्ता, निजसाहसात् प्राप्तिसम्भवश्चेति प्राप्त्याशा नाम तृतीयाऽवस्था। यथा

"उपायापायचिन्ताभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः।"

अत्र चाभूताहरणादीनि त्रयोदशाङ्गानि यथास्थानं निवेश्य लक्षणानि वक्ष्यामः।

"अध्यारूढस्याधिक इति निपात्यते" इति कातन्त्रपञ्जिकायां त्रिलोचनः।

प्रधानाः षोड़श नाड़ीराह त्रिपुरारिघृतं वचनं । यथा—

"इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च परा स्मृता ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा वसुवशा तथा ॥
अलुम्बुषा कुहश्चैव शङ्खिणी दशमी स्मृता ।
तालुजिह्वा च जिह्वा च विजया कामदा परा ॥
अमृता वहुला नाम नाड्यो वायुसमीरिताः ॥"

षट्चक्राण्याह योगशास्त्रे—

"चतुर्दलं स्यादाधारे स्वाधिष्ठाने च षड्दलम् ।
नाभौ दशदलोपेतं सूर्य्यसंख्यदलं हृदि ॥
कण्ठे स्यात् षोड़शदलं भ्रूमध्ये द्विदलान्वितम् ।
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे तु पङ्कजम् ॥"

षट्चक्रनिरूपणे—

"विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूम्रावभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्दलपरिलसितं दीपितं दीप्तवुद्धेः ।
समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं
हिमच्छायानागोपरिलसिततनोः शुक्लवर्णाम्बरस्य ॥
भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
मनोरङ्के नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमाभ
त्रिनेत्रः पञ्चास्यो ललिततदशभुजो व्याघ्रचर्म्माम्बराढ्यः
सदापूर्वो देवः शिव इति समाख्यानसिद्धिप्रसिद्धः ॥"

तस्य शक्तित्रयमाह गोरक्षसंहितायां—

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी ।
त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥"

मालिनी वृत्तमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

इयमहमिदानीम्—

नित्यं (१) न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं
पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता ।

नित्यमिति । मूलाधारस्थिताया: कुलकुण्डलिन्या मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूरानाहत-विशुद्धाज्ञानामक-षट्चक्रभेदनानन्तरं ब्रह्मरन्ध्रस्थित-सहस्रदलकमलान्तर्गते परमात्मनि शिवे संयोजनं लय:, लयनामकस्तन्त्रमतसिद्धो योगविशेष:, तद्वशात् तदवलम्बनबलात् न्यस्तानां पूजाजपारम्भकाले 'शां हृदयाय नम:' 'शीं शिरसे स्वाहा' इत्यादिक्रमेण विन्यस्तानां, षडङ्गानां हृदय-शिर:-शिखा-कवच नेत्रास्त्राणां यत् चक्रं समूह: तत्र निहितं तादृशन्यासेनैवारोपितं, तथा हृत्पद्ममध्ये अनाहतनामक-द्वादशदल-हृदयस्थ-पङ्कजमध्ये उदितं प्रकाशमानं शिवरूपिणं वराभयदाननिरतद्विभुजस्वेतवर्णध्याननामक-शिवस्वरूपं आत्मानं परमात्मानं नित्यं पश्यन्ती सर्वदा साक्षात् कुर्वती, तथा नाडीनां इडा-पिङ्गला-सुषुम्णानां उदयक्रमेण क्रियाप्रकाशपौर्वापर्य्येण पूरक-कुम्भक रेचकात्मकेन प्राणायामेनेत्यर्थ: जगता गतिशीलात् देहात् पञ्चानतानां देहगुरुत्वप्रयोजकीभूतानां विगलित-रक्त-मज्ज-शुक्राणां आकर्षणात् उत्पतनाय देहस्य लघुतां सम्पादयितुं अपसारणाद्धेतो:, न प्राप्त उत्पतनश्रम: गगनोड्डयनायासो यया सा अप्राप्तोत्पतनश्रमा इयमहं (प्रागुक्तगद्यस्थपदमत्रान्वेति) अग्रे नभस: सम्मुखवर्त्तिगगनदेशस्य ये अर्म्भोमुच: गमनप्रतिबन्धका मेघा:, तान् विघटयन्ती योगबलेनापसारयन्ती सती इदानीं (इदमपि प्रागुक्तगद्यस्थं पदम्) अभ्यागता श्रीपर्वतात् करालायतनं प्राप्ता ।

अत्रापि पूर्ववत् स्वहं परामर्शात् न अप्रतीतत्वदोष: ।

अग्रे इति "एकारान्तमव्ययम्" इति कातन्त्रवृत्तौ दुर्गसिंह: ।

षडङ्गानि तन्त्रासमन्वांयाह शारदावचनं । यथा—

---

(१) नित्यन्यस्तेति पाठान्तरम् ।

नाड़ीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-

दप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽम्भोमुचः ॥२॥

"हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवल्लभा ।

शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम् ॥

नेत्रत्रयाय वौषट् स्यात् अस्त्राय फडिति क्रमात् ।

षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत् ॥"

षट्चक्रनिरूपणे—"तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं

ध्यायेत् पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरूढं परम् ।

तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमीशाभिधं

पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधत् लोकत्रयाणामपि ॥"

दत्तात्रेयसंहितायां—"लययोगश्चित्तयोगात् सङ्केतैश्च प्रजायते ।

आदिनाथेन सङ्केतानन्तकोटिः प्रकीर्त्तिता ॥"

इत्यादौ लययोगो द्रष्टव्यः । प्राणायामे इड़ादिनाड़ीनां क्रमिकक्रियाप्रकाशो देहलघुतादिश्च योगियाज्ञवल्क्यसंहितादावनुसन्धेयः ।

प्राणायामफलमाह शिवसंहितायां—

"प्राणायामेन योगीन्द्रो लब्ध्वैश्वर्य्याष्टकानि वै ।

पापपुण्योदधिं तीर्त्वा त्रैलोक्यचरतामियात् ॥"

"जगत् स्यात् पिष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु ।

जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च ॥" इति मेदिनी ॥"

पञ्चामृतमाह त्रिपुरारिधृतं वचनम् । यथा—

"विट् च मूत्रमसृङ्मज्जा शुक्रं पञ्चामृतं स्मृतम् ।"

अत्र हि कपालकुण्डलामुखेन स्वल्पात्मनोऽतीवतन्त्रशास्त्रवैचक्षण्यमाविष्कृतं कविना । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

उद्वृत्त (१) स्खलित-कपालकण्ठमाला-
संघट्टक्वणित-करालकिङ्किणीकः।
पर्य्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं
सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेगः॥ ३॥

तथा हि। (ख)

विष्वग्वृत्ति जटानां प्रचलति निविडग्रन्थिनद्धोऽपि (२) भारः
संस्कारक्वाणदीर्घं पटु रटति कृतावृत्ति खट्वाङ्गघण्टा।

उद्वृत्तेति। उद्वृत्ता वेगेन कदाचिदुपर्य्युत्थिता, स्खलिता पुनरेव अवनता या कपालकण्ठमाला नरशिरोऽस्थिनिर्म्मित-ग्रीवाहारः, तत्र संघट्टेन कपालानां परस्पराघातेन क्वणिताः शब्दायमानाः करालाः दन्तुराः किङ्किण्यः तत्कण्ठमालास्थापिता एव क्षुद्र-घण्टिका यस्मिन् स तथोक्तः। गगनतलप्रयाणवेगः मयि पर्य्याप्तं यथेष्टं रमणीय-डामरयोर्भाव इति रमणीयडामरत्वं, तथा च मादृशयोगिपक्षे रमणीयत्वं, साधारणपक्षे तु डामरत्वं भीषणत्वं सन्धत्ते सम्पादयति।

अत्र तादृशभीषणवेगात् तद्विरुद्धरमणीयत्वगुणोत्पत्तेर्विषमाऽलङ्कारः।

"डामरोड्डामरौ भीमे केलिसंरम्भ निर्भरे।" इतिरत्नकोषः।

किङ्किण्यादिध्वनिना तादृश कुलयोगिनीनामानन्दो भवतीति वेदितव्यं।

तथा च जगद्धरधृतवचनं—

"समुद्रघोषसम्भार किङ्किणीघण्टिकास्वनैः।
सदानन्दो भवेद्योगी न निद्रा न क्षुधा तृषा॥
प्रहर्षिणी वृत्तम्॥ ३॥

(ख) रमणीयडामरत्वं समर्थयितुमाह तथाहीति।

विष्वगिति। विष्वक् सर्वतो वृत्तिरवस्थानं यस्य स विष्वग्वृत्तिः जटानां भारः

---

(१) अपि च। उल्लोल...इति पाठान्तरम्। (२)...बन्धोऽपि इति पाठभेदः।

ऊर्द्धं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज-
न्नुत्तालः किङ्किणीनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाम् ॥ ४ ॥

परिक्रम्यावलोक्य गन्धमाघ्राय च (१) इदं तावत् (२) पुराणनिम्ब-

समूहः, निविडो गाढो यो ग्रन्थिः ग्रथनं तेन नद्धो बद्धोऽपि सन् वेगवशात् प्रचलति। खट्वाङ्गं शिवस्यास्त्रविशेषः (चिमटा इति यस्य प्रसिद्धिः) तान्त्रिकयोगिजनोऽपि तत् धारयति। तस्य घण्टा तत्र बद्धा काचित् घण्टा, संस्कारेण वेगाख्यसंस्कारेण यः क्वाणः किङ्किण्यादीनां ध्वननं तेन दीर्घं, तथा पटु स्फुटं स्पष्टमिति यावत्, तथा कृता भारणिः पीनःपुन्यं यस्मिन् कर्म्मणि तद्यथा तथा रटति शब्दायते। तथा उत्तालो महान्, किङ्किणीनां कण्ठमालास्थितानां क्षुद्रघटिकानां अनवरतरणत्कारहेतुः अविश्रान्त-ध्वनिजनकः, वायुर्गमनवेगानिलः, विवृतानि मांसहीनतया स्पष्टलक्ष्यमाणसकलरन्ध्र-भागानि यानि शवशिरांसि कण्ठमालागतकपालानि तेषां श्रेणयः कुञ्जा इव श्रेणय एव कुञ्जा इति वा तेषु, तदभ्यन्तरेष्वित्यर्थः गुञ्जन् अव्यक्तं शब्दं कुर्वन् सन् पताकां खट्वाङ्ग-बद्धां वैजयन्तीं वस्त्रखण्डमिति यावत् ऊर्द्धं यथा स्यात्तथा धूनोति कम्पयति निम्ने पतनादुपरि चालयतीत्यर्थः। सुतरामीदृशो व्यापारो मादृशयोगिपक्षे रमणीय एव साधारणपक्षे तु भीषण एवेति भावः।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, श्रेणिकुञ्जेष्वित्यत्र उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, कुञ्जेषु गुञ्जदिति छेकानुप्रासश्च, समुदाये तु संसृष्टिः।

"संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने।" इति भाषापरिच्छेदः।

"खट्वाङ्गं (क्ली) शिवस्यास्त्रविशेषः।" इति शब्दकल्पद्रुमः।

"उत्ताल उत्कटे श्रेष्ठे विकराले प्लवङ्गमे।" इति मेदिनी।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ग) इदमिति। पुराणेन पुरातनेन निम्बतैलेन अक्तानां म्रक्षितानां परिभज्य-मानानां आरब्धभर्जनानां रसोनकानां लशुनानां गन्ध इव गन्ध एषामस्तीति तैः।

(१) गन्धमाघ्राय इति पाठः क्वचिन्नास्ति। (२) इदञ्चेति पाठान्तरम्।

तैलाक्तपरिभृज्यमानरसोनकगन्धिभि(१)श्चिताधूमैः पुरस्ता-(२) द्विभावितस्य महतः श्मशानवाटस्य नेदीयः करालायतनम्। (ग)

यत्र पर्य्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघोरघण्टस्याज्ञया सविशेषमद्य पूजासम्भारो मया सन्निधापनीयः। कथितञ्च मे गुरुणा, "वत्से! कपालकुण्डले! अद्य मया भगवत्याः करालायाः प्रागुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्त्तव्यम्, (३) तदत्रैव नगरे विदित-(४) मास्ते" इति। तद्विचिनोमि (५)

पुरस्तादग्रत एव, विभावितस्य अनुमितस्य, महतो विशालस्य, वध्यते वेष्ट्यते अनेनेति वाटः पन्थाः तस्य श्मशानगामिविस्तृतमार्गस्येत्यर्थः, नेदीयः अतिसन्निहितं, इदं दृश्यमानं करालायास्तदाख्यायाश्चामुण्डाया आयतनं स्थानम्, दृश्यत इति शेषः।

"लशुनं गृञ्जनारिष्ट-महाकन्दरसोनकाः" इत्यमरः। "पन्था वाटः पथो मथि" इति भागुरिः।

(घ) यत्रेति। पर्य्यवसितं समाप्तं मन्त्रसाधनं पुरश्चरणं यस्य तस्य। सविशेषं दिनान्तरेभ्यः सातिशयं यथा स्यात्तथा। पूजासम्भारः करालार्च्चनोपकरणद्रव्यसमूहः। सन्निधापनीय उपस्थापनीय आनेतव्यः। प्राक् पुरश्चरणारम्भात् पूर्वं, उपयाचितं सङ्कल्पितं 'अस्मिन् पुरश्चरणे समाप्ते भगवत्यै स्त्रीरत्नमुपहरिष्यामीति' मनीषितमित्यर्थः, स्त्रीरत्नं काचित् उत्कृष्टा स्त्री, उपहर्त्तव्यं बलिभावेन दातव्यं।

---

(१)...रसोनक रसगन्धिभिरिति पाठभेदः। (२) अधस्तादित्यपि पाठः।

(३) भगवत्याः करालाया यन्मया···इति पाठोऽपि।

(४) विचितमिति भिन्नः पाठः।

(५) पुस्तकान्तरे पाठोऽयं न दृश्यते।

सकौतुकमग्रे ऽवलोक्य। तत्कोऽयमतिगम्भीरमधुराकृतिरुत्तम्भित-कुटिलकुन्तलभारः (१) कृपाणपाणिः श्मशानवाट-(२) मवतरति। य एषः (घ)

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत् परिधूसरं
ललितचरणन्यासः (३) श्रीमान् मृगाङ्कनिभाननः।

तत् स्त्रीरत्नं, अत्रैव नगरे पद्मावत्यां, विदितं सर्वलोकावगतं आस्ते विद्यते। इति कथितमित्यन्वयः। तत् तस्मात् विचिनोमि तत् स्त्रीरत्नमन्विष्यामि। भीषणेऽस्मिन् महाश्मशाने निशायामेव सुकुमाराकृतिरयमेकाकी युवा सञ्चरतीति कौतुकेन सहेति सकौतुकं। अतिगम्भीरा ईदृशभयस्थानेऽपि कम्पादिविकाररहिता, मधुरा कोमला आकृति र्यस्य सः। उत्तम्भितः जटीकृत्य बद्धः कुटिलः वक्रः कुन्तलभारः केशकलापो यस्य सः। कृपाणपाणिः खड्गहस्तः।

"यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये।
उपयाचितकं तत्तु दोहदं सम्प्रचक्षते॥" इति हारावली।
"भीशोकक्रोधहर्षेषु गाम्भीर्यं निर्विकारता।
सर्वावस्थासु माधुर्यं प्रियाणां सत्कारिता॥" इति त्रिपुरारिधृतम्।

कुवलयेति। कुवलयदलश्यामोऽपि स्वभावतो नीलोत्पलपत्रवत् श्यामवर्णोऽपि सन् परिधूसरं कुतोऽपि कारणात् धूसरवर्णं अङ्गं दधत् धारयन्, ललितः सुन्दरः चरणन्यासः भूतले पादन्यासो यस्य सः, श्रीमान् स्वभावतः कान्तिमान्, मृगाङ्कनिभाननः चन्द्रतुल्यवदनः, य एष दृश्यत इत्यन्वयः। ललत् विलसत् नरजाङ्गलं मनुष्यमांसं यत्र सः, अतएव प्रविगलन्तो निष्पतन्तः, असृक्पङ्काः छेदनकालतः किञ्चिद्विलम्बवशात्

---

(१) कुन्तल इति मात्रः पाठः क्वचित्।
(२) श्मशानमवतरतीति पुस्तकान्तरे पाठः।
(३) विकटन्यास इति पाठान्तरम्।

हरति विनयं वामो यस्य प्रकाशितसाहसः
प्रविगलदसृक्पङ्कः पाणिर्ललज्जरजाङ्गलः ॥ ५ ॥

निरूप्य । अये ! (१) स एष कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवः । तत् किमनेन, समीहितं (२)

घनीभूतरक्तावन्दवो यस्मात् सः, सुतरां प्रकाशितं सूचितं साहसं अन्यदेहात् मांसाग्रयनरूपं दारुणाध्यवसायकार्य्यं येन सः, यस्यास्य वामः पाणिः विनयं शिक्षासौकुमार्य्यं हरति विनाशयति, चण्डत्वमेव द्योतयतीत्यर्थः । सुतरामयं किमपि दुष्कारं कर्म्म साधयितुमिच्छतीति भावः ।

अत्र लुप्तोपमाद्वयस्य पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयस्य च परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

साहसमाह व्यवहारतत्त्वे नारदः—

"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम् ।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम् ॥"

"जाङ्गलं (क्ली) मांसं" इति शब्दकल्पद्रुमः । हरिणी वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ङ) निरूप्येति । निरूप्य योगप्रभावेण निश्चित्य । कामन्दकीसुहृदः कुण्डिननगरेश्वरसचिवस्य देवरातस्य पुत्रः, महामांसस्य नरमांसस्य पणयिता श्मशानपिशाचेभ्यो विक्रेता । योगप्रभावादिदमवधारणं, अन्यथा माधवेन चतुर्थाङ्के स्वगतभावेनैव महामांसविक्रयस्योक्तत्वेन परेषां श्रवणासम्भवात् परस्पराश्रवणस्याप्यसम्भवेन कपालकुण्डलाया ईदृशमवधारणं नोपपद्यत इति भाव्यम् । अनेन एतत्कर्त्तृकविघ्नसंशयेन, किं फलं, किमपि नेत्यर्थः । तथाच अस्याः योगप्रभावसमीपे अस्य यत्किञ्चित् साधनं कथमपि न प्रभविष्यति, सुतरामनायासेनैव मालतीमानीय गुरोः सङ्कल्पसाधनाय

(१) क्वचित् "अये" इति पाठो नास्ति ।

(२) भवतु समीहितमिति पाठभेदः ।

सम्पादयामि। विगलितप्रायश्च पश्चिमसन्ध्यासमयः। तथाहि सम्प्रति (१)। (ङ)

व्योमस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभि र्व्रियन्ते
पर्य्यन्ताः, प्रान्तवृत्त्या पयसि वसुमती नूतने मज्जतीव।

शक्याप्येवेति भावः। अतएवाह समीहितमिति। समीहितं चेष्टितं स्त्रीरत्नानयनं। विगलितप्रायः गतप्रायः, पश्चिमसन्ध्यासमयः सायंसन्ध्याकालः। सुतरामयमेव समयस्तत्समीहितसाधनस्येति भावः,

व्योम इति। व्योम आकाशस्य पर्य्यन्ताः दृष्टिसीमान्तदेशे यवनिकावत् भूतललग्ना इव प्रतीयमानाः प्रदेशाः तमोवल्लरीभिः अन्धकारलताभिः, तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमालस्तवकश्रेणिभिरिव, व्रियन्ते आच्छाद्यन्ते। तथा वसुमती पृथिवी प्रान्तवृत्त्या समन्ततः पर्य्यन्तदेशनिमज्जनक्रमेण नूतने पयसि अभिनवे जले मज्जतीव मग्ना भवतीव। यथा न्युब्जभावेन निमज्जतः कटाहादिवर्त्तुलवस्तुनः प्रथमं निमग्नतया प्रान्तभागो न दृश्यते, अनिमग्नो मध्यभागस्तु दृश्यते एव, परन्तु क्रमशो निमग्नतया मध्यभागोऽपि न दृश्यते ; तथा दृष्टिसीमान्तवर्त्ती भूतलांशोऽन्धकारलीनतया प्रथमं न दृश्यते, सन्निहितस्थानन्तु दृश्यत एव परन्तु क्रमशोऽन्धकारलीनतया तदपि न दृश्यते इति सरलार्थः। तथा त्रियामा रात्रिः प्रारम्भेऽपि स्वाविर्भावसमयेऽपि, वनेषु वनप्रदेशेषु वात्याया वायुसमूहस्य संवेगेन विष्वग् वितता सर्वतो विस्तारिता, वलयिता मण्डलाकारेण स्थिता, स्फीता बहुलीभूता च या धूम्या धूमसमूहः, तस्याः प्रकाश इव प्रकाशो यस्य तं तत्सदृशमित्यर्थः निजं स्वकीयं नीलिमानं नीलतां तनयति प्रमुख एव गाढान्धकाररूप-यौवनं प्रापयति गाढं करोतीत्यर्थः। सुतरां समीहितसम्पादनस्यायमेवोपयुक्तसमय इति भावः।

---

(१) सम्प्रतीति पाठोऽपि क्वचिन्नास्ति।

वात्यासंवेगविष्वग्विततवलयित-स्फीतधूम्याप्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं वनेषु ॥६॥

इति निष्क्रान्ता (१) ।

विष्कम्भकः (२)। (च)

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः । (छ)

माध । साशंसम् । (ज)

अत्र प्रथमवाक्ये उपमाऽलङ्कारः, द्वितीये भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा. तृतीये च लुप्तोपमा, इत्येतेषां मिथोनिरपेक्षत्वात् संसृष्टिः ।

"असङ्गिनी च वातालो स्याद्वात्या वातमण्डली" इति त्रिकाण्डशेषः । "धूम्या धूमसमूहेऽपि नीहारेऽपि निगद्यते" इति धरणिः ।

स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ६ ॥

(च) विष्कति । तल्लक्षणन्तूक्तम् । कपालकुण्डलारूपमध्यमपात्रेण प्रयोजितत्वात् शुद्धविष्कम्भकोऽयम् । इति शुद्धविष्कम्भ इति क्वचित् पाठोऽपि । यथा दर्पणे—

"मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात्...... ॥"

तथा चात्र करालायै स्त्रीरत्नोपहारदानसङ्कल्पः, तदायतने अघोरघण्टस्य सन्निधानादिकञ्च वृत्तकथांशनिदर्शनं, मालत्यानयनादिकञ्च वर्तिष्यमाणकथांशनिदर्शनमित्यनुसन्धेयम् ।

(छ) तत इति । यथानिर्दिष्टः वामहस्तगृहीत-गलद्रक्तनरमांसखण्डादिरूपः ।

(ज) माधेति । आशंसया मालतीलाभाशया सहेति साशंसं, साकाङ्क्षमित्यर्थः ।

---

(१) इति परिक्रम्य निष्क्रान्ता इति पाठभेदः ।

(२) इति शुद्धविष्कम्भ इति पाठान्तरम् ।

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः (१)॥७॥

प्रेमेति । प्रेमा अनुरागाङ्कुरः तेन आर्द्राः, सरसाः प्रणयं अङ्कुरावस्थातः किञ्चिद-तिरिक्तमनुरागं स्पृशन्ति भजन्त इति प्रणयस्पृशः, तथा परिचयात् अयमीदृश इति विशेष-ज्ञानात् उद्गाढः अतीवघनो यो रागोऽनुराग स्तस्य उदय उत्पत्ति र्यासु ताः, निसर्गमधुराः स्वभावमनोहराः, मुग्धदृशः सुन्दरनयनाया मालत्याः, तास्ताः पूर्वानुभूताः चेष्टाः कटाक्ष-विक्षेप-भ्रूसङ्कोचनाङ्गवलनादयः मयि भवेयुः । इत्येवाशंसेति भावः । अतएव आशंसया 'कथमस्याः पुनरपि तादृशकटाक्षनिक्षेप-गोचराभवेयं' 'कथं वा प्रणयमधुरां वाचमाकर्णयेयं' 'केन वा गाढालिङ्गनसुखमनुभवेयं' इत्यादिरूपया आशया परिकल्पितासु निर्म्मितास्वपि यासु चेष्टासु, यथार्थरूपासु का कथा सङ्कल्पमात्रनिर्म्मितास्वपीत्यपेरर्थः, क्षणात् तत्क्षणात् बाह्यकरणानां बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां व्यापारं वृत्तिं रूपादि स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यमित्यर्थः रोद्धुं शीलं यस्य सः बाह्यकरणव्यापाररोधी, तथा सान्द्रो निरन्तरः आनन्दः सुखं यत्र स आनन्दसान्द्रः, अन्तःकरणस्य चित्तस्य लयो विलीनता भवति तन्मयता भवतीत्यर्थः । तथा च भावनावशात् तासु तासु मालती-चेष्टास्वेव चित्तस्यैकान्तनिमग्नतया चक्षुरादिबहिरिन्द्रियैः सम्बन्धाऽभावात् तेषां सन्नि-कर्षेऽपि विषयान्तररूपादिप्रत्यक्षं न भवति ; किन्तु निविड़ः कश्चिदानन्दः परिस्फुरतीति सरलार्थो भावार्थश्च ।

अत्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकराऽलङ्कारः, अर्थापत्तिश्च, इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

---

(१) आनन्दसान्द्रोदय इति क्वचित् पाठः ।

अपि च (१)

अतिमुक्तमद्ग्रथितकेसरावली-(२)
सतताधिवास-सुभगार्पितस्तनम् ।
अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः *
प्रियया तदङ्गपरिवृत्तिमाप्नुयाम् (३) ॥ ८ ॥

प्रेमार्थं प्रणयश्चाह भरतः—

"परस्पराश्रयधन निरूढं भावबन्धनम् ।
यदेकायत्ततोपाधि तत् प्रेमेति निगद्यते ॥"
"उपचारैर्मिथो रूढो यद्वाह्याभ्यन्तराभिधैः ।
प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत् स एव प्रणयः स्मृतः ॥"
"करणं साधकतमं चेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः ।

आनन्दसान्द्र इति "अग्न्याहितादीनि" इति सान्द्रशब्दस्य परनिपातः ।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अतिमुक्तेति । प्रियया मालत्या कर्णजाहे मदीयकर्णमूले विनिवेशितं कपोलचुम्बनार्थं स्थापितं आननं यस्य सः, अहं, अतिमुक्तेन माधवीलतासूत्रेण, अथवा मुक्तां मुक्तामालां अतिक्रान्ता मद्ग्रथितत्वेनादरातिशयादतिक्रम्य स्थितेति अतिमुक्ता, सा चासौ परोक्षा चेति कर्मधारये पुंवद्भावः, मया ग्रथिता या केसरावली वकुलकुसुममाला तस्याः सतताधिवासेन अनवरतानुवृत्तेन सुभगं मनोहरं यथा स्यात्तथा अर्पितौ मम वक्षसि स्थापितौ स्तनौ यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तस्याः मालत्याः अङ्गपरिवृत्तिं

---

(१) किञ्चेति क्वचित् पाठः ।

(२) अतिमुक्तकग्रथितः,...अविमुक्तकग्रथित...इति पाठभेदौ ।

* कण्ठजाह...इति पाठान्तरम् ।

(३) तदङ्गपरिरम्भं, तदङ्गपरिवर्त्तं इति पाठभेदौ ।

अथवा, दूरे तावदेतत्, इदमेव प्रार्थये। (अ)

सम्भूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः।
यद्बालेन्दुकलोच्चयादवचितैः (१) सारैरिवोत्पादितं
तत् पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥९॥

तदीयवक्षो मदीयवक्षसि मदीयवक्षश्च तदीयवक्षसि इत्येवमङ्गविनिमयं आलिङ्गनमित्यर्थः अपि आप्नुयां किं लभेयम्। तदा च धन्यो भवामीति भावः।

अत्र समेन समविनिमयरूपा परिवृत्तिरलङ्कारः।

"अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवीलता।" इत्यमरः। कर्णजाहेति "तस्य पाकमूले पील्वादि कर्णादिभ्यः कुणब्जाहचा"विति कर्णशब्दात् जाहच्प्रत्ययः।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥

(अ) तदालिङ्गनलाभस्य सर्वथैवासम्भवमाशङ्क्याह अथवेति। एतत् तदालिङ्गनप्रार्थनं दूरे आस्तामिति शेषः। तदालिङ्गनसुखं परमसौभाग्यलभ्यमेव, सुतरां तादृशसौभाग्यशून्यस्य मम तत् प्रार्थनं निष्फलमेवेति भावः। इदं वक्ष्यमाणं मुखदर्शनमात्रम्।

सम्भूयेवेति। यत्र प्रियतमाया मालत्या मुखे आलोकपथावतारिणि दृष्टिपथगामिनि सति सुखानि जगतः सर्वप्रकारानन्दाः चेतसि सम्भूयेव मिलित्वेव परं भूमानं परस्परमेलनादतीवबाहुल्यं आतन्वते विस्तारयन्ति लभन्त इत्यर्थः। तथा नेत्रोत्सवो नयनप्रीतिहेतुभूतो व्यापारविशेषः रतिं मालतीविषयकाभिलाषविशेषात्मिकां चित्तवृत्तिं प्रस्तौति उत्पादयति। तथा बालेन्दोः अपूर्णमण्डलस्य कलङ्करहितस्य चन्द्रस्य कलोच्चयात् कलासमूहात् अवचितैः रानीतैः सारैः श्रेष्ठांशैः यत् मुखं उत्पादितमिव विधिना निर्म्मितमिव। अनङ्गस्य मदनस्य मङ्गलगृहं कल्याणाधिष्ठानरूपं तदाश्रयैव

---

(१) यद्बालेन्दुकलोच्चयादुपचितैरिति पाठभेदः।

यत्सत्यमधुना सन्दर्शनं नेति स्वल्पोऽपि विशेषः (१)।
मम हि सम्प्रति सातिशयप्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मनः (२)

मदनस्य जगद्विजयलक्षणमङ्गललाभादिति भावः। तस्याः प्रियतमायाः मालत्याः सत् मुखं भूयः पुनरपि पश्येयम्। प्राक्तनपुण्यपरिपाकादेतन्मात्रमेव ममास्तु तेनैव चरितार्थो भविष्यामीति भावः।

अत्र प्रथमवाक्ये प्रसिद्धकारणाभावेऽपि तादृशसुखोत्पत्तेर्विभावना, वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा इत्यनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तृतीये पुन र्वाच्याभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा अनङ्गमङ्गलगृहमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकच्छेकानुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करश्च, समुदाये तु मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। तथा शृङ्गाररसस्थायिभाववाचकरतिशब्दोपादानात् स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वरूपो रसदोषः, स च— "मनो हृक्प्रीतिराकर्षति" इति पाठेन समाधेयः। अस्मिंश्च श्लोकत्रये आशंसा नाम नाट्यालङ्कारः। यथा दर्पणे—

"आशंसनं स्यादाशंसा"।

"उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्त्तितः।" इत्युत्सवलक्षणम्।

उपादानस्य निर्दोषत्वे उपादेयस्य निर्दोषता स्वभावसिद्धेति न्यायादुपादेयमुखगतकलङ्कराहित्यद्योतनाय उपादानीभूत-कलङ्कहीनबालेन्दुपदोपादानमिति बोध्यम्।

तृतीयचरणानुरूपश्लोकार्द्धं यथा नैषधे "हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा।"

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ट) ननु भावनावशादेव सततमवलोक्यमानायां मालत्यां किमिति पुनः सन्दर्शनं प्रार्थ्यत इत्याह यत्सत्यमिति। यद् यस्मात् अधुना सत्यं सन्दर्शनं न, भावनावशादुपजायमानं इदानीन्तनमिदं प्रियतमायाः पारमार्थिकचाक्षुषप्रत्यक्षं न भवति, इति

(१) यत् सत्यमधुना तत्सन्दर्शनेनाति स्वल्पोपि न विशेष इति पाठान्तरम्।

(२)···सम्भावितात्मजन्मन इति क्वचित् पाठः।

संस्कारस्य अनवरतप्रबोधात् प्रतायमान स्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरै(१)रतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यत (२) श्चैतन्यम्।

तथाहि। (ट)

हंतो. स्वल्पोऽपि विशेषः इदानीन्तनतदानीन्तनसन्दर्शनयोरल्प एव भेदः प्रत्यक्षत्वेनैकरूपत्वेऽपि मानसत्वचाक्षुषत्वाभ्यां यत्किञ्चिद्भेद इत्यर्थः। अतएव तन्मुखस्य चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रार्थ्यत इति भावः। अथ तादृशभेदे स्वल्पोऽपीति कथमुक्तमित्याह मम इत्यादि। अतिशयेन दृढतरसंस्कारजननसामर्थ्यरूपातिरेकेण सहेति सातिशयः प्राक्तनः पूर्ववर्त्ती य उपलम्भः मदनोद्याने मालत्याश्चाक्षुषप्रत्यक्षरूपं ज्ञानं तेन सम्भावितः सम्पादितः आत्मा स्वरूपं जन्म यस्य तस्य, तस्मिन् मदनोद्याने मालत्या स्तदानीन्तनविविधभावप्रत्यक्षेण जनितस्येत्यर्थः संस्कारस्य भावनाख्यसंस्कारस्य अनवरत-प्रबोधात् चिन्तया अविरतोद्रेकात् स्वकार्य्योत्पादनोन्मुखत्वादुतो: प्रतायमानः धारावाहिकन्यायेन विस्तारं गच्छन्, तद्विसदृशैः मालतीस्मृतिविजातीयैः प्रत्ययान्तरैः घटादिविषयान्तरावगाहिनीभिः स्मृतिभिः, अतिरस्कृतप्रवाहः अनन्तरितधाराप्रसारः, प्रियतमाया मालत्याः स्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानः स्मृतिरूपज्ञानोद्भवसमूहः वृत्तेः मालतीगतायाः स्मृतिरूपाया श्चित्तवृत्तेः सारूप्यतः मालत्याकारेणाकारितत्वात्, मम चैतन्यं चित्स्वरूपमात्मानं तन्मयमिव मालतीमयमिव करोति। सुतरां प्रत्यक्षत्वेनाभेदात् मानसत्वचाक्षुषत्वाभ्यामेव भेदात् स्वल्पोऽपीत्युक्तमिति भावः।

तथा च तस्मिन् मदनोद्याने कियन्तं कालं यावत् प्रियतमाया मालत्यास्तत्तद्विविधभावानां चाक्षुषप्रत्यक्षीकरणात् दृढतरभावनाख्यसंस्कारोत्पत्तिवशात् यदा यदैव तां

---

(१) विसदृशप्रत्ययान्तरै रित्यपि पाठः।

(२) अन्तर्वृत्तिसारूप्यत इति भिन्नः पाठः।

लीनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेप-घटितेवान्तर्निखातेव च।

चिन्तयामि तदा तदैव मम चेतसि तत्तदविकलरूपं तिराविर्भवति, तदा च सम्मुखवर्त्ति-नामपि घटादीनां प्रत्यक्षं न भवति, आत्मा च मे मालतीमय इव भवतीति सरलार्थः।

अनभिनिवेशपूर्वकं यत्किञ्चिद्दर्शनं न खलु संस्कारमुत्पादयेत्, उत्पादितो वा यथाकथञ्चित् संस्कारो दृढत्वाभावात् स्मृतिं नोत्पादयेत्। अभिनिवेशपूर्वकन्तु दर्शनं अवश्यमेव संस्कारमुत्पादयेत्, उत्पादितश्च संस्कारः स्मृतिं जनयेदित्येतत् प्रतिपादयितुं सातिशयेत्युक्तम्। विषयान्तरावगाहित्वमेव ज्ञानानां वैसादृश्यं वैजात्यं वेति च मन्तव्यम्।

वेदान्तवेदिनः किलेत्थं ब्रुवन्ति ; विषयसन्निकर्षे सति परिणामस्वभावमन्तःकरणं वृत्तिरूपेण परिणमते, अन्तःकरणावच्छिन्नञ्च प्रमातृचैतन्यं वृत्तौ प्रतिविम्बितं भवति, तदेव वृत्तिप्रतिविम्बितं चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते, सा च वृत्तिर्विषयदेशं गत्वा तदा-कारेणाकारिता सती विषयाधिष्ठानचैतन्यतिरोधायकमज्ञानं नाशयति ; ततश्च विषयाधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिप्रतिविम्बितप्रमातृचैतन्याभिन्नतया कूपकुल्यालवालसलिलन्यायेनैकत्वमापन्नं सत् स्फुरतीति। अत्र तु मालतीरूपविषयसन्निकर्षाभावेण वास्तविक-तन्मयता नास्तीति ज्ञापनाय इवशब्दप्रयोगः। तथा च वेदान्तपरिभाषायां "तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते। स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते।" विस्तरस्तु तदादौ द्रष्टव्यः।

अत्र हि यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदामित्यादिना सूत्रधारमुखेन 'अनावश्यकतया शास्त्रान्तरज्ञानपरिचयमत्र न दास्यामी'ति प्रतिज्ञां सूचयन्नपि भवभूतिरन्तराऽन्तरा तज्ज्ञानस्फुरणदुर्निवारवेगेन तत्परिचयमदत्त्वा कथं तूष्णीम्भावमवलम्बितुमर्हतीति समालोचनीयम्।

तन्मयत्वं प्रतिपादयितुमाह लीनेवेति। सा प्रिया मालती गोऽस्माकं चेतसि मम मनसि लीनेव जलादौ लवणादिवत् मिश्रितेव। ननु तदा कथं पृथक् प्रतीतिरित्याह प्रतिविम्बितेवेति। दर्पणादौ मुखादिवत् प्रतिफलितेव। ननु विम्बरूपाया मालत्या

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिः
चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविड़स्यूतेव लग्ना प्रिया ॥१०॥

असन्निकर्षे कथं तत्प्रतिबिम्ब, इत्याह लिखितेवेति । मदनचित्रकारेण चिन्तातूलिकया अनुरागवर्णकेन मम चित्तभित्तौ चित्रितेवेति भावः । अथ तदा विषयान्तरध्यानजला-दिना प्रोञ्छनमपि सम्भाव्यत इत्याह उत्कीर्णरूपेव चेति । मदनशिल्पिना शरटङ्कैः मच्चित्तशिलायां उत्कीर्णरूपेति भावः । ननु तादृशपदार्थस्य कदाचिद्भग्नताऽपि स्यादित्याह प्रत्युप्तेव चेति । मदनकर्म्मकारेण मम चित्ताङ्गुरीयके मालतीमणिशिला प्रत्युप्तेव इति भावः । ननु प्रत्युप्तस्यापि कदाचिदुद्धारसम्भव इत्याह वज्रलेपघटितेवेति वज्रं लौहविशेषः तच्चूर्णैः सह गुड़माषादिमिश्रणेन निर्म्मितो दृढ़तरसंयोगजनको लेपविशेषो वज्रलेपः, तेन घटितेव संयोजितेव । सुतरामशक्य एव तदुद्धार इत्याशयः । अथ मनस उपरि वज्रलेपस्तदुपरि च मालतीति न साक्षात् परस्परसंस्पर्श इति चेदाह अन्तर्निखातेव चेति । भूमध्ये निधिनिधानवत् अन्तः चेतोमध्ये निखातेव निहितेव । अतएव प्रत्युप्तत्व-निखातत्वयोर्भेदः ननु तथापि काले तदुद्धारः शक्यते कर्त्तुमित्याह कीलितेवेति । पञ्चभिः चेतोभुवो मनोजस्य कामस्य विशिखैः शरैः कीलितेव तिर्य्यग्-विद्धेव । अतएव सुदृढ़लौहशङ्कुना कुत्रापि विद्धस्य वस्तुन इव न शक्य एव समुद्धार इत्यभिप्रायः । ननु कीलितस्य प्रतिकीलनाद्विश्लेषो दृश्यत इत्यत आह चिन्तेत्यादि । चिन्तायाः सन्ततिः प्रवाह एव तन्तुजालं सूत्रसमूहः तेन निविड़ं घनं यथा स्यात्तथा स्यूतेव सीवनं (सेलाइ इति यस्य वङ्गभाषा) प्रापितेव लग्ना अनवरतचिन्तया संसक्ता । अतएव तन्मयत्वमिति भावः ।

अत्र विशेषणानामभिप्रायविशेषैकरूपत्वात् परिकरालङ्कारः, वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षामाला, चतुर्थचरणे निरङ्गकेवलरूपक-वृत्त्यनुप्रासोत्प्रेक्षाणामेकाश्रयानु-प्रवेशरूपः सङ्करश्च, समुदाये पुनरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

"वज्रं (क्लौ) ··लौहविशेषः ।"• इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

नेपथ्ये कलकलः।

माध। आकर्ण्य। अहो! सम्प्रति इतस्ततः प्रवर्त्तमानकौणपनिकरस्य (१) महती श्मशानवाटस्य रौद्रता। अत्र हि (२)। (ठ)

पर्य्यन्तप्रतिरोधिमेदुरघनस्त्यानं (३) चिताज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः।

(ठ) माधेति। इतस्ततः प्रवर्त्तमानो विद्यमानः कौणपनिकरो राक्षससमूहो यस्य तस्य। श्मशानवाटस्य श्मशानमार्गस्य। रौद्रता भयङ्करत्वम्। हि यस्मात्।

पर्य्यन्तेति। पर्य्यन्ते ज्योतिषां प्रान्तप्रदेशे प्रतिरोद्धं दृष्टिमवरोद्धं शीलं यस्य तत् पर्य्यन्तप्रतिरोधि, मेदुरं स्निग्धं, घनं निविड़ं, स्त्यानं वृद्धिप्राप्तं अत्र परपरस्य विशेष्यत्व-विवक्षया क्रमशो द्वयोर्द्वयोः पदयोः कर्म्मधारयः। तथा आभोगेन विस्तारेण भीमं भयङ्करं तमः कर्त्तृ परभागतः उत्कर्षेण अतिशयेनेत्यर्थः चिताज्योतिषां चिताग्नीनां औज्ज्वल्यं उज्ज्वलतां प्रकटयति व्यनक्ति प्रकाशयति। गाढ़ान्धकारे हि तेजोरूपमति-शयेन प्रकाशत इति द्रष्टव्यम्। संसक्ता अविच्छिन्नभावेन लग्ना अविरतोपस्थिता आकुला व्यस्तताप्रयुक्ता केलिः क्रीड़ा यासु ताः, उत्ताला विकरालाः, कटपूतनाः श्मशान-वासिपिशाचविशेषाः तत्प्रभृतयः तेन शृगालादयोऽपि गृह्यन्ते, सम्मदात् गाढ़ान्धकारा-गमेन पर्य्युषितशवदर्शनेन च संहर्षात्, किलकिलेति तत्कोलाहलानुकरणं, तेन किलकिलारूपैः कोलाहलैः सांराविणं व्यापिनं अनवगतविशेषं शब्दं कुर्वते। अतएव श्मशानवाटस्य महती रौद्रतेति भावः।

अत्रान्धकारात् प्रकाशरूपविरुद्धक्रियोत्पत्तेर्विषमाऽलङ्कारः तृतीयचरणे वृत्त्यनुप्रास-श्चेत्यनयोः संसृष्टिः। तथा कोलाहलसांराविणशब्दयोस्तात्पर्य्यादर्थभेदाभावेऽपि

---

(१) प्रगल्भमानकौणपनिकायस्य इति पाठान्तरम्।

(२) अस्मिन् हि इति पाठभेदः। (३)...चयस्त्यानं इति क्वचित् पाठः।

संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः सम्मदा-
उत्ताला: कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥ ११ ॥

तदुच्चैराघोषयामि (१)। भो भोः ! श्मशाननिकेतनाः कटपूतनाः ! (ङ)

अशस्त्रपूतमव्याजं पुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।
विक्रीयते महामांसं गृह्यतां गृह्यतामिदम् (२) ॥१२॥

नेपथ्ये पुनः कलकलः ।

तदुभयप्रयोगादर्थगत-पुनरुक्ततादोषः, स च . किलकिलारूपं महासम्मदा'दिति पाठेन समाधेयः ।

"वर्णोत्कर्षश्च परभागः ।" इति माघद्वादशसर्गे ६२ श्लोके मल्लिनाथः ।

"शपथे च क्रियाकारे किलिञ्जशवयोः कटः ।" इति त्रिकाण्डशेषः ।

"पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते ।" इति मेदिनी ।

तेन च कटानां शवानां पूतं शटितं अवसन्नं गलितमिति यावत् मांसं नाथति याचत इति कटपूतना, पृषोदरादित्वात् साधुः । सांराविणमिति रुधातोः "अभिविधौ भावे इनुण्" इतीनुण्प्रत्ययान्तात् स्वार्थेऽण् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ङ) तदिति । तस्मात् पिशाचानामुपस्थितत्वादित्यर्थः, उच्चै राघोषयामि अन्यथा स्वकीयकोलाहलात् न श्रूयेतेति भावः । श्मशानं निकेतनमालयो येषां ते ।

अशस्त्रेति । शस्त्रेण शस्त्रच्छेदेन पूतं पवित्रमिति शस्त्रपूतं तन्न भवतीत्यशस्त्रपूतं शस्त्रेणाच्छिन्नं अपि तु मृतस्य कस्यचित् पर्य्युषितदेहात् हस्ताकर्षणेन संगृहीतमित्यर्थः ।

---

(१) भवतु, आघोषयामि तावत्, इति पाठान्तरम् ।

(२) गृह्यतामिति, इत्यपि पाठः ।

माध। कथमाघोषणानन्तरमेव सर्व्वतः समुच्चलदुत्ताल-वेतालमुक्ततुमुलाव्यक्तकलकलाकुलः (१) प्रचलित इवाविर्भवद्भूतसङ्कटः श्मशानवाटः। आश्चर्य्यम्। (ढ)

ईदृशं खलु पिशाचै र्ग्राह्यमपवित्रत्वात्, शस्त्रच्छिन्नन्तु न ग्राह्यं पवित्रत्वादिति भावः। न विद्यते व्याजम्छलं प्रतारणा यत्र तत्, विक्रयार्थमेवेदमानीतं न तु तदपदेशेन सन्निहिति-कृतानां युष्माकं प्रहरणार्थमित्याशयः। पुरुषस्य अङ्गेन केनचिदवयवेन उपकल्पितं सम्पादितं, अतएवेदमुत्कृष्टतरं स्त्रीपुंसयोः पुंमांसस्यैवोत्कर्षादित्यभिप्रायः। इदं मदीयहस्तान्दोलितं महामांसं मानुषमांसं विक्रीयते किञ्चिन्मूल्यदानशपथेन मया समर्प्यते, गृह्यतां गृह्यतां तन्मूल्यार्पणमङ्गीकृत्य नीयतां नीयतां।

अत्र विशेषणानामुक्ताभिप्रायैकत्वात् परिकराऽलङ्कारः। तथा लोके पुरुषाङ्ग-पदेनोपस्थप्रतीतेर्व्रीडाव्यञ्जकतया अश्लीलतादोषः, स च 'नरावयवकल्पित' मिति पाठेन समाधेयः।

अग्निपुराणे प्रेतानामाहार्य्यमुक्तं। यथा—

"बलिमन्त्रविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु।
नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥"
"सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै।"

ईदृशप्रेतपिशाचयोः पर्य्यायतेति बोध्यम्। महामांसलक्षणादिकन्तूक्तम्।

गृह्यतां गृह्यतामित्यादरातिशये द्विरुक्तिरिति संक्षेपः॥ १२॥

(ढ) माधेति। सम्भावनायां कथंशब्दः। समुच्चलद्भिः उत्तालैर्विकरालैः, वेतालैर्भूताधिष्ठितशवैः मुक्तः त्यक्तः कृत इत्यर्थः, यः तुमुलः अव्यक्तश्च कलकलः कोलाहलः, तेन आकुलः। तथा आविर्भवद्भि र्भूतैः अन्यान्यपिशाचैः सङ्कटः

---

(१) समुच्चलदुत्तालतुमुलव्यक्तकलकलाकुल इति पाठभेदः।

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादान-दीप्ताग्निभि-
र्दंष्ट्राकोटिविसङ्कटै (१) रित इतो धावद्भिराकीर्य्यते।
विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो-
लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः॥१३॥

सङ्कीर्णः श्मशानवाटः श्मशानप्रदेशः प्रचलित इव, इति सम्भावयामीत्यर्थः। आश्चर्य्यं वक्ष्यमाणं। "वेताल: (पुं)...भूताधिष्ठितशव" इति शब्दकल्पद्रुमः।

कर्णेति। कर्णयो रभ्यर्णे अन्तिके प्रायेण कर्णसमीपपर्य्यन्तमित्यर्थः विदीर्णे विपाटिते ये सृक्कणी ओष्ठप्रान्तद्वयं ताभ्यां विकटव्यादानेन भयङ्करमुखविवरप्रकटनेन दीप्तः प्रकाशितः अग्नि येषु तैः, दंष्ट्राणां दन्तानां कोटिभिरग्रभागैः विसङ्कटानि विशेषेण सङ्कीर्णानि तैः, इत इतो धावद्भिः समन्ततः प्रचरद्भिः। तथा विद्युत्पुञ्ज-निकाशानि तड़ित्समूहसमानपिङ्गलवर्णानि केश-नयन-भ्रू-श्मश्रुजालानि येषु तैः। लक्ष्याणि मुखस्थितोल्कादीप्तिवशात् कदाचित् दृश्यानि, अलक्ष्याणि मुखसङ्कोचेन तदुल्कादीप्त्यभावात् अन्धकारावरणेन अदृश्यानि, विशुष्काणि विशेषेण कृशानि, दीर्घाणि च वपूंषि येषां तेषां तथोक्तानां उल्कामुखानां तदाख्यानां अन्वर्थनामकानां पिशाच-विशेषाणां मुखैर्वदनैः नभः श्मशानाकाशं आकीर्य्यते व्याप्यते। ईदृशमलौकिक जन्तुदर्शनमेवाश्चर्य्यमिति भावः।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। विद्युत्पुञ्जनिकाशेत्यत्र लुप्तोपमा, प्रथमे द्वितीये च चरणे वृत्त्यनुप्रासः, तृतीये च काशकेशेति च्छेकानुप्रासश्च, इत्येतेषां संसृष्टिः।

"प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी।" "सङ्कटं ना तु सम्बाधः।" इति चामरः।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्॥ १३॥

(१)...विसङ्कटैरिति पाठान्तरम्।

अपि च ।

एतत् पूतनचक्रमक्रमकृतग्रासार्द्धमुक्तैः (१) वृका-
नुत्पुष्णात् परितो नृमांसविघसैराघर्घरं (२) क्रन्दतः ।
खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्नद्ध विष्वक्तत-
स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजरत्कङ्कालमालोक्यते ॥१४॥

एतदिति। अक्रमेण अतिबुभुक्षावशात् यौगपद्येन कृतो यो ग्रासः वृहत्कवलः तस्मादर्द्धमुक्तैः तादृशभुक्तस्यापि मध्ये बहुतया स्थानप्राप्त्यभावात् भूतले पतितार्द्धैः नृमांसविघसैः मृतनरमांसानां भुक्तावशेषैः परितः सर्वतः, आघर्घरं ईषत् "घर् घर्" इत्येवं यथा स्यात्तथा क्रन्दतः शब्दं कुर्वतः, वृकान् शृगालान्, उत्पुष्णात् तादृशखाद्यार्पणेन पुष्टान् कुर्वाणं। खर्जूरद्रुमदघ्नाः खर्जूरतरुप्रमाणा जङ्घा यस्य तत्। तथा असितत्वचा कृष्णवर्णचर्मणा नद्धा बद्धा आवृता इत्यर्थः विष्वक्तताः सर्वतोव्याप्ताः सर्वशरीर-सन्धिस्थान-व्यापिनः ये स्नायुग्रन्थयः शिराबन्धनानि तेषु तत्तत्स्थानेष्वित्यर्थः घनानि निविडानि पुञ्जीभूतानि अस्थिपञ्जराणि पञ्जरवत् प्रतीयमानानि क्षुद्रक्षुद्रास्थीनि येषु ते तथाभूताः जरन्तः अतिचिरकालजीवनाज्जीर्णाः कङ्कालाः सम्पूर्णदेहास्थीनि यस्य तथोक्तं। एतत् पूतनानां पिशाचविशेषाणां चक्रं समूहः आलोक्यते दृश्यते।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः, खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमित्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गि-भावेन सङ्करः, चक्रमक्रमेति छेकानुप्रासेन संसृज्यते। तथा रोदनाह्वानवाचकं क्रन्दत इति पदं शब्दार्थस्यावाचकमित्यवाचकत्वदोषः, तस्य तु 'आघर्घरध्वानिनः' इति पाठेन समाधानं विधेयम्।

"चक्रं प्रहरणे गणे।" इत्यादि हैमः। "वृकः (पुं)...शृगाल" इति शब्दकल्पद्रुमः "अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः।" "स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः।" इति चामरः।

---

(१) ग्रासार्द्धभुक्तैरिति क्वचित् पाठः। (२) आदर्दरमिति पाठभेदः।

समन्तादवलोक्य विहस्य च । अहो ! प्रकारः पिशाचानाम् ।
एते हि (१) । (ग)

पृथुचल (२)-रसनोग्रमास्यगर्त्तं
दधति विदार्य्य विवर्णदीर्घदेहाः (३) ।
चल (४)-दजगरघोरकोटराणां
द्युतिमिह (५) दग्धपुराणरोहिणानाम् (६) ॥ १५ ॥

"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः" इत्यादि भाषापरिच्छेदकारिकायां यद्यपि पिशाच-रूपस्य चाक्षुषप्रत्यक्षव्यावर्त्तनार्थमेव उद्भूतपदमुपात्तं, तथापि माधवस्य मालतीलाभाय तान्त्रिकक्रियाविशेषानुष्ठानवशेन लब्धालौकिकदर्शनशक्तिकतया तदानीं पिशाचानामपि रूपप्रत्यक्षं जातमिति मन्तव्यं । अतएव आलोक्यत इत्युक्तम् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ग) समन्तादिति । विहस्येत्यनेन तादृशभयङ्करदर्शनेऽपि माधवस्य गाम्भीर्य्यं सूचितम् । प्रकारो विधा व्यापारविशेष इति यावत् (धारा, रकम इति इयं यस्य वङ्गभाषा) ।

पृथुचलेति । विवर्णा मलिना दीर्घाश्च देहा येषां ते एते दृश्यमानाः पिशाच-विशेषाः, पृथु वृहती चला लोला च या रसना जिह्वा, तया उग्रं भयङ्करं, आस्यगर्त्तं मुखविवरं अव जातावेकवचनं विदार्य्य व्यादाय, इह इदानीं चलद्भिः, प्रविशद्भिः अजगरैर्वृहत्सर्पैः घोराणि भीषणानि कोटराणि शरीरस्थविवराणि येषां तेषां दग्धा

(१) तत इति क्वचित् पाठः । (२) पृथुतर, ततपृथु, इति पाठभेदौ ।
(३) विशीर्णशुष्कदेहा इति पाठान्तरम् ।
(४) ललदजगर, चलदजगर इतिभिन्नौ पाठौ । (५) द्युतिमिव इत्यपि पाठः ।
(६)...रोहणानामिति पाठोऽपि ।

परिक्रम्यावलोक्य च (१)। हन्त ! अतिवीभत्समग्रतो वर्त्तते (२)। (त)

उत्कृत्योत्कृत्य (३) कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथ (४) भूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपीठाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

दवाग्निना उपरिवल्कलदेशे किञ्चित् विदह्य कृष्णवर्णीकृता:, पुराणा: पुरातना:, एतेन तेषां जीर्णत्व-शुष्कत्व-कोटरवत्त्वं सूचितं रोहिणा चन्दनतरव:, तेषां द्युतिं कान्तिं दधति धारयन्ति ।

अत्र अन्येषां द्युतिं कथमन्ये दधतीति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् द्युतिमिव द्युतिमिति बिम्बानुबिम्बभावं बोधयतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कार: ।

"रोहिणश्चन्दनद्रुम: ।" इति विश्व: । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १५ ॥

(त) परिक्रम्येति । अतिवीभत्सं अतीवघृणात्मकं कर्म्म ।

किन्तदित्याह उत्कृत्येति । आर्त्त: क्षुधया पीड़ित:, पर्य्यस्ते अन्य: प्रेत आगच्छति नवेति दर्शनाय इतस्ततो निक्षिप्ते नेत्रे येन स पर्य्यस्तनेत्र:, तथा प्रकटिता मुखव्यादानेन प्रकाशं नीता दशना दन्ता येन स प्रकटितदशन: प्रेतरङ्क: दीन: कश्चित् पिशाच:, प्रथमं आदौ कृत्तिं कस्यचित् शवस्य चर्म्म उत्कृत्य उत्कृत्य नखरै: स्फुरित्वा छित्त्वा, अथ अनन्तरं पृथुना महता उच्छोथेन उत्पन्नशोथरोगेण भूयांसि बहुलीभूतानि, उग्रा दारुणा पूति दुर्गन्धो येषु तानि नासिकापीड़ाजनकदुर्गन्धान्वितानीत्यर्थ:, तथा अंसौ स्कन्धौ, स्फिचौ नितम्बस्थस्थूलमांसपिण्डौ पृष्ठपीठं पीठवद्विशालं पृष्ठञ्च तानि आदयो येषां ते च ते अवयवा उरुप्रभृतीन्यङ्गानि चेति तेषु सुलभानि स्थूलत्वादनायासलभ्यानि मांसानि पिशितानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अङ्कस्थात् क्रोड़स्थितात् करङ्कात् शवस्य मस्तकात्

---

(१) अवलोक्य चेति क्वचित् नास्ति । (२) वीभत्समेवाग्रे वर्त्तते इति भिन्न: पाठ: ।

(३) निर्भिद्योत्कृत्य इति पुस्तकान्तरे पाठ: ।

(४) पृथूच्छोफ, पृथूत्सेध, इति पाठभेदौ ।

आर्त्तः पर्य्यन्तनेत्रः (१) प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ १६ ॥

अपि च।

निष्टापस्विद्यदस्थ्नः (२) क्वथनपरिगलन्मेदसः (३) प्रेतकायान्
कृष्ट्वा संसक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्यश्चिताभ्यः।

अस्थिषु संस्थं विद्यमानं, तथा स्थपुटगतमपि निम्नोन्नतस्थानस्थितञ्च क्रव्यं मांसं अव्यग्रं त्वरारहितं आयत्तीकृतत्वेनान्येषां ग्रहणासम्भवात् सधैर्य्यमित्यर्थः अत्ति खादति।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा सर्वत्र वृत्त्यनुप्रासः, क्रव्यमव्यग्रमित्यत्र तु छेकानुप्रासः, इत्येतेषामेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः। परुषवर्णबाहुल्यात् प्रसज्जन्नपि दुःश्रवत्वदोषः अत्रत्य वीभत्सरसानुकूलत्वात् गुणत्वमेव भजते। तथा च साहित्यदर्पणे—

"वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते।
रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥"

"रङ्कः कृपणमन्दयो"रिति मेदिनी। "करङ्को मस्तके शस्ये नारिकेलफलास्थनि"। इति विश्वः। "स्थपुटः (वि)...विषमोन्नतस्थानम्" इति शब्दकल्पद्रुमः। "पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम्।" इत्यमरः।

करङ्कादिति आकृष्येति ल्यब्लोपे पञ्चमी। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १६ ॥

निष्टापेति। एते कुणपभुजः शवभोजिनः पिशाचविशेषाः भूयसीभ्यः प्रचुराभ्यः चिताभ्यः, निःशेषेण तापो निष्टापः चिताग्निना सन्तृसम्यगुत्तापः तेन स्विद्यन्ति गलन्मज्जानि अस्थीनि येषां तान्, क्वथनेन अंशविशेषे निष्पाकेन विशेषदाहेनेत्यर्थः परिगलन्ति स्रंसमानानि मेदांसि तरलपदार्थविशेषा येभ्य स्तान्, तथा संसक्ताः दृढ-

---

(१) अन्तःपर्य्यन्तनेत्रः, आसन्नायान्तनेत्रः, इति पाठभेदौ।

(२) निष्टापस्विद्यदस्रः, इति पाठान्तरम्।

(३) क्वथन परिणमन्मेदस इति क्वचित् पाठः।

उत्पक्वस्रंसि मांसं प्रचलदुभयतः (१) सन्धिनिर्मुक्तमारा-
द्देते निष्कृष्य (२) जङ्घानलकमुदयिनीर्मज्जधाराः पिबन्ति ॥१७

विहस्य । अहो ! प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचाङ्गनानाम् (३) ।
तथाहि । (थ)

अन्त्रैः (४) कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा (५) हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

मानलात् संलग्ना भूमा येषु तानपि अपिशब्दः समुच्चये, प्रेतकायान् मृतजनदेहान् हृत्वा आनीय, ततश्च उत्पक्केन उत्कटपाकेन सातिशयदाहेनेत्यर्थः स्रंसीनि विगलन्ति मांसानि यस्मात् तत्, प्रचलत वह्नितापेनैव स्पन्दमानं, तथा उभयतो मूलाग्रभागयो र्यौ सन्धी संयोगभागौ ताभ्यां सकाशात् निर्मुक्तं वह्निपाकेनैव विभक्तं, जङ्घानलकं जङ्घायाः प्रधानमस्थिदण्डं आरात् समीपे निष्कृष्य आकृष्य आनीय उदयिनीः तस्मादेव गलन्तीः मज्जधाराः अस्थिविवरपूरकधातुविशेषधाराः पिबन्ति ।

अत्रापि स्वभावोक्तिरलङ्कारः । पूर्ववदेव दुःश्रवत्वदोषो गुणतां भजते ।
"आराद्दूरसमीपयो"रित्यमरः । "नलकं (क्ली) शाखास्थि" इति शब्दकल्पद्रुमः ।
निष्टापेति "निसस्तप्यनभ्यासेवा"विति षत्वम् । उत्पक्केति भावे क्तः ।
स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १७ ॥

(थ) विहस्येति । अहो आश्चर्य्ये । प्रादोषिकः प्रदोषकालोत्पन्नः । प्रदोषकालस्तु "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।" इति तिथितत्त्वधृतदेवलवचनाद्विज्ञेयः ।

अन्त्रैरिति । अन्त्रैः कल्पिताः निर्म्मिता मङ्गलप्रतिसराः अवैधव्यरूपमङ्गलसूचक-कङ्कणानि याभि स्ताः, स्त्रीणां मृतयोषितां हस्ता एव रक्तोत्पलानि तद्रूपान् व्यक्तान्

---

(१) प्रचलमुभयत इति भिन्नः पाठः । (२) निश्चूष्य, निष्कुष्य, इति पाठभेदौ ।
(३) पिशाचानामिति क्वचित् पाठः । (४) आन्त्रैरिति पाठभेदः ।
(५) शिरसा इत्यपि पाठः ।

एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः (१) कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥१८

कथञ्चित् केशावरणे सत्यपि स्फीततया स्पष्टलक्ष्यीभूतान् उत्तंसान् कर्णभूषणानि बिभ्रति या ताः । शोणितपङ्काः मृतानां घनीभूतरक्तान्येव कुङ्कुमानि तानि जुषन्ते सेवन्ते धारयन्ति या ताः । एताः दृश्यमानाः पिशाचाङ्गनाः, हृन्दि हृदयान्तर्गत पद्माकार-मांसविशेषा एव पुण्डरीकाणि श्वेतपद्मानि तेषां स्रजः माल्यानि पिनह्य कण्ठे बद्धा धारयित्वेत्यर्थः कान्तैः पतिभिः सम्भूय मिलित्वा प्रीताः सुधासमये खाद्यलाभात् सन्तुष्टाः, अतएव हसेन हासेन सहेति सहसाः हासान्विताः सत्यः कपालानि शरावाकारा मांसहीननरमस्तकोर्द्धभागा एव चषकानि पानपात्राणि तैः अस्थिस्नेहाः मज्जान्येव सुराः मद्यानि ताः पिबन्ति । प्रमादवशादेवेदृशमाचरन्तीति भावः ।

अत्र साङ्गरूपकमलङ्कारः, तथा प्रतीयमानः सम्भोगशृङ्गाररसः प्रधानस्यावत्य-बीभत्सरसस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारस्य, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । नच "आद्यः करुण-बीभत्स-रौद्र-वीर-भयानकैः" इत्युक्तदिशा शृङ्गारबीभत्सयोर्विरोधः शङ्कनीयः "अयं स रशनोत्कर्षी" इत्यादाविव अङ्गाङ्गिभावेनावस्थानात् तुल्यभावेनावस्थान एव विरोधाङ्गीकारात् । यदाह ध्वनिकारः—

> "विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।
> बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥"

पिबन्तीत्यस्य पादद्वयसम्बन्धेऽपि "यथा कृष्णः पृथात्मजन्मसहिमे"त्यादिवत् सन्धिकृतत्वात् न यतिभङ्गदोषः ।

"भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे" इत्यादि मेदिनी । "उत्तंसः कर्णपूरे स्यात् शेखरे च वतंसवत् ।" इति विश्वः । "हृदयादित्वयं हृदयान्तर्गतपद्माकार-मांसविशेषे" इत्यमरटीकायां रघुनाथः । "हाटशाङ्गुलसम्पूर्णे श्वेते हृदयपङ्कजे ।" इत्यादि दर्शनात् तस्य श्वेतत्वं मन्तव्यम् । "चषकं पानपात्रं स्या"दिति हारावली ।

(१) सुरामित्येकवचनान्तः पाठोऽपि दृश्यते ।

परिक्रम्य पुनरशस्त्रपूतमित्यादि पठित्वा (१)। **कथं नामातिभीषण-विभीषिकाविकारै (२) झटित्यपक्रान्तं पिशाचैः। अहो! निःसत्त्वता पिशाचानाम् (३)।** परिक्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदम् (४)। **विचितश्चैष सर्वः (५) श्मशानवाटः। तथाहि (६) खल्वियं पुरत एव। (८)**

बन्धुहीनानामेव मृतानां परैस्तत्पातमेधिनानीय चितायां निक्षिप्यमाणानां शवानां तस्यावधानाभावात् पूर्णदाहाभावेनैव पिशाचानामीदृशो व्यापारः सम्पद्यते; अन्यथा श्रुतिशास्त्रे किञ्चिदवशेषीकृत्य पूर्णदाहोपदेशात् शवावस्थानाभावेनेदृशं वर्णनं नोपपद्यत इति समालोचनीयम्।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(८) परिक्रम्येति। परिक्रम्य पूर्व्वाघोषणानन्तरं कति पिशाचाः समागता इति पर्य्यवेक्षणार्थं पदक्षेपं कृत्वा। पुनरप्यशस्त्रेत्यादि पाठो नवोपस्थितपिशाचानां महामांसविक्रयज्ञापनार्थः, पूर्वमनवधानतावशात् श्रवणासम्भवसंशयेन पुनः श्रावणार्थो वेति बोध्यम्। अतिभीषणा विभीषिकाविकारा मानवानां भयप्रदर्शनाय विकृतवेश-भाषादयो येषां तैः, झटिति द्रुतं अपक्रान्तं अपसृतम्। निःसत्त्वता दुर्बलता। मदीय-कण्ठस्वरमाकर्ण्य मद्भयेनैव पलायनादिति भावः। दृष्ट्वा कश्चिदपि पिशाचो नास्तीत्यव-लोक्य। पिशाचेभ्यो विक्रयाभावे न खल्वभिप्रेतसिद्धिरित्यतो निर्वेदेन नितान्तदुर्भाग्य

---

(१) परिक्रम्य पुनरशस्त्रेति पाठित्वा इत्यपि पाठः क्वचित्।

(२) कथं द्रागतिप्रशान्त भीषणभीषिका प्रकारैरिति पाठान्तरम्।

(३) अहो! निःसत्त्वाः सर्वे इति कुत्रचित् पाठः।

(४) सनिर्वेदमिति मात्रः क्वचित् पाठः। (५) समन्तादिति भिन्नः पाठः।

(६) तथा इति मात्रः पाठः क्वचित्।

गुञ्जत् कुञ्जकुटीरकौशिकघटा घूत्कारसंवेल्लित-(१)
　क्रन्दत् फेरवचण्ड-डात्कृति (२)-भृतप्राग्भारभीमैस्तटैः।
अन्तः शीर्णकरङ्ककर्करतरत् (३)-संरोधिकूलङ्कष-
　स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित्॥ १८॥

सूचनादात्मावमाननेन सहेति सनिर्वेदम्। विचितः पिशाचेभ्यो विक्रेतुमन्विष्टः। श्मशानवाटोऽत्र श्मशानप्रदेशः।

गुञ्जदिति। गुञ्जतां अव्यक्तं शब्दायमानानां कुञ्जकुटीरकौशिकानां लतादिपिहितोदररूप-क्षुद्रगृहस्थितानां पेचकानां या घटा समूहः, तस्या घूत्कारेण 'घूत्' इत्येवंशब्देन संवेल्लिता सम्मिलिता या क्रन्दतां शब्दायमानानां फेरवाणां शृगालानां चण्डा भीषणा डात्कृतिः 'डात्' इत्येवं शब्दः, तया भृतेन पूर्णेन प्राग्भारेण तटाग्रभागेन भीमैर्भयङ्करैः तटैः तीरप्रदेशैः उपलक्षितेत्यर्थः। तथा अन्तर्मध्ये शीर्णानि कालवशात् क्रमेण क्षयं प्राप्तानि करङ्ककर्कराणि मस्तकास्थि-क्षुद्रक्षुद्र-खण्डानि यत्र तत्, तरत् प्रवहत्, संरोधः अभ्यन्तरपतितपाषाणादिकृतवेगरोधोऽस्यास्तीति संरोधि, तथा कूलं तीरं कषति भनक्तीति कूलङ्कषं यत् स्रोतः, तस्य निर्गमेन तीरान्तरविवरदेशात् निःसरणेन घोरो भीषणः घर्घरः श्रवणपरुषः रवः शब्दो यस्याः सा तथोक्ता, (नदी इयं पुरत एव अग्रत एव) श्मशानस्य श्मशानप्रदेशस्य पारे प्रान्तभागे सरित् नदी वर्त्तत इति शेषः। सुतरां इतः परं श्मशानं नास्ति, कश्चित् पिशाचोऽपि नागत्य महामांसं क्रीतवानिति महासाहसमनुतिष्ठन्नपि विफलमनोरथ एवास्मीति भावः।

अत्र कुञ्जकुटीरेति साधक-बाधक-प्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ चेति परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। रोदनाह्वानमात्रवाचक-

(१) संवल्गित इति क्वचित् पाठः। (२) धात्कृति इति भिन्नः पाठः।

(३) अन्तः कीर्णकरङ्क कर्परतरत्, अन्तःशीर्णकरङ्ककर्करतरः, इति पाठभेदौ।

नेपथ्ये । हा ताद ! णिक्करुण ! एसो दाणिं दे णरेन्दचित्ताराहणोवअरणं (१) जणो विवज्जइ । (ध)

माध । साकूतमाकर्ण्य । (न)

(ध) हा तात ! निष्करुण ! एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो विपद्यते ।

क्रन्दधातोः शब्दार्थे प्रयोगादवाचकत्वदोषः, स तु 'गर्ज्जत् फेरवे'ति पाठेन समाधेयः । वाच्यार्थस्य भीषणत्वादेव न दुःश्रवत्वदोषः ।

"घटा (स्त्री) ..समूहः ।" "फेरवः (पु ं)...शृगालः ।" "कर्कर (क्ली) चूर्णखण्डं, कांकर, घुटि इत्यादि भाषा ।" "घर्घर । स्वरभेदे त्रि" इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

कूलं कषतीति "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु" इति खप्रत्ययः । अन्तःशीर्णत्वादौ परपदस्य विशेष्यत्वविवक्षया द्वयोर्द्वयोः पदयोः क्रमशः कर्मधारयः । श्मशानस्य पारे इति पारे श्मशानं "पारे मध्ये षष्ठ्या वे"त्यव्ययीभावः ।

प्रथमचरणमुत्तररामचरितद्वितीयाङ्केऽपि पठितं, किन्तु तत्र 'घूत्कारवत्कौशिके'ति भेदः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १९ ॥

(ध) नेपथ्य इति । नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं राजमनःसन्तोषहेतुभूतः न तु ते वात्सल्यभागित्यर्थः । एष जनः अहमिति तात्पर्यम् । विपद्यते म्रियते । मालत्या उक्तिरियम् ।

(न) माधेति । साकूतं साभिप्रायं सुखभङ्गीविशेषेण निरूपणाभिप्रायसूचनसहितमित्यर्थः ।

(१) राहणोवअरणः, इत्यपि पाठः ।

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-
श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति।
अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं, विह्वलत्यङ्गमङ्गं
देहस्तम्भः, स्खलति च गतिः, (१)कः प्रकारः किमेतत् ॥२०

नाद इति। विकला कुतोऽपि भीता या कुररी उत्क्रोशपक्षिवधूः (राजकुरल कुरल, इति च यस्य प्रसिद्धिस्तद्वधूः) तस्याः कूजितवत् निनादवत् स्निग्धः अकर्कशः तार उच्चश्च स तथोक्तः। तथा परिचित इव पूर्वं विशेषेणावगत इव चित्ताकर्षी कथमपि हृदयापहारी अयं तावत् नादो ध्वनिः श्रोत्रसंवादं कर्णयोः सम्मेलनं एति प्राप्नोति, पूर्वं शार्दूलाक्रमणसमये मकरन्दविपदवलोकनाकुलाया मालत्या यः करुणस्वरो मयाऽनुभूतः स इवाद्य मनुभूयत इत्यर्थः। अतएव अन्तर्भिन्नं मध्ये विदीर्णं हृदयं भ्रमति तस्या एव विपत्तिशङ्कया अधीरं भवति, अङ्गमङ्गं प्रत्यवयवं विह्वलति व्याकुली भवति, कर्त्तव्यविमूढतया हस्तपदादयः सर्वे अवयवा जड़तामापद्यन्ते इत्यर्थः, देहस्तम्भः शरीरनिश्चेष्टता जायत इति शेषः, गति गमनं स्खलति लज्जात् भ्रश्यति, चित्तस्याधीरत्वादितः कर्त्तव्ये गमने ततः क्रियत इत्यर्थः। प्रकारः कः आर्त्तनादोत्पत्तेर्विशेषः कः, कस्यायमार्त्तनाद इत्यर्थः, एतत् आर्त्तनादोत्पत्तेः कारणं किम्।

अत्र प्रथमपादे लुप्तोपमा, तथा पूर्वार्द्धवाक्यार्थः परार्द्धगतवाक्यार्थानां हेतुरिति काव्यलिङ्गञ्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथाऽत्र रूपं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्। तथाच दर्पणे—

"रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥"

नच अङ्गविन्यासपौर्वापर्य्यविपर्य्यय इति वाच्यं मुखसन्धावुपक्षेपादीनां यथाऽस्मिव पौर्वापर्य्यनियमादन्येषान्तु तदभावादित्युक्तमेव।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ २० ॥

(१) गात्रस्तम्भः स्खलयति गतिमिति पाठान्तरम्।

करालायतनाच्चायमुच्चरन् करुणध्वनिः (१)
विभाव्यते, ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम् ॥२१॥

भवतु, पश्यामि। इति परिक्रामति।

ततः प्रविशतो देवतार्चनव्यग्रहस्तौ (२) कपालकुण्डलाऽघोरघण्टौ कृतवध्यचिह्ना मालती च। (प)

माल। हा ताद! णिक्करुण! एसो दाणिं दे णरेन्द-

(फ) हा तात! निष्करुण! एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं जनो

इति वितर्क्य स्वयमेवावधारयति करालेति। किञ्चेति चार्थः। अयं करुणध्वनिः शोकार्त्तनादः करालाया आयतनात् स्थानात् उच्चरन् उद्गच्छन् विभाव्यते अनुमीयते। ननु कथमिदमनुमानमित्याह नन्वित्यादि। नन्वित्यवधारणे। यतस्तत् करालायतनं ईदृशां अनिष्टानां स्थानम्। तथाच करालायतने बलिनिमित्तानीतजनादेवायं शोकार्त्तनादः समुद्भवतीति प्रतीयते तमसाहतायामीदृशनिशायां प्रायेणैव नरबलिर्भवतीति शतशः श्रवणादिति भावः।

अत्र पूर्ववाक्यार्थं प्रति परवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गं, तत्कृतविच्छित्तिवशाच्चानुमानमलङ्कारः। तथा पूर्वाङ्गान्वितस्य 'विभाव्यत' इत्येकपदस्य पराङ्गे पाठादङ्गान्तरैकपदतादोषः, स च।

'करालालयजातोऽयमार्त्तनादः प्रतीयते।
ईदृशामामनिष्टानां ननु स्थानमिदं किल॥

इति पाठेन समाधेयः। अत्रानुमानं नाम गर्भसन्ध्यङ्गं। यथा दर्पणे "लिङ्गाद्दूहोऽनुमानता ॥ २१ ॥

(प) तत इति कृतं वध्यचिह्नं रक्तमाल्यालक्तकपरिधापनादिकं यस्याः सा।

(१) उच्चरत्करुणध्वनिरिति पाठभेदः।

(२) देवतार्चनव्यग्री इति पाठभेदः।

चित्ताराहणोवअरणं (१) जणो विवज्जइ। हा अम्ब! सिणेहमअहिअए! तुमं वि हदासि देव्वदुव्विलसिदेण (२)। हा मालदीमअजीविदे! मम कल्लाणसाहणेक्कसुहसअलवावारे! भअवदि! कामन्दइ! चिरस्स जाणाविदासि दुक्खं सिणेहेण। हा पिअसहि! लवङ्गिए! सिविणअवसरमेत्तदंसणा अहं दे संवुत्ता। (फ)

विपद्यते। हा अम्ब! स्नेहमयहृदये! त्वमपि हतासि दैवदुर्विलसितेन। हा मालतीमयजीविते! मम कल्याणसाधनकसुखसकलव्यापारे! भगवति! कामन्दकि! चिरस्य ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन। हा प्रियसखि! लवङ्गिके! स्वप्नावसरमात्रदर्शना अहं ते संवृत्ता।

(फ) मालतीता। दैवस्य विधेः दुर्विलसितेन दुराचरणेन। अनेन विधेर्दुराचरणेन मम मरणात् तव जीवनधारणमसम्भवमेवेति भावः। कल्याणसाधनं मङ्गलजननमेव एकं अद्वितीयं सुखं आत्मसुखं तस्मिन् सकलाः सर्वे व्यापाराः कार्य्याणि चेष्टा यस्याः सा, मदीयमङ्गलविधानमेव तवाद्वितीयं सुखमासीत् तत्र यया त्वया सर्वा एवात्मनश्चेष्टाः सन्निवेशिता इत्यर्थः, तत्सम्बोधनम्। स्नेहेन प्रयोजककर्त्रा प्रयोज्यकर्त्री त्वं दुःखं ज्ञापितासि अनुभावितासि। मां प्रति निरतिशयवात्सल्यवशात् मदीयमङ्गलविधानपरायणतया नानाविधदुष्करकार्य्यसम्पादनपरिश्रमात् बहुकालं यावत् त्वं दुःखमनुभूतवत्यसीत्यर्थः। किन्तु सम्प्रति मम मरणेन सर्वएव स ते परिश्रमदुःखानुभवो निष्फलो जात इति भावः। स्वप्नावसरमात्रे केवलं स्वप्नसमये दर्शनं यस्याः सा। मरणात् परं साक्षाद्दर्शनासम्भवादिति भावः।

---

(१) णरेन्दचित्ताराहणोवअरणो इति भिन्नः पाठः।

(२) हा अम्ब! हिअए हदासि दुव्वारदेव्वदुव्विलसिदेण इति क्वचित् पाठः।

माध हन्त! सम्प्रति निरस्त एव मे सन्देहः। तदपि नाम जीवन्तीमेनां सम्भावयेयं (१)। इति झटिति परिक्रामति। (ब)

अघोरघण्टकपालकुण्डले (२)। देवि! चामुण्डे! भगवति! नमस्ते (३)। (भ)

सावष्टम्भनिशुम्भनिर्भर (४)-नमद्भूगोलनिष्पीड़न-
न्यञ्चत् कर्परकूर्म्मकम्पविगलद्ब्रह्माण्डखण्डस्थिति।

अवाक्रन्दो नाम नाट्यालङ्कारः। यथा साहित्यदर्पणे

"आक्रन्दः प्रलपितं शुचा।"

(ब) माधेति। हन्तेति विषादे। विषादश्च मालत्या एव विपत्तिनिश्चयात्। निरस्तो दूरीकृतः, मालती कामन्दकी-लवङ्गिकानामोच्चारण-स्वरसंवादादिनेति शेषः। सम्भावयेयमिति शक्यार्थे सप्तमी (लिङ्)। अस्या जीवनसत्त्व एव सन्दर्शन-सम्भाषण-संरक्षणयत्नादिविधानेन संवर्द्धनं कर्म्म शक्यं किमित्यर्थः।

(भ) अघोरेति। "यच्चार्चितं द्वयो"रित्यनुशासनात् गुरुत्वेनार्चितत्वादघोर-घण्टपदस्य पूर्वनिपातः। "नत्वा स्तुत्वा बलिं हरेत्" इति शास्त्रात् प्रथमं नमस्क्रियते देवीति। वाचनिकोऽयं। नमस्कारः।

स्तुतिरभिधीयते सावष्टम्भेति। अवष्टम्भेन और्जित्येन सहेति सावष्टम्भः समुद्धतो यो निशुम्भः नृत्यविशेषः नृत्यविशेषसम्बन्धी पादाघात इत्यर्थः तेन निर्भरमतिमात्रं नमतो नीचं गच्छतो भूगोलस्य पृथिवीमण्डलस्य निष्पीडनेन आघातेन न्यञ्चन् अवनमन् कर्परः

---

(१) हन्त! सैवेयं मदिरेक्षणा, सम्प्रति निरस्त एव सन्देहः, तदहमपि नामैनां जीवन्तीं सम्भावये इति पाठान्तरम्।

(२) कापालिकाविति पाठान्तरम्।

(३) देवि! चामुण्डे! नमस्ते नमस्ते इति क्वचित् पाठः।

(४)...सम्भ्रम इत्यपि पाठः।

पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवं
बन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषद्व्यक्तं तव(१)क्रीडितम् ॥२२॥

पृष्ठास्थिकटाहो यस्य तस्य तथोक्तस्य कूर्मस्य सततभूमण्डलधारिणो महाकच्छपस्य कम्पेन शरीरसञ्चलनेन विगलन्ती भ्रश्यन्ती ब्रह्माण्डखण्डस्य स्थितिरवस्थानं यस्मिन् तत् तथोक्तम्। पातालस्य प्रतिमल्लं प्रतिभटं प्रतिस्पर्द्धि सदृशमिति यावत् यत् गल्लविवरं गण्डयोरभ्यन्तर-रन्ध्रं तत्र प्रक्षिप्ताः भूमण्डलस्याधोगमनेनोर्द्ध्वोच्छलनात् निक्षिप्ताः सप्त अर्णवाः समुद्राः यस्मिन् तत्। तथा नन्दितस्य ताण्डवनृत्यनामोदितस्य नीलकण्ठस्य प्रमथाधिपतेर्महा-देवस्य परिषदि प्रमथगणघटितसभायां व्यक्तं प्रसिद्धं तव क्रीडितं समुद्धतनृत्यं बन्दे।

अत्र भूगोलनमन-कूर्मकर्पराधोनमन-तत्कम्पन-ब्रह्माण्डविगलन-गण्डविवर-सप्तार्णव-प्रक्षेपाणामसम्बन्धेऽपि तत्तत्सम्बन्धोक्तेः पञ्चातिशयोक्त्योऽलङ्काराः पातालप्रतिमल्लेत्यत्र तु आर्थी समासगतोपमा, इत्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। छेकानुप्रासस्येति संसृष्टिः। निशुम्भ-नृत्यमाह भरतः—

> "उत्क्षिप्ता तु भवेत् पार्ष्णि निशुम्भोऽयं निगद्यते।
> अङ्गुल्योऽग्राश्रिताः सर्वाः पादाग्रतलसञ्चरे॥"

अतएव निशुम्भशब्दस्य दैत्यविशेषे प्रसिद्धत्वेऽपि नृत्यविशेषेऽपि प्रसिद्धत्वात् न निहतार्थ-त्वदोषः। गल्लपदस्य ग्राम्यत्वेऽपि वेदविरुद्धत्वेनाधमाभ्यामाभ्यामुक्तत्वान्न ग्राम्यत्वदोषः, प्रत्युत गुणएव "ग्राम्यत्वमधमोक्तिष्विति" साहित्यदर्पणात्। समुद्धतवाच्यत्वाच्च न दुःश्रवत्वदोषोऽपीति।

"कटाहे च कपालेऽपि पृष्ठास्थनि च कर्परः।" इति शाश्वतः। विश्वव्यापिन्या जग-दम्बिकायाः समीपे ब्रह्माण्डस्य भद्रताप्रतिपादनाय खण्डपदं। "गल्लः (पुं) गण्डः" इति शब्दकल्पद्रुमः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

---

(१)...परिषद्व्यक्तर्द्धिं वः क्रीडितं इति पाठभेदः।

अपि च ।

प्रचलितकरिकृत्तिपर्य्यन्तचञ्चन्नखा-
घातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानामृत-
श्च्योतजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डाट्ट-
हासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति,
श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थि-
निष्पीड़नस्फार (१) फुल्लत्फणापीठ-
निर्य्यद्विषज्योतिरुज्जृम्भणोड्डामरव्यस्त-
विस्तारिदोःखण्डपर्य्यासितक्ष्माधरम् ।

प्रचलितेति । हे देवि ! प्रचलिता अङ्गविक्षेपादतिमात्रास्फालिता या करिकृत्तिः उत्तरीयभूतं गजचर्म्म, तस्याः पर्य्यन्ते प्रान्तभागे । चञ्चन्त स्खलन्तो ये नखाः तत्करिकृत्तिलग्ना एव नखराः तेषामाघातेन भिन्नाद्विदीर्णात् इन्दोश्चन्द्रात् निष्यन्दमानस्य क्षरतः अमृतस्य पीयूषस्य श्च्योतेन संस्रवेण जीवन्तीभिर्लब्धजीवनाभिः, कपालावलीभिः गललम्बितमुण्डमालाभिः, मुक्तैस्त्यक्तैः पुनर्जीवनलाभामोदेन नृत्याश्चर्य्यदर्शनेन वा कृतैरित्यर्थः चण्डाट्टहासैः भयङ्करोच्चैर्हासैः त्रसद्भ्यः विभ्यद्भ्यो भूरिभ्यो भूतेभ्यः प्रमथगणादिभ्यः प्रवृत्ता तद्भयनिवारणार्थमुपस्थिता स्तुतिः स्तवो यस्मिन् तत् तथोक्तम् । इति प्रथमचरणम् ।

तथा श्वसतां नृत्यास्फालनेनातीवपरिश्रमात् मुहुर्मुहुः श्वासं मुञ्चतां असितानां कृष्णवर्णानां भुजङ्गानां सर्पाणां भोगैः शरीरैः ये अङ्गदग्रन्थयः बाहुषु केयूरबन्धनानि तेषां निष्पीड़नेन आस्फालनेनानवरतघर्षणवेदनया स्फारं विकटं यथा स्यात्तथा फुल्लन्ति विकसन्ति प्रसृतानि यानि फणापीठानि पीठवद्विस्तृतफणामण्डलानि, तेभ्यो निर्य्यतां निर्गतां विषज्योतिषां गरलतेजसां उज्जृम्भणेन आविर्भावेन उड्डामरं लोकानां भय-

(१)···निष्पीड़नोत्फल्ल इति पाठभेदः ।

ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटाच्छन्न-(१)
भीमोत्तमाङ्गभ्रमि प्रस्तुतालातचक्र-
क्रियास्यूतदिग्भागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गशृङ्ग-(२)
ध्वजोद्भूतिविक्षिप्ततारागणं,
प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालताल-
स्फुटत्कर्णसम्भ्रान्तगौरीघनाश्लेष-

इदं यथा स्यात्तथा व्यस्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः, विस्तारिणः पीनदीर्घाः, ये दोःखण्डाः बाहुखण्डाः, तैः पर्य्यासिताः समन्ततो विकीर्णाः क्ष्माधराः पर्वता यस्मिन् तत् तथोक्तम्। इति द्वितीयचरणम्।

तथा, ज्वलता अनलेन तृतीयनेत्रस्यैव वह्निना पिशङ्गं पिङ्गलवर्णं यत् नेत्रं तृतीयं ललाटनयनं तस्य छटया दीप्त्या आच्छन्नं व्याप्तं भीमं भयङ्करं यदुत्तमाङ्गं मस्तकं तस्य या भ्रमि र्घूर्णनं तया प्रस्तुता निर्म्मिता या अलातचक्रस्येव चक्राकारेण भ्राम्यमाणस्य लग्नज्वलदनलेन्धनस्येव क्रिया सर्वतःप्रकाशरूपो व्यापारः तया स्यूता ग्रथिताः सम्बद्धा दिग्भागा दिङ्मण्डलं यस्मिन् तत्। तथा उत्तुङ्गस्य उच्छ्रितस्य खट्वाङ्गस्य दीर्घास्त्रविशेषस्य शृङ्गं शिखरं अग्रभागो ध्वज इव, अथवा अग्रभाग एव ध्वजः तस्य उद्भूत्या ऊर्द्ध्वभ्रामणेन विक्षिप्ता इतस्ततो विकीर्णाः तारागणा नक्षत्रसमूहा यस्मिन् तत् तथोक्तम्। इति तृतीयचरणम्।

तथा प्रमुदिताः तादृशाश्चर्य्यनृत्यदर्शनेन हृष्टचित्ताः। कटपूतनाः पिशाचविशेषाः, उत्तालवेताला विकरालपार्षदविशेषाश्च तेषां तालैः नृत्यस्य ताले ताले कराभ्यां दत्ततालैः स्फुटन्तौ विदीर्य्यमाणौ कर्णौ यस्याः सा, अतएव सम्भ्रान्ता वित्रस्ता या

(१)...नेत्रछटाभार इति क्वचित्पाठः।

(२)...खट्वाङ्गकोटि इति भिन्नः पाठः।

क्षुभ्यन्मनस्त्र्यम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि !
भूयादभीष्ट्यै (१) हृष्ट्यै च नः ॥ २३ ॥

इत्यभिनयतः ।

गौरी पार्श्वोपविष्टा पार्वती, तस्या घनाश्लेषेण गाढ़ालिङ्गनेन क्षुभ्यत् सत्तुष्यत् मनो यस्य तं तथोक्तं त्र्यम्बकं त्रिलोचनं भूतनाथं आनन्दयति पुनःपुनरामोदयति यत्, तत् तथोक्तं, वः युष्माकं गौरवाद्बहुवचनं तवेत्यर्थः ताण्डवं उद्धतनृत्यं कर्त्तृ नोऽस्माकं अभीष्ट्यै अभीष्टसिद्धये च हृष्ट्यै हर्षाय सन्तोषाय च भूयात्। इति चतुर्थ-चरणम्।

अत्रापि पूर्ववदनेकातिशयोक्तिरलङ्कारः। तत्संख्या तु सुधीभिरूह्या। फणापीठेत्यत्र अलातचक्रक्रियेत्यत्र च लुप्तोपमाद्वयं, खट्वाङ्गप्रङ्खध्वजेत्यत्र तु साधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ च शब्दालङ्काराविति समुदाये पुनः संसृष्टिः। अत्रापि वाच्यार्थस्य समुद्धतत्वान्न दुःश्रवत्वदोषः, प्रत्युत गुण एव।

"अत्यर्थश्चौमर्योरट्टः।" इति त्रिकाण्डशेषः। "स्फारः स्यात् पुंसि विकटे करकादिषु बुद्बुदे।" इति मेदिनी। "छटा (स्त्री) दीप्तिः।" इति शब्दकल्पद्रुमः। "अथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम्।" इत्यमरः।

"पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते।

इति सङ्गीतनारायणे यद्यपि पुंनृत्यमेव ताण्डवमित्युक्तं तथाप्युद्धतनृत्यमात्रेऽपि कोषपाठदर्शनात्तदर्थएवात्र प्रयोगः। तथा च मेदिनी

"ताण्डवोऽस्त्री तृणान्तरे। भवेदुद्धतनृत्ये च...॥"

इदञ्च प्रतिचरणे 'न' गणद्वयात् परं षोड़श 'र' गणनिबन्धनात् संग्रामो नाम दण्डको वृत्तम्।

पिङ्गलमते तु प्रचितो नाम दण्डकः "शेषः प्रचित इति" इति पिङ्गलसूत्रात् ॥२३॥

---

(१) अरिष्ट्यै इति पाठान्तरम्।

माध । विलोक्य । हा धिक् प्रमादम् (१) । (म)

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाषण्डचाण्डालयो:-
पापारम्भवतो र्मृगीव वृकयोर्भीरु गता गोचरम् ।

(म) माधेति । विषादे हाशब्दः, निन्दायाञ्च धिक्शब्दः । प्रमादं भूरिवसु-प्रभृतीनामनवधानतां निन्दामीत्यर्थः । अन्यथेदृशी विपत्तिरस्या न स्यादिति भावः ।

तां विपत्तिमेवाह न्यस्तेति । न्यस्तानि यथासम्भवस्थाने अर्पितानि अलक्तकरक्त-माल्यवसनानि यस्याः सा, करचरणमुखेषु अलक्तकं, गले रक्तमाल्यं, गात्रे च रक्तवसनद्वयमर्पितं तथैतदेव च वध्यचिह्नमिति बोध्यम् । वसोरिव द्रुमप्रभृत्यष्टवसन्व-तमस्येव अथवा वह्नेरिव, महातेजस्विन इति भावः भूरिवसोः सुता सा इयं भीरुः स्वभावतो भयशीला योषिदुत्तमा मालती, वृकयो व्याघ्रविशेषयोः मृगी हरिणीव, पापारम्भवतोः पापजनककर्म्मारम्भशालिनोः, नरवलेः शास्त्रीयत्वेऽपि नारीवलेर्निषेधा-दिति भावः, अतएव पाषण्डौ विकर्म्मस्थौ, चाण्डालौ चण्डालसदृशौ, अवैधत्वेन केवलनृशंसताप्रतिपादनप्रवृत्तत्वादित्याशयः, पाषण्डौ च तौ चाण्डालौ चेति तयो दृश्यमानस्त्रीपुंसयोरित्यर्थः, गोचरं भावप्रधानोऽयं निर्देशः तथा च हिंसावृत्ति-विषयतामिति तात्पर्य्यं, गता प्राप्ता सती मृत्योर्मुखे वर्त्तते कृतान्तस्य वदने तिष्ठति कवलनानन्तरमुखमुद्रणन्यायेन इतःपरमेवास्या मरणमवश्यम्भावीति भावः । अत एव हाधिगिति विषादे, कष्टं बन्धूनामतीवकष्टकरं, अनिष्टं शत्रुभिरप्यनीप्सितं इदमस्या व्यसनमुपस्थितमिति शेषः । अतएव अस्तकरुणो निर्दयः विधेर्दैवस्य अयं कः प्रक्रम आरम्भः, निर्दयविधिना किमिदमारब्धमित्यर्थः । ईदृशीं कुलकन्यां प्रति विधेरिद-माचरणमतीवान्याय्यमिति भावः ।

(१) माध । हा धिक् प्रमादः । इति पाठान्तरम् ।

सेयं भूरिवसो र्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्त्तते
हा धिक् कष्टमनिष्टमस्तकरुण: कोऽयं विधे: प्रक्रम: ॥२४

अत्र विशेषणानामभिप्रायविशेषकत्वात् परिकरोऽलङ्कार:, उपमाद्वयं, काव्यलिङ्गद्वयञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर:। छेकानुप्रासश्च शब्दाऽलङ्कार इति समुदाये संसृष्टि:। तथा चतुर्थचरणे 'बन्धूनां' 'श्रव्भिरपि' 'इदमस्या व्यसनमुपस्थितं' इत्येतेषां पदानामनुक्तावपि न न्यूनपदत्वदोष:, प्रत्युत गुण:; प्रियतमाया मालत्या स्तादृग्विपत्तिदर्शनेन वक्तुर्माधवस्य विषादमग्नत्वात्। तथा च दर्पणे

"उक्तावानन्दमग्नादे: स्यान्न्यूनपदता गुण:"

"भ्रष्ट: स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत्।" इति विष्णुपुराणं।

"वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु" इत्यादि विश्व:। "मृत्युर्ना मरणे यमे।" इति मेदिनी।

अत्र "पितृमातृविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्ज्जितम्" इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनेन, "नरं दत्त्वा महर्द्धि: स्यादष्टसिद्धिरनुत्तमा" इति मुण्डमालातन्त्रवचनेन च नरबलेर्विहितत्वेऽपि—"स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात्" इति तिथितत्त्वधृतवचनात् "बलिं दद्यान्मानुषीन्तु त्यक्त्वा संघातपूजितम्" इति कालिकापुराणवचनाच्च नारीबलिदाननिषेधे सत्यपि तदर्थोद्यमात् निषिद्धकारित्वेन कपालकुण्डलाऽघोरघण्टयो: पाषण्डत्वं बोध्यं। तथा च अवध्यवधोद्यमेऽपि दोषमाह प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्य: "चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागत:।" अतएवैतद्दशवक्तरादेवधसम्भावनया माधवेनाघोरघण्टो व्यापादित:, तेन च तस्य न प्रत्यवाय:, प्रत्युत धर्म्म एवासीत्। तथा च कालिकापुराणं—

"एकस्य यत्र निधने प्राप्ते दुष्टकारिण:।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वध:॥"

इति सर्व्वं समाहितमित्यनुसन्धेयम्। शार्द्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २४॥

कपाल। तं भद्रे! स्मर दयितोऽत्र यस्तवाभू-

दद्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः।

माल। हा दइअ! (१) णाह माहव! परलोअगदो वि सुमरिदव्वो तुम्हेहिं अअं जणो। ण हु सो उवरदो, जस्स वल्लहो जणो सुमरेदि। (य)

कपाल। हन्त! माधवानुरक्तेयं तपस्विनी (२)। (र)

(य) हा दयित! नाथ माधव! परलोकगतोऽपि स्मर्त्तव्यो युष्माभिरयं जनः। न खलु स उपरतः, यस्य वल्लभो जनः स्मरति।

तमिति। हे भद्र! तव यो दयितोऽभूत् अस्मिन् जीवने वल्लभ आसीत् अत्र अस्मिन् मरणसमये तं स्मर, इतः परं पुनः स्मरणासम्भव इति भावः। कथमित्याह अद्येति। अद्य अस्मिन्नेव समय इत्यर्थः दारुणः कृतान्तो यमः त्वां त्वरयति स्वां पुरं नेतुं सत्वरीकरोति। इति श्लोकार्द्धम्।

(य) मालेति। अयं जनः अहमित्यर्थः। कथं स्मर्त्तव्य इत्याह न खल्विति। उपरतो मृतः। वल्लभो यं जनं स्मरति स मृतोऽपि जीवित एव तिष्ठति सर्व्वदा तस्य वल्लभस्य मनसि विद्यमानत्वात्, अतएव परलोकगतोऽपि यल्लक्षणोऽयं जनो युष्माभिः स्मर्त्तव्य इति सरलार्थो भावार्थश्च। यस्येति "स्मृत्यर्थ कर्म्मणि" इति कर्म्मणि षष्ठी।

(र) कपालेति। अत्र प्रमादे हन्तशब्दः। तपस्विनी शोच्या। तथा च अस्या व्यापादने विलम्ब एवावयोः प्रमादः (अनवधानता) येन हि, महाश्मशानेऽस्मिन्नितः पूर्व्वमेव मया दयितोऽस्याः स माधवः पर्य्यटन्नवलोकितः, सुतरां कथमपि स चेदागत्य विघ्नं विदध्यादिति भावः।

(१) देव्व! इति पाठान्तरम्। (२) वराकी तपस्विनीति क्वचित् पाठः।

अघोर। अस्त्रमुद्यम्य (१)। यदस्तु, व्यापादयामि (२)। (ल)

चामुण्डे !, भगवति ! मन्त्रसाधनादा-

वुद्दिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

इति हन्तुमुपक्रान्तः (३)।

माध। तरसोपसृत्य प्रकोष्ठे मालतीं निक्षिप्य। दुरात्मन् ! एष प्रतिहतोऽसि कापालिकापसद ! नन्वयं न भवसि ? (४)। (व)

"हन्त दानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।

निश्चये च प्रमादे च ... ॥" इति हेमः ।

(ल) अघोरेति। अस्त्रं खड्गं। यदस्तु (या हउक, इति वङ्गभाषा) अस्या निक्षपणं चरणधारणं वा अनयोर्यद्भवतित्यर्थः। न तेन निवर्त्तिष्ये, व्यापादनस्यावश्य-कर्त्तव्यत्वादिति भावः। अतएव व्यापादयामि निहन्मि।

चामुण्ड इति। हे भगवति ! चामुण्डे ! मन्त्रसाधनस्य पुरश्चरणस्य आदौ पूर्व्वसमये उद्दिष्टां 'स्त्रीरत्नमुपहरिष्यामि' इत्येवं वाक्येन कीर्त्तितां उपनिहितां इदानीं मन्त्रसाधनान्ते उपस्थापितां, पूजां स्त्रीरत्नोपहारात्मिकामर्च्चनां भजस्व गृहाण। कपाल-कुण्डलोक्ताङ्गेन सहैक एवायं श्लोकः।

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

(व) माधेति। कफोणिप्रदेशादारभ्य मणिबन्धं यावत् प्रकोष्ठः, तस्मिन् निक्षिप्य आकृष्य आनीय। माधवः स्वयगुप्तप्रदेशात् सहसागत्य छेदनार्थमूर्ध्वमुत्थस्थिताघोरघण्ट-

---

(१) शक्तिमुद्यम्य इति पाठभेदः। (२) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

(३) अयं पाठः क्वचिन्नास्ति।

(४) माधवः। (सहसोपसृत्य खड्गं प्रकोष्ठेन निक्षिप्य।) आः कापालिकाप-सद ! दुरात्मन् ! अपेहि। प्रतिहतोऽसि। इति पाठान्तरम्।

माल। सहसावलोक्य। परित्तायदु महाभाओ (१)। इति माधवमालिङ्गति। (अ)

माध। महाभागे! न भेतव्यम् (२)।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्कां (३) प्रलाप (४) निरर्गल-
प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते।
सुतनु! विसृजोत्कम्पं सम्प्रत्यसाविह पाप्मनः
फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतोपविपाकिनः॥ २६॥

कर्त्तृकाक्रमणशङ्कया दक्षिणमुष्टौ खड्गमादायैव छेदनार्थमवनतीकृतामुत्तरशिरसं मालतीं वामहस्तेनोत्तोल्य पुनरुभयमणिबन्धमध्यपर्यन्तमानीय वदतीति बोध्यम्। कापालिकापसद! अवैधवलिदानोद्यमात् वामाचारिणामधम? अतएव प्रतिहतोऽसि मालतीवैपरीत्येन त्वमेव मया व्यापादितोऽसि नन्वयं न भवसि? अकारण-स्त्रीरत्न-वधोद्यमात् वध्यः किं न भवसीत्यर्थः।

(अ) मालेति। माधवस्योत्तरदेशादागमने उत्तरमुत्थाय मालत्यास्तद्बाहुमध्ये निःक्षेपे सहसाऽवलोकनमालिङ्गनञ्चातीवसुघटमिति ध्येयम्। अतएवोक्तं प्राक् "औद्धत्यमायोजितकामसूत्र"मिति।

मरणेति। मरणसमये तस्मिन् मृत्युकाले प्रलापेन 'हा दइअ! णाहमाहव!' इत्यादिना अनर्थकवचसा, प्रकृतनाथत्वाभावादानर्थक्यं तद्वचस इति भावः, निरर्गलं निर्बाधं यथा स्यात्तथा प्रकटितः परित्राणोद्यमात् प्रकाशितः निजः स्वकीयः स्नेहः त्वां प्रतिवात्सल्यं येन सः। एतेन वस्तुवृत्त्या अनिष्टत्वमपि तन्नाथत्वमिदानीं त्वं

(१) परित्ताअदु मं महाणुभाओ माहवो इति पाठभेदः।

(२) न भेतव्यं न भेतव्यमिति द्विरुक्तिः क्वचित्।

(३) त्यक्त्वातङ्कमिति भिन्नः पाठः। (४) प्रताप इत्यपि पाठः।

अघोर। आः, क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः। (ष)

कपा। मालत्या एवायमस्याः स्नेहभूमिः (१) कामन्दकी-सुहृत्पुत्रो महामांसस्य पणयिता माधवो नाम (२)। (स)

निवर्त्तयेति व्यज्यते। अयं स ते तव सखा शङ्कामात्मनो मरणभयं त्यक्त्वा पुरएव सम्मुख एव वर्त्तते। अतएव हे सुतनु! उत्कम्पं मरणभयजनितं वेपथुं विसृज परित्यज। कथमेतदित्याह सम्प्रतीति। सम्प्रत्येव इह अस्मिन् स्थाने असौ पापः अवाञ्छनीयत्वात् पापकारी कापालिकः प्रतीपविपाको विपरीतपरिणामोऽस्यास्तीति तस्य, त्वद्विपरीतभावेनात्मन्येव परिणमत इत्यर्थः पाप्मनः तव वधोद्यमरूपस्य पापस्य उग्रं भयङ्करं फलमात्ममरणरूपं अनुभवति। इदानीमहमेवामुं व्यापादयामीति मरणभयाभावादुत्कम्पं विसृजेति भावः।

अत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गद्वयस्याङ्गाङ्गिभावेन सङ्कराऽलङ्कारः।

हरिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

(ष) अघोरेति। अन्तरायः वलिदानविघ्नस्वरूपः! अतएव पापः अस्माकं मते पापी।

(स) कपेति। अयं अस्या मालत्या एव स्नेहभूमिरनुरागपात्रं। एतेनाय-मवश्यमेव प्राणव्ययेनापि मालतीं परित्रातुं यतिष्यते इति ध्वनितं। कामन्दकीसुहृदो देवरातस्य पुत्रः। सुतरां तया महायोगिन्या नियतकृतरक्षणत्वादमुं प्रति नास्माकं मन्त्रमायादिकं प्रभविष्यतीति प्रत्यायितम्। महामांसस्य पणयिता, इत्यनेन अस्मिन् महाश्मशाने खल्वेकाकी पर्य्यटन् विविधभीषणाकृतिभ्यः पिशाचादिभ्योऽपि निर्भीकतया महाशूरोऽयमिति पुरुषकारेणापि नायन्नीकर्त्तुं शक्य इति सूचितम्।

---

(१) भगवन्! स एवास्याः स्नेहभूमिः...इति भिन्नः पाठः।

(२) क्वचित् 'नाम' शब्दो नास्ति।

माध। साश्चम्। महाभागे! किमेतत्। (छ)

माल। चिरादाश्वस्य। महाभाग! अहं ण किम्पि जाणामि एत्तिअं उण जाणामि, उवरि अलिन्दे पसुत्ता इह पबुद्धम्हि (१)। तुम्हे उण कहिं। (च)

माध। सलज्जम्। (क)

त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा (२)
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः।

(च) महाभाग! अहं न किमपि जानामि, एतावत् पुनर्जानामि, उपर्य्यलिन्दे प्रसुप्ता इह प्रबुद्धास्मि। यूयं पुनः कस्मिन्।

(छ) माधेति। एतत् उपस्थितं तव व्यसनं, किं किंकारणकं कथं जातमित्यर्थः।

(च) मालेति। अलिन्दस्य वहिर्द्वारसंलग्नचतुरस्रकृत्रिमभूमेरुपरीति उपर्य्यलिन्दे, प्रसुप्ता निद्रिता, इह महाश्मशाने प्रबुद्धा जागरितास्मि। केनाहमानीतेति न जानामीति भावः। कस्मिन् निमित्ते सति केन निमित्तेनागता इत्यर्थः। कपालकुण्डलया मायाप्रभावेण निद्रितैव मालती समानीतेति बोध्यम्।

(क) माधेति। पिशाचेभ्यो नरमांसविक्रयरूप-कुत्सितकापालिकहिंसिरवस्थितेति वार्त्तायाः कथनीयत्वात् सलज्जमित्युक्तम्।

त्वत् पाणीति। हे भीरु! भयशीले! त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहेण धन्यजन्मा भूयासं

---

(१) अहं वि ण आणामि। एत्तिअं आणामि। उवरि अलिन्दं एव्व पसुत्ता इह पडिबुद्धाम्हि इति क्वचित् पाठः।

(२) त्वत्पादपङ्कजपरिग्रहधन्यजन्मा, त्वत्पाणिपङ्कजपरिग्रहपुण्यजन्मा इति पाठभेदौ।

भ्राम्यन्नृमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु ! रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

माल । स्वगतम् । हद्धी ! कधं मम कारणादो एव्वं एदे अप्प-णिरवेक्खा परिक्कामन्दि (१) । (ख)

माध । अहोनुखलुभोः ! तदेतत् काकतालीयं नाम । (ग)

(ख) हा धिक् ! कथं मम कारणात् एवमेते आत्मनिरपेक्षाः परिक्रामन्ति ।

इत्यभिनिवेशेन अभिसन्धानेन कदर्थ्यमानः कदर्थीक्रियमाणः परेतभूमौ अस्मिन् श्मशाने नृमांसपणनाय भ्राम्यन् पर्य्यटन् अहं तव रुदितानि "हा ताद ! णिक्करुण !" इत्यादि-क्रन्दनानि आकर्ण्य श्रुत्वा आगतोऽस्मि अस्मिन् करालायतने उपस्थितोऽस्मि । तव परित्राणार्थमेवेदमागमनमिति भावः ।

अत्र पाणिपङ्कजेति लुप्तोपमाऽलङ्कारः ।

कुत्सितोऽर्थः पिशाचेभ्यो नरमांसविक्रयरूपप्रयोजनं यस्य स कदर्थः । कदर्थः क्रियमाण इति कदर्थ्यमानः करोत्यर्थेनन्तात् कदर्थशब्दात् कर्म्मण्यानश् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २७ ॥

(ख) मालेति । एते माधवाः गौरवाद्बहुवचनम्, मम कारणात् मत्प्राप्ति-सुहिच्छयेत्यर्थः, एवं अनेन प्रकारेण आत्मनि आत्मरक्षायां नि र्न विद्यते अपेक्षा आकाङ्क्षा येषां ते तथोक्ताः सन्तः परिक्रामन्ति श्मशानेऽस्मिन् पर्य्यटन्ति । कथमिति सम्भावनायां । अत्र हि विविधविभीषिकावशात् सर्वेषामेव जीवननाशाशङ्का विद्यते तथापि तत्तच्छ-ज्ञानेन मदुद्देशादेव पर्य्यटनादहमेवापराधिनीति भावः ।

(ग) माधेति । अहोनुखलुभोरित्येकमेपाव्ययं विस्मयविषादहर्षे । तदेतत्

---

(१) मालती । (अपवार्य्य) कहं मम कालणादो एव्व एदे अत्तणिरपेक्खं परिब्भमन्दि । इति पाठान्तरम् ।

सम्प्रति हि

राहो श्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।
आतङ्काद्विकलं, द्रुतं करुणया, विक्षोभितं विस्मयात्,
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं, चेतः कथं वर्त्तते (१)॥ २८

प्रियतमाया दर्शनं काकागमनसमसामयिक-तालफलपतनवत् दैवात् सङ्घटितमित्यर्थः। तथा च यथा तालं पातयितुं न खलु कश्चित् काकं प्रेरयति, अपि तु यदैव काक आगच्छति तदैव दैववशात् तालफलं पतति; तथा प्रियतमादर्शनोद्देशेन नाहमवागतः किन्तु दैवादेवास्याः सन्दर्शनं जातमिति सरलार्थः। इदञ्च परस्परसन्दर्शनं माध्रवानुष्ठितताान्त्रिककर्म्मणः किञ्चित् फलमिति कविना सूचितम्।

राहोरिति। दैवात् भाग्यवशात् समासाद्य श्मशानमिदमागत्य राहोराननचरीं मुखगतां चन्द्रस्य कलामिव स्थितां अस्य पापण्डस्याक्रमणगतामित्यर्थः प्रेयसीं प्रियतमां मालतीं अस्य सन्निहितस्य दस्योः महासाहसिकस्य कापालिकस्य कृपाणपातविषयात् खड्गाघातगोचरात् आच्छिन्दतः बलेनानयतो मे मम चेतश्चित्तं आतङ्कात् इतः परं समागमने महाननर्थोऽभूदित्याशङ्कातः विकलं विह्वलं, करुणया ईदृशीमबलां प्रति ईदृग्व्यवहार इति दयया द्रुतं द्रवीभूतं विस्मयात् अहो दैवमहिमा यदचिन्तितपूर्वोऽयमिदानीमीदृगवस्थायां साक्षात्कार इत्याश्चर्य्यात् विक्षोभितमुद्वेलितं, क्रोधेन एवम्भूतायां रमणीरत्नललामस्वरूपायामवैधोऽयं व्यवहार इति रोषेण ज्वलितमुत्तेजितं, मुदा जीवन्तीमेनामवलोकितवान् आपाततो रक्षितवानप्येवं हर्षेण विकसितं प्रफुल्लञ्च सत् कथं कीदृक् वर्त्तते। तदहं निरूपयितुं न शक्नोऽस्मीति भावः।

अत्र प्रथमपादे श्रौतुपमाऽलङ्कारः, द्वितीयार्द्धे तु द्रुतमित्याद्यनेकक्रियाणां चेत

(१) वर्त्ततामिति पाठभेदः।

अघोर। अरे (१) ब्राह्मणडिम्भ !। (घ)

व्याघ्राघ्रातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः
पाप ! प्राप्य पशुहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम्।

इत्येककर्त्तृकारकत्वाद्दीपकं, अनयोर्मिथो नैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः। तथा हेतुषु पदत्रयं तृतीयान्तं पदद्वयञ्च पञ्चम्यन्तमिति भग्नप्रक्रमतादोषः। तथा च साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणः "कारकोपसर्गादावपि प्रक्रमभङ्गो बोद्धव्यः" इति। तेन च 'वासिनोविकलं द्रुतं करुणयाश्चर्येण विक्षोभितम्' इति तृतीयचरणपरिवर्त्तनेनैव तत्समाधानं विधेयम्।

आनने चरतीत्याननचरी "चरेष्ट" इति टप्रत्ययान्ताद्दीप्रत्ययः। समासाद्य इत्यतः परं 'वर्त्तमानस्य' इत्यध्याहर्त्तव्यक्रियया सहैककर्त्तृकता। तथात्वेऽपि न न्यूनपदत्वदोषः—नियमेन तत्प्रतीते रीदृशभूरिप्रयोगदर्शनाच्च।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(घ) अघोरेति। ब्राह्मणडिम्भ ! विप्रबालक !, ब्राह्मणतया बालकतया च भीरुस्वभावत्वात् शूरत्वहीनेत्यर्थः। "पोतः पाकोऽर्भकोडिम्भः पृथुकःशावकः शिशु"-रित्यमरः।

व्याघ्रेति। हे पाप ! उत्सृष्टबलिविघ्नाचरणात् मन्मते पापकारिन् ! व्याघ्रेण आघ्रातायां आक्रान्तायां मृग्यां हरिण्यां कृपाकुलः परित्राणाय दयाव्यग्रो यो मृगो हरिण स्तन्न्यायेन तत्सादृश्येन तादृशो हरिण इवेत्यर्थः त्वं हिंसारुचेः सर्वदा प्राणिवधप्रवृत्तस्य, प्राणिना मुपहारः चामुण्डार्थमुपायनं यत्र तत्, तादृशं केतनमायतनं जुषते सेवते यः स, तस्य मे मम गोचरं विषयं प्राप्तोऽसि। अतएव नास्ति निस्तार-स्तवेतिभावः. निस्ताराभावमेवाह सोऽहमिति। स सर्वदा हिंसारुचिः सततप्राणिवध-प्रसिद्धकरालायतनस्यशार्ङ्गं खड्गस्य आहत्या आघातेन छिन्नस्य स्कन्धबन्धस्य स्कन्ध-

---

(१) रे रे इत्यपि पाठः।

सोऽहं प्रागभवतैव भूतजननीमृभ्नोमि खड्गाहति-
छिन्नस्कन्धकबन्ध-(१) रन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिष्यन्दिना ॥२८

माध । आः (२) दुरात्मन् ! पापण्ड ! चाण्डाल ! (३) ।

असारं संसारं, परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं,
निरालोकं लोकं, मरणशरणं बान्धवजनम् ।

बन्धस्य ग्रीवादेशस्येत्यर्थः रन्ध्राच्छिद्रात् रुधिरप्राग्भारं रक्तप्रवाहं निष्यन्दयति अव-स्रंसयति यः, स तथोक्तस्तेन, भवतैव त्वयैव प्राक् पूर्व्वं भूतानां जननीं सकल प्राणिनां मातरं इमां चामुण्डां ऋभ्नोमि प्रीणयामि । परस्त्वानयेति भावः ।

अत्रार्थीयमुपमाऽलङ्कारः, छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौचेति संसृष्टिः । बालत्वादल्पः स्कन्ध इति स्कन्धकः, अल्पार्थे कप्रत्ययः, तद्रूपः बन्धः शिरःकलेवरसंयोगस्थानमिति स्कन्धकबन्धः । ईदृशव्याख्याने न पौनरुक्त्यदोषः । किन्तु छिन्नस्कन्धेति कबन्धेति भिन्नपदमङ्गीकृत्य व्याख्याने "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरकोषात् पाठान्तरकल्पनामन्तरेण पौनरुक्त्यदोषो दुर्निवार एवेति भाव्यम् ।

शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

असारमिति । अरे दुरात्मन् ! पापण्ड ! चाण्डाल ! संसारं जगत्प्रपञ्चं कथं केन हेतुना असारं अस्या हत्यया सारपदार्थरहितं विधातुं व्यवसितोऽसि कर्त्तुं प्रवृत्तोऽसि । इति सर्व्वत्र योजनीयम् । तथा च "सारन्तु महिलारत्नं संसार इति निश्चय" इत्युक्तेः सर्वेषामेव परमलोचनचमत्कारित्यादियमेव संसारेऽस्मिन् सार-पदार्थ इति भावः । त्रिभुवनं, परिमुषितं अस्या हत्यया अपहृतं रत्नं यस्मात्तादृशम् । इयमेकैवास्मिन् त्रिभुवने सर्व्वसमुत्कर्षेण रत्नभूतेत्याशयः । लोकं जगत्, निरालोकं

---

(१) व्यस्तस्कन्धकबन्ध···इति पाठान्तरम् ।

(२) आः, इति पाठः क्वचिन्नास्ति । (३) चण्डाल इति भिन्नः पाठः ।

अदर्पं कन्दर्पं, जननयननिर्म्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः॥ ३०॥

अस्या हत्यया आलोकरहितं अन्धकाराच्छन्नमित्यर्थः। आनन्दैकरसेन सर्वेषामेव मनःप्रकाशादियमेव लोकेऽस्मिन्नालोकरूपेत्यभिप्रायः। अथवा जडानां सौरालोकादीनामानन्दात्मकब्रह्मप्रकाश्यत्वेनाभासत्वादियमेवानन्दैकरसप्रकाशात्मकतया यथार्थ आलोक इत्यभिप्रायः। बान्धवजनं पितृभ्रातृप्रभृतिकं, मरणमेव शरणं, अस्याः शोकवशादाश्रयो यस्य तं तथोक्तम्। तथा च अस्याः स्वभावसौन्दर्य्याभ्यामेतावद्वात्सल्यवान् बान्धवजनः, यदेतामन्तरेण क्षणमपि न जीवतीति, सुतरामेकस्या एवास्या वधेन बहूनां वध इत्यहो महदनुचितमिति भावः। कन्दर्पं मदनं, अदर्पं अस्या वधेन जगद्विजयदर्पहीनम्। तथा हि त्रिलोकीललनाललामभूतामेनामेवादाय कन्दर्पो जगन्मोहनदर्पं करोति, किन्त्वस्या अभावे तस्य स दर्पश्चिराय नश्येदित्यभिप्रायः। जनानां नयननिर्म्माणं विधातृकर्त्तृकनेत्रसृष्टिं, अफलं अस्या वधेन निष्फलम्। अलौकिकसौन्दर्य्यदर्शनं हि विधातृकर्त्तृकजननयननिर्म्माणफलं इयञ्चालौकिकसौन्दर्य्यशालिनी, सुतरामस्या अभावे तदभावान्निष्फलमेव तज्जननयननिर्म्माणमित्याशयः। तथा जगत् भुवनं कथं जीर्णारण्यं अस्या वधेन शुष्कविरलतरुप्रायं गहनं विधातुं व्यवसितोऽसि। तथा च अनयैव नवीनवसन्तश्रीरूपया जगदिदं नवकुसुमपल्लवादि-परिशोभित-महारामकर-परमारामरूपमास्ते; अस्याः पुनरभावे तु कुरूपाकुलरूप-शुष्कपादपप्रायभयङ्करारण्यरूपमेव भवेदिति भावः।

अत्र ईदृशैर्वचोभङ्गीविशेषैर्मालत्यां संसारसारत्वादीनां गम्यमानानामभिधेयवत् स्वरूप्रतिपादनात् पर्य्यायोक्तमलङ्कारः, तथा विधातुमित्येकक्रियया असारादीनामप्रस्तुतानां कर्म्मतयाऽभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, जगज्जीर्णारण्यमित्यत्र निरङ्गं केवलरूपकञ्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तेन च मालत्यामलौकिकशीलसौन्दर्य्यशालित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः। छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ च शब्दालङ्काराविति समुदाये

अपि च । रे रे पाप !

प्रणयिसखी (१) सलील-परिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

संदृष्टिः । तथा असारं संसारमित्यादिकं मालत्याः परमोत्कर्षप्रतिपादकं, मरणं शरणं बान्धवजनमिदन्तु न किञ्चिदुत्कर्षप्रतिपादकं काणखञ्जकुरूपानामप्यभावे स्नेहपरतन्त्रस्य तद्बान्धवजनस्य मरणसम्भवादिति सहचरवैजात्यवशात् सहचरभिन्नतादोषः, स च 'विधिविरचित' सर्वमरुचि' इत्यपरापरवन्मालतीपरमोत्कर्षप्रतिपादकपाठेन परिहरणीयः । एतद्दोषपरिजिहीर्षयैव कुल्लकविप्रारिप्रभृतयः काव्यतत्त्वज्ञाः 'विधिविलसितं सर्वमफलम्' इति पाठमङ्गीकृतवन्तः । न चापि न समीचीनः परत्वाप्यफलमित्युपादानात् पुनरनवीकृतत्वदोषापत्तेः । तथा 'असारं संसारम्' इत्यनेनैव मालत्या असाधारणत्वप्रतिपादने सत्यपि पुनस्तस्यैव वाक्यान्तरैरपि बोधनादर्थगतपौनरुक्त्याद्दोषः प्रसज्जन्नपि रसाचिन्नचेतसा माधवेनाभिहितत्वात् प्रत्युत गुण एव । तथा च सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजः

"अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते ।
तदर्थकार्थं रसाचिन्त-चेतसां तन्न दुष्यति ॥"

तत्र चेममेव श्लोकमुदाहृतवान् । अत्रोदाहरणं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम् । तथा च दर्पणे—

"उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ।"

अतीवमनोहरोऽयं श्लोकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

प्रणयीति । यत् मालत्या वपुः, प्रणयिन्यः प्रेमास्पदीभूता याः सख्यः, तासां सलीलो यः परिहास एव रसेन रागेण स्वेच्छयैव अधिगतैः प्राप्तैः, ललितस्य कोमलत्वात् सुन्दरस्य शिरीषपुष्पस्य हननैः प्रहारैरपि ताम्यति पीडामापद्यते । वधाय

---

(१) प्रणयसखीति पाठान्तरम् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ २१ ॥

अघोर। आः, दुरात्मन्! प्रहर प्रहर (१)। नन्वयं न भवसि ?। (ङ)

माल। पमीद णाह! साहसिअ! दारुणो क्खु अअं

तत्र वपुषि शस्त्रं खड्गं उपक्षिपतः पातयतस्तव शिरसि, अकाण्डे अनवसरे पतनशील इत्यर्थः यमदण्डः इव एष भुजो मम समुत्थितम्भो दक्षिणहस्तः पततु। एतन्मुष्टिप्रहारेण दारुणनिर्दयनृशंसस्य ते शिरश्चूर्णयामीति भावः। सत्यपि खड्गे तं दक्षिणहस्ताद्वामहस्ते निधाय रोषनिबन्धनः केवलवागाडम्बरोऽयमिति प्रतीयते।

अत्र कठिनवस्तुप्रहारे का कथा तादृशपुष्पहननैरपि ताम्यतीत्यर्थापत्तिः, तथात्व च पीड़ाया असम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः। ताभ्याञ्चातीवसौकुमार्यं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः। चतुर्थचरणे उपमा च, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा यमदण्डः पतति, भुजस्तु पततु, इति विधिभेदात् "चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा" इति दर्पणोदाहृतवद्भग्नप्रक्रमतादोषः, स च 'पतती'ति पाठेनैव समाधेयः। तथात्व एवाभिप्रतार्थनिर्वाह इति सुधीभिर्विभावनीयम्।

नर्द्दटकं वृत्तम् "यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्द्दटक" मिति लक्षणात् ॥२१॥

(ङ) अघोरेति। पश्यामि तव कियदस्ति पौरुषमिति सावष्टम्भोपहासीयं प्रहर प्रहरेत्युक्तिः। अयं बलिविघ्नविधान-प्रत्यवायात् दुरात्मा, न भवसि किं, अपि तु भवस्येवेत्यर्थः। सुतरामिदानीमेव त्वामहं निहन्मीति भावः।

---

(१) क्वचित् प्रहर प्रहरेति द्विरुक्ति र्नास्ति।

हदासो, ता परित्ताअसु मं, णिवत्तअदु इमादो अणत्थसंसआदो (१)। (च)

कपा। भगवन्! अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापादय। (छ)

माधवाघोरघण्टौ। मालतीकपालकुण्डले प्रति। अयि भीरु। (ज)

धैर्य्यं निधेहि हृदये, हत एष पापः
किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि।

(च) प्रसीद नाथ! साहसिक! दारुणः खल्वयं हताशः, तत्परित्रायस्व मां, निवर्त्ततामस्मादनर्थसंशयात्।

(च) मालेति। हताशो निर्दयः। अनर्थोऽनिष्टं तस्य संशयात्। अयं खल्वतीव दारुणनिर्दयप्रकृतिं, तदलौकिकरूपलावण्य-गुणवन्तमपि भवन्तं प्रति दयां न करिष्यति, युद्धे च जयनिश्चयाभावात् स्वकीयमनिष्टमप्याशङ्कनीयं, सुतरां मत्-परित्राणोद्यमपहायास्मात् स्थानादपसर, तथा च सति नारीजीवनस्य तुच्छत्वात् पतिसर्वस्वत्वाच्च तव परित्राणेनैव हताया अपि मे परित्राणमेव भवेदिति सरलार्थो भावार्थश्च।

अत्र विद्रवो नाम गर्भसन्धेरङ्गं "शङ्काभयत्रासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः।" इति दर्पणलक्षणात्।

"हताशो निर्दये चाशारहिते पिशुनेऽपि च।" इति मेदिनी।

(छ) कपेति। अप्रमत्तः सावधानो भूत्वा। अस्यापि वीरत्वसम्भवादिति भावः।

(ज) माधवेति। अत्र कविवाक्ये यथासंख्येनान्वयः। भीरु! भयशीले!। धैर्य्यमिति। हृदये धैर्य्यं निधेहि स्थापय, अस्मादाशयजनितां कातरतां नावलम्बस्वेत्यर्थः। यत एष पापो हतः एष दुरात्मा मया व्यापादित एव। कथमीदृशी सम्भावना

---

(१) अणत्थसङ्कटादो इति पाठभेदः।

सारङ्गसंहृतिविधा (१)-विभकुम्भकूट-
कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमादः॥ ३२॥

नेपथ्ये कलकलः। सर्वे आकर्णयन्ति।

पुनर्नेपथ्ये (२)। भो भो मालत्यन्वेषिणः सैनिकाः! (३) इय-ममात्यभूरिवसुमाश्वासयन्त्यप्रतिहतप्रभावाचक्षु (४)-र्भगवती

इत्याह किंवेति। कदाचिदपि केनचिदपि जनेन सारङ्गसंहृतिविधौ हरिणसंहारकर्मणि इभकुम्भकूटस्य हस्तिकुम्भसमूहस्य कुट्टाकं विदारणशीलं पाणिकुलिशं हस्तवज्रं यस्य तस्य तथाभूतस्य हरेः सिंहस्य प्रमादोऽनवधानता किंवा अन्वभावि अनुभूतः, अपि तु कथमपि नेत्यर्थः। पाणिकुलिशेन हस्तिकुम्भविदारणकारिणः सिंहस्य हरिणसंहारे यथा प्रमादो न स्यात्, तथा (माधव पक्षे) राजभटाभिभाविनः, (अघोरघण्टपक्षे) अन्यत्र हुत्तवलिसमये वीरभूततत्तान्त्रिकाभिभाविनश्च मम नितान्ततुच्छस्यास्य विनाशे प्रमादो न स्यादेव, सुतरां मया हत एवायं पापात्मेति सम्भावयेति भावः।

अतएवात्र समासादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा पाणिः कुलिशमिवेति लुप्तोपमा, पूर्वार्द्धे वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयञ्च, इत्येतेषा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

"अनायाससाध्ये कर्मणि भविष्यत्यप्यतीतवद्व्यवहार" इति न्यायात् भविष्यत्यपि हत इत्यतीते निष्ठाप्रत्ययः "श्रीकृष्णविप्रो विहर्तिं वितेने" "गोपीनाथ इमञ्चकार" इत्यादिवत्। कुट्टाक इति "हङ भिच्चिलुण्टि जल्पि कुट्टां षाक" इति षाकप्रत्ययः।

वसन्ततिलका वृत्तम्॥ ३२॥

(क) पुनरिति। आश्वासयन्ती 'सुस्थीभव, जीवति ते मालती, अचिरादेव

(१) सारङ्गसङ्गरविधाविति पाठान्तरम्।

(२) क्वचित् पाठोऽयं नास्ति। (३) सैनिका इति पाठोऽपि क्वचिन्न दृश्यते।

(४) "प्रभागतिरिति पाठभेदः।

कामन्दको वः (१) समादिशति, पर्य्यवष्टभ्यतामेतत् करालाय तनं द्रुतम् (२)। (झ)

नाघोरघण्टादन्यस्य कर्म्मैतद्भीषणाद्भुतम् (३)।
न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ ३३ ॥

कपा। भगवन्! पर्य्यवष्टब्धाः स्मः। (ञ)

अघोर। सम्प्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः। (ट)

लप्स्यते च सा' इत्येवं वचनैः सान्त्वयन्ती। अप्रतिहतं केनाप्यनिवारितं प्रज्ञा ज्ञानमेव चक्षुर्यस्याः सा। पर्य्यवष्टभ्यतां परिवेष्ट्यतां।

नाघोरेति। भीषणं जीवनशङ्कया बन्धूनां भयङ्करं, अद्भुतं सतामपि रक्षिजनानामज्ञातभावेन सम्पन्नत्वादाश्चर्यं, एतत् मालतीहरणरूपं कर्म्म अघोरघण्टादन्यस्य जनस्य न सम्भवति। किञ्चेति चार्थः। करालायै उपहारात् बलिभावेनोपायनात् अन्यत् फलं अपहरणप्रयोजनं न विभाव्यते न प्रतीयते। करालायै बलिभावेनोपहर्त्तुमेवाघोरघण्टेन कयाचिन्मायया मालत्यपहृतेति निश्चीयत इति सरलार्थः। सुतरामेतत् पर्य्यवष्टभ्यतां, अत्रैव सा विद्यते इति भावः।

अत्र क्षिप्तिर्नाम गर्भसन्धेरङ्गं "रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्या"दिति दर्पणलक्षणात् ॥ ३३ ॥

(ञ) कपेति। पर्य्यवष्टब्धाः सैनिकैः परिवेष्टिताः। सत्रासोक्तिरियम्।

अत्रोद्वेगो नाम गर्भसन्धेरङ्गं। तथा च साहित्यदर्पणे "नृपादिजनिताभीतिरुद्वेगः परिकीर्त्तितः।"

(ट) अघोरेति। विशेषतः पौरुषस्य, अतिरिक्तभावेन बाहुबलप्रकाशरूपपुरुष-

---

(१) पुस्तकान्तरे, व इति पाठो नास्ति। (२) द्रुतमित्यपि क्वचिन्न दृश्यते।
(३) नाघोरघण्टादन्यस्मात् कर्म्मैतद्दारुणादभूत्। इति पाठान्तरं।

मात्त। हा ताद ! हा भअवदि !। (ठ)

माध। भवतु, बान्धवसमाजसुस्थितां मालतीं विधाय तत्समक्षमेनं दुरात्मानं व्यापादयामि (१)। मालतीमन्यतः प्रेषयन् परिक्रामति (२)।(ड)

माधवाघोरघण्टौ। अन्योन्यमुद्दिश्य। आः पाप ! (३)

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकररणत्कारमुखरः (४)

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्यपशमः (५)।

(ठ) हा तात ! हा भगवति !

कारस्य, अवसरः समयः। सैनिकैः परिवेष्टनात्, महाप्रभाववत्याः कामन्दक्याः सन्निधावस्मायामन्त्रादिप्रभावप्रकाशसम्भावनाया अभावाच्चेति भावः।

(ठ) मालेति। हा तात ! हा भगवति ! कामन्दकि ! अहमीदृग्विपन्नास्मीति वाक्यशेषः।

(ड) माधेति। मालतीं बान्धवसमाजे पित्रादिश्वश्रुवर्गमध्ये सुस्थितां निरुपद्रवभावेन स्थितां विधाय, तस्य बान्धवसमाजस्य समक्षं प्रत्यक्षं, एनं कापालिकं, व्यापादयामि निहन्मि। तथा च सति कस्याप्यनुरोधेन स्वयमेव मालतीरक्षणादमात्यो महोपकारं ज्ञास्यन्नवश्यमेव मह्यं मालतीं दातुं विशेषेण यतिष्यत इत्यभिप्रायः। अन्यतः बान्धवसमाजावस्थानदेशं प्रतीत्यर्थः।

उभावप्येकेनैव श्लोकेन प्रहारप्रकारमभिदधाते कठोरेति। हे पाप ! पापात्मन् ! कठोरेषु परिणतत्वेन कठिनेषु अस्थिग्रन्थिषु व्यतिकरेण सवेगसंयोगेन प्रहारेणेत्यर्थः

---

(१) भवतु, बान्धवसंस्थामेनां विधाय तत्समक्षमेनां व्यापादयामीति भिन्नः पाठः।

(२) मालतीमन्यतः कापालिकश्चान्यतः प्रेरयन् परिक्रामति। इत्यपि पाठो दृश्यते।

(३) आः, रे रे पाप ! इति भिन्नः पाठः।

(४)...घणात्कारमुखर इति पाठोऽपि दृश्यते। (५)...वेगव्युपरम इति पाठभेदः।

निरातङ्कः पङ्केष्विव पिशितपिण्डेषु विलस-(१)
न्नसिर्गात्रं गात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ३४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे। (ठ)

——:०:——

यो रणत्कार स्तदाकारशब्दः, तेन मुखरः शब्दायमानः। तथा खराणां तीव्राणां कठिनानां स्नायूनां छेदे कर्त्तने क्षणं क्षणकालमात्रं विहित स्तेन च्छेदेनैव जनितो वेगस्य्युपशमो वेगावरोधो यस्य स तथोक्तः। स्नायूनां कठिनत्वादेव तच्छेदेन क्षणमात्रं निरुद्धवेग परश्च यथातथैव प्रसरन्नित्यर्थः। पङ्केष्विव अस्थिस्नायुरहितत्वात् कर्द्दमेष्विव अनायासच्छेद्येष्वित्यर्थः पिशितपिण्डेषु केवलमांसपिण्डेषु निरातङ्को निर्बाधः, विलसन् प्रचरन् असिः मम (माधवस्य) अघोरघण्टस्य च) गड्गः सपदि शीघ्रं ते तव (अघोरघण्टस्य माधवस्य च) गात्रं गात्रं सर्वाङ्गं लवशः कणशः कृत्वा क्षुद्रं खण्डं खण्डं कृत्वा विकिरतु इतस्ततो विक्षिपतु। अत्र श्रौतीयमुपमाऽलङ्कारः। गात्रशब्दे नैवाङ्गाभिधानान्न विशेषेऽविशेषाख्यदोषः। तथाऽत्र तोटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"—तोटकं पुनः। संरब्धवाक्—।"

"गात्रं गजाग्रजङ्घादौ क्लीवमङ्गे कलेवरे।" इति मेदिनी।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ठ) इतीति। "दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः।" इत्यादि निषेधेन युद्धस्यादर्शनीयत्वात् तत् कर्त्तुं निष्क्रान्ता इत्यर्थः।

(१) पिशितखण्डेषु निपतन् इति पाठान्तरम्।

इति श्मशानवर्णनं नाम (१) पञ्चमोऽङ्कः। (ण)

(ण) इतीति। श्मशानवर्णनस्यैव विस्तृतत्वादस्य श्मशानवर्णनमिति नाम।

इति श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधव-टीकायां भावमनोहराख्यामतिगहनं पञ्चमाङ्कविवरणं समाप्तम्॥ ०॥

---

(१) श्मशानवर्णनमिति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कपालकुण्डला । (क)

कपा । आः पाप ! (१) दुरात्मन् ! मालतीनिमित्तं व्यापादितास्मद्गुरो ! (२) माधवहतक ! अहं त्वया तस्मिन्नवसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता । सक्रोधम् । तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य फलम् (३) । (ख)

(क) तत इति । अघोरघण्टवधानन्तरं स्त्री वज्ञावशान्माधवेन, कामन्दक्यादेशाच्च सैन्यवर्गेण कपालकुण्डला परिमुक्तेति प्रत्येतव्यम् ।

(ख) कपेति । पाप ! देवतार्थं नरतस्य वामाचारिप्रधानस्याघोरघण्टस्य वधात् पापयुक्त ! इत्यभिप्रायः । मालतीनिमित्तमिति क्रियाविशेषणस्य कारकत्वात् तत्सापेक्षेऽपि समासः । हतक इति कुत्सायां कप्रत्ययः । हतको नीचलोकश्चासौ माधवश्चेति माधवहतकः । तत्सम्बोधनं । राजदन्तादित्वात् परनिपातः । "हतकः (पुं) नीचलोक" इति शब्दकल्पद्रुमः । तस्मिन्नवसरे अघोरघण्टवधकाले । निघ्नत्यपि त्वां प्रहरन्त्यपि, स्त्रीत्यवज्ञाता स्त्रीत्वनिबन्धनावहेलावशात् मुक्ता । अत्र क्षोभो नाम नाट्यालङ्कारः ।

"अधिक्षेपवचःकारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ।" इति साहित्यदर्पणात् ।

---

(१) क्वचित् पापेति पाठो नास्ति । (२) विनिपातितास्मद्गुरो ! इति पाठान्तरम् ।
(३) विजृम्भितमिति पाठभेदः ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रो
यस्मिन्निबद्धानुशया (१) सदैव ।
जागर्त्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा-
कोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गो ॥ १ ॥

शान्तिरिति । तस्य, भुजङ्गशत्रोः सर्पविनाशिनो जनस्य कुतः शान्तिः कथं स्वास्थ्यं स्यात् अपि न कुतोऽपि नेत्यर्थः । यस्मिन् जने निबद्धानुशया पत्युः सर्पस्य विनाशात् धृतदीर्घद्वेषा, निशातदंष्ट्राकोटिः सुतीक्ष्णदन्ताग्रा विषोद्गारेण गरलोद्गमनेन गुरुः कठोरा भुजङ्गी सर्पा सदैव दंशाय दंशनाय जागर्त्ति सचेष्टा तिष्ठति । यथा सर्पविनाशिनो जनस्य तत्पत्नीसर्पीकर्तृकदशनभयात् सर्वदैवात्मरक्षणव्यग्रतया शान्तिर्न स्यात्, तथा अघोरघण्टवधकारिणस्तवापि (माधवस्यापि) मत्कर्तृकमहापकारशङ्कावशात् सदैव तदभ्याहतिप्राप्त्युपायान्वेषणपरतया कदापि शान्तिर्न स्यादिति भावः । एतेन कपालकुण्डला अघोरघण्टस्य शिष्या साधनशक्तिश्चासीदिति प्रतीयते ।

अतएवात्र समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य समस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । तथा "न्यक्कारोह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादिवत् तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विधेयप्रतिपादकस्य पूर्वं पाठेनानुवाद्यत्वप्रतीतिकारित्वाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः,

स तु—"यस्मिन्निबद्धानुशया सदैव जागर्त्ति दंशाय निशातदंष्ट्रा ।
महाविषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रोः ॥"

इति पाठेन परिहरणीयः । "अनुशयः पश्चात्तापे दीर्घद्वेषानुबन्धयोः" रिति हैमः ।

इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १ ॥

---

(१) यस्मिन्नमुक्तानुशया इति भिन्नः पाठः ।

नेपथ्ये ।

भो राजान ! चरमवयसामाज्ञया सत्वरध्वं
कर्त्तव्येषु, श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।
चित्रं नानावचननिवहै-(१) श्चेष्ट्यतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

भोरिति । भो राजानः ! हे पद्मावतीश्वरमहाराजसेवार्थोपस्थायिनः सामन्तनृपतयः ! चरमवयसां कुलाचारवेदिनां वृद्धानां आज्ञया आदेशेन कर्त्तव्येषु विवाहयात्रोपयोगि दधि-दूर्वा-पूर्णकुम्भादिद्रव्याहरणरूपेषु प्रयोजनेषु सत्वरध्वं गच्छत तत्तद्द्रव्याहरणाय चेष्टध्वमित्यर्थः । तथा हे भूमिदेवा ब्राह्मणाः ! भवन्तोऽपि श्रवणसुभगं श्रुतिमधुरं, पठन्तु यात्रामङ्गलमुच्चारयन्तु । तथा मङ्गलेभ्यो वरकन्ययोर्मङ्गलार्थं नानावचननिवहै र्बहुविधवाक्यसमूहैः चित्रं जनानां चेतसि आश्चर्यं चेष्ट्यतां विधातुमारभ्यतां बन्दिभिरिति शेषः । कथमीदृक् समारम्भ इत्याह प्रत्यासन्न इति । प्रत्यासन्नः सन्निहितः, जन्यानां वरस्य स्निग्धानां जनानां यात्राया वरगृहात् कन्यागृहगमनक्रियायाः प्रवेशः प्राप्तिः, त्वरयतितरां सर्वानतिशयेन सत्वरीकरोति । तथा च वरकन्ययो र्नन्दनमालत्यो र्विवाहार्थं महाराजस्यादेशेन नन्दनपक्षीया इतः परमेव मालतीपितु र्भूरिवसोर्गृहं प्रति यात्रां करिष्यन्ति, सुतरामयं समारम्भ इति भावः ।

अत्र पूर्ववाक्यार्थान् प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तथा अन्यासां कर्तृवाच्यक्रियाणां मध्ये चेष्ट्यतामिति कर्म्मवाच्यक्रियानिर्देशात् भग्नप्रक्रमतादोषः, बन्दिभि रित्यध्याहाराच्च न्यूनपदतादोषश्च, सुतरां 'चित्रं नानावचननिवहैः कुर्वतां बन्दिनश्च' इति पाठेन तयोः समाधानं विधेयम् ।

---

(१) रचननिवहैरिति पाठान्तरं ।

यावच्च सम्बन्धिनो न परापतन्ति, तावदुवत्सया मालत्या (१) नगरदेवतागृहमविघ्नमङ्गलाय गम्यता (२) मित्यादिशन्ति भगवतीनिदेशवर्त्तिनोऽमात्यदाराः (३)। तथा (४) गृहीतसविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुयात्रिको जन इति (५)। (ग)

कपा। भवतु, इतो मालतीविवाहपरिकर्म्मत्वरप्रतीहारजनसहस्र-सङ्कुलात् (६) प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि। इति निष्क्रान्ता। (घ)

"स्निग्धाः स्निग्धा वरस्य ये इत्यमरः"। सद्वरध्वमिति "समस्तनीयया युक्त" इत्यात्मनेपदं। मङ्गलेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ २॥

(ग) यावच्चेति। सम्बन्धिनो वरपक्षीयाः, न परापतन्ति भूरिवसुगृहं नागच्छन्ति। भगवतीनिदेशवर्त्तिनः कामन्दक्यादेशाधीनाः, अमात्यदारा भूरिवसोर्भार्य्या। गृहीतं सविशेषं मण्डनं मालत्याभरणं येन स तादृशः, आनुयात्रिकः मालत्या अनुचरो जनः प्रतीक्ष्यतां देवतागृहप्रवेशाय मालत्या प्रतिपाल्यतां। तादृशजनादादत्तमाभरणं परिधाय मालत्या देवतागृहं प्रविश्यतामित्यभिप्रायः। इत्यादिशन्तीत्यन्वयः। माधवेन कापालिकान्मालती परित्रातेति वृत्तान्तानधिगमात् पूर्वाङ्गीकाररक्षानुरोधादवा महाराजस्यादेशेन नगरपालः खल्विदमाघोषयतीति बोद्धव्यम्।

(घ) कपेति। मालत्या विवाहपरिकर्म्मणि विवाहसम्पादकनानाविधकार्य्ये, सत्वरं व्यग्रं यत् प्रतीहारसहस्रं बहुतरा द्वारपाला इत्यर्थः, तैः सङ्कुलात् व्याप्तात्, इतः प्रदेशात् अस्माद्भूरिवसोर्द्वारदेशात्। ईदृशस्थानान्न लत्यपहरणमसम्भवमिति भावः।

---

(१) मालत्या सहेति क्वचित् पाठः।

(२) गन्तव्यमिति पाठोऽपि। (३) आदिशति भगवती कामन्दकी इति पाठभेदः।

(४) अन्यच्च इति भिन्नः पाठः। (५) ' इति शब्दः कुत्रचिन्नास्ति।

(६) प्रतीहारशतसङ्कुलादस्मादिति पाठः क्वचित्।

विष्कम्भकः (१)। (ङ)

ततः प्रविशति कलहंसः।

कल। आणत्तोह्मि, णअरदेवदागब्भघरत्थिदेण समअरन्देण णाहमाहवेण (२)। जहा जाणाहि दाव इदोमुहं (३)प्पउत्ता मालदी ण वेत्ति। ता जाव णं आणन्दइस्सं। (च)

(च) आज्ञप्तोऽस्मि, नगरदेवतागर्भगृहस्थितेन समकरन्देन नाथमाधवेन। यथा जानीहि तावदितोमुखं प्रवृत्ता मालती नवेति। तद् यावदेनमानन्दयिष्यामि।

(ङ) विष्केति। मध्यमपात्रकलहंसेन प्रयोजितत्वात् शुद्धविष्कम्भकोऽयम्। अत्र च 'व्यापादितास्मद्गुरो!' इत्यादिना अघोरघण्टवधादीनां वृत्तकथांशानां निदर्शनं, 'वत्सया मालत्या' इत्यनेन मालत्या नगरदेवतागृहगमनस्य, 'माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामो'त्यनेन मालत्यपहरणस्य च वर्णिष्यमाणकथांशस्य निदर्शनं बोध्यम्।

(च) कलेति। इतोमुखं एतन्नगरदेवतागृहाभिमुखं प्रवृत्ता आगन्तुमारभमाणा। एनं माधवं आनन्दयिष्यामि 'मालती इतो मुखं प्रवृत्ते'ति वृत्तान्तनिवेदनेनेति भावः।

(१) इति शुद्धविष्कम्भ इति पाठोऽन्यत्र।

(२) गब्भघरवत्तिणा मअरन्दसणाहेण माहवेण इति पाठोऽपि दृश्यते।

(३) तण्णाहिमुहं इति कुत्रचित् पाठः।

ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।

माध । मालत्याः प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो (१)
भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे,
कल्याणं विदधातु वा भगवती नीतिर्विपर्य्येतु वा ॥१॥

मालत्या इति । मृगदृशो हरिणेक्षणाया मालत्याः वकुलतरुसन्निधाने प्रथमावलोकनदिनादारभ्य विस्तारिणो विस्तृतभावमुपगतस्य, भूयः पुनरपि स्नेहविचेष्टितैर्मत्प्रतिमूर्त्तिचित्रणप्रभृतिभिरनुरागव्यापारैः परां कोटिं चरमां सीमां सातिशयवृद्धिमित्यर्थः नीतस्य प्रापितस्य, अस्य अनुभूयमानस्य, मे मम मदनायासप्रबन्धस्य कामपीड़ापरम्परायाः, सर्वथा सर्वेण प्रकारेण अद्य खलु अद्यैव, अन्तः अवसानं भविष्यति । इति यथार्थमिति भावः । कथमेतदवगम्यते इत्याह कल्याणमिति । भगवत्याः कामन्दक्या नीतिः कौशलं, कल्याणं मङ्गलं अतैव मालत्याः पाणिग्रहणरूपामभिलाषसिद्धिमित्यर्थः विदधातु करोतु वा, वा अथवा विपर्य्येतु विपरीता भवतु केनचित् प्रतिहता सती तादृशमङ्गलं न विदधातु । कामन्दक्याः कौशलेन यदि मालत्याः पाणिग्रहणं सम्पद्येत, तदा तत्सम्भोगेनैव कामपीड़ाया अवसानं भविष्यति, यदि तु केनचित् प्रतिबन्धकेन तत्कौशलस्य निष्फलतया तत् पाणिग्रहणं न सम्पद्येत, तदापि मम मरणादेव तत् कामपीड़ाया उपशम इत्युभयथाप्यद्यैवान्त इति निश्चय इति भावः ।

अत्रापि प्रथमवाक्यार्थं प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थद्वयस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, 'विदधातु' 'विपर्य्येतु' इत्यनेकक्रिययो र्भगवतीनीतिरित्येककर्तृकारकत्वाद्दीपकञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

(१) प्रथमावलोकदिवसादारभ्य विस्तारिणः, प्रथमावलोकनदिनादारभ्य, विस्तारितैः, इति पाठभेदौ ।

मक। वयस्य! कथं हि भगवत्याः सुमेधसो नीतिर्विपर्य्यय-मेष्यति (१)। (छ)

कल। उपसृत्य। णाह! दिट्ठिआ वड्ढसि पउत्ता क्खु इदोमुहं (२) मालदी। (ज)

माध। अपि सत्यम्? (३)।

मक। सखे! किमश्रद्दधान इव (४) पृच्छसि। न केवलं प्रवृत्ता, प्रत्यासन्ना च वर्त्तते। तथा हि। (झ)

(ज) नाथ! दिष्ट्या वर्द्धसे। प्रवृत्ता खलु इतोमुखं मालती।

इदञ्च मार्गो नाम गर्भसन्धेरङ्गम् "तत्त्वार्थकथनं मार्गः" इति दर्पणलक्षणात्। तथा इयमपि च प्राप्त्याशा नाम कार्य्यस्य तृतीयाऽवस्था। यथा साहित्यदर्पणे

"उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः।"

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ३॥

(छ) मकेति। सुमेधसोऽतीवबुद्धिमत्याः। कामन्दक्याः कौशलेनैव मालत्याः पाणिग्रहणं ते सम्पत्स्यते, सुतरामाश्वस्तो भवेति भावः।

(झ) मकेति। अश्रद्दधान इव कलहंसवाक्यमविश्वसन्निव। प्रत्यासन्ना एतन्नगर-देवतागृहनिकटवर्त्तिनी च वर्त्तते मालतीति शेषः।

(१) कथं भगवत्याः सा मेधाशक्तिर्विपर्य्येष्यति, इति पाठान्तरम्।

(२) अत्ताहिमुहं इति भिन्नः पाठः।

(३) अपि नाम सत्यमिति क्वचित् पाठः।

(४) इवशब्दः क्वचिन्नास्ति।

अस्माकमेकपद एव मरुद्विकीर्ण-
जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।
गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजन्मा
शब्दान्तरश्रवणशक्ति (१) मपाकरोति ॥ ४ ॥

तदेहि, जालमार्गेण पश्यामः । तथा कुर्व्वन्ति । (ञ)

कल । णाह ! पेक्ख (२) इमे दाव उप्पडिअराअहंसविब्भमाहिराम चामरसमीरणुव्वेल्लिअ-कदलिआवलीतरङ्गिदुत्ताल

(ट) नाथ ! प्रेक्षस्व । इमे तावत् उत्पतितराजहंसविभ्रमाभिराम-चामर-

---

अस्माकमिति । मरुता वायुना विकीर्णं मेघान्तरोपरि विक्षिप्तं यत् जीमूतजालं मेघसमूहः तस्य, रसितस्य गर्जितस्य अनुकृतिरनुकरणं यस्मिन् स तथोक्तः । गम्भीरं गम्भीरनादि, मङ्गलं माङ्गलिकं यत् मृदङ्गसहस्रं बहुतरा मुरजाः, तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्येति सः, तादृशो निनादः शब्दः, एकपद एव सद्य एव इदानीमेवेत्यर्थः अस्माकं शब्दान्तरश्रवणशक्तिं अपाकरोति शब्दान्तरतिरोधानेन नाशयति । अस्य शब्दस्य मालत्यनुगामित्वेन तस्याः ध्रुवं प्रत्यासन्नत्वात् कलहंसवाक्ये प्रत्यविश्वासो न त्वया करणीय इति भावः ।

अत्रार्थगतोपमाऽलङ्कारः ।

"तत्क्षणैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च द्रुते ।" इति हलायुधः । वसन्ततिलका वृत्तं ॥ ४ ॥

(ञ) तदेहीति । जालमार्गेण गवाक्षद्वारेण । कुर्वन्ति माधव-मकरन्द-कलहंसा इति शेषः ।

---

(१) शब्दान्तरग्रहणशक्तिमिति पाठान्तरम् ।

(२) पेक्खम्ह पेक्खम्ह इति क्वचित् पाठः ।

(१) गअणङ्गण सरो (२) णिरन्तरुद्दण्डपुण्डरीअविब्भमं वहन्तो धवलादवत्त (३) णिवहा दीसन्ति। इमाअ (४) सविलासकवलिदतम्बूलाहिपूरिद(५)-कवोलमण्डलाभोअव्वइअर-क्खलिद-महुर-मङ्गलुग्गीद-बद्ध-कोलाहलेहिं, बिविह-रअणालङ्कार-किरणावली-विड़म्बिद-महिन्दचाव--विच्छेअ--विच्छु--रिअ-णहत्थलेहिं, वारसुन्दरीकदम्बएहिं अज्झासिआओ कणन्त-कणअकिङ्किणी-रणिअ-झण-झणक्कारिणीओ (६) करिणीओ। (८)

समीरणोद्वेलित-कदलिकावली--तरङ्गितोत्ताल गगनाङ्गन सरो--निरन्तरोद्दण्ड--पुण्डरीक विभ्रमं वहन्तो धवलातपत्रनिवहा दृश्यन्ते। इमाश्च सविलास-कवलित-ताम्बूलाभिपूरित-कपोलमण्डलाभोग-व्यतिकर-स्खलित-मधुर-मङ्गलोद्गीतबद्ध--कोलाहलैः, विविधरत्नालङ्कारकिरणावलीविड़म्बित-महेन्द्रचापविच्छेद-विच्छुरित-नभःस्थलैः वारसुन्दरीकदम्बकैरध्यासिताः क्वणत्कनककिङ्किणीरणित-झणझणत्-कारिण्यः करिण्यः।

---

(८) कलेति। श्लोकवाक्यं प्रमाणयितुं माधवश्चानन्दयितुमाह गाथेति। उत्पतितानां उड्डीनानां राजहंसानां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा यैः अभिरामाणां मनोज्ञानां चामराणां समीरणै वायुभिः, उद्वेलिता सञ्चालिता या कदलिकावली पताकाश्रेणी तया तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं कृतं, अतएव उत्तालं उत्कटं व्याप्तं गगनाङ्गनमेव सरो दीर्घिका, तत्र निरन्तराणां घनानां उद्दण्डानां उत्थितनालानां पुण्डरीकाणां

---

(१) तरङ्गिदुत्ताल इत्यपि पाठः। (२) सरोवर इति भिन्नः पाठः।
(३) मङ्गलधवलादवत्त इति पाठोऽपि। (४) एदाअ इति पुस्तकान्तरे पाठः।
(५) तम्बूलवीड़िआहिपूरिद इति क्वचित् पाठः।
(६)...किङ्किणीजाल झणझणझङ्कारिणीओ इति पाठान्तरम्।

माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः।

मक। स्पृहणीयाः (१) खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः।

तथाहि (ठ)

प्रेङ्खद्भिर्मयूर (२)-मेचकचयैः कम्मेपिचाषच्छद-
च्छायासंवलितैर्विवर्त्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्य्याहृताः।

श्वेतपद्मानां विभ्रमं विलासं सौन्दर्य्यं, वहन्तो धारयन्तः, धवलातपत्रनिवहा श्वेतच्छत्रसमूहाः।

"कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे।
कदली शाल्मली माछी डिम्बिकासु च कथ्यते॥" इति विश्वः।

इमाश्चेति। सविलासं सलीलं कवलितेन ताम्बूलेन अभिपूरितस्य कपोलमण्डलस्य गण्डदेशस्य आभोगात् विस्तारात् व्यतिकरेण सम्पर्केण सुसम्मिश्रितभावेनेत्यर्थः स्खलितं निर्गतं, मधुरं मनोहरं यत् मङ्गलोद्गीतं गौरीकल्याणादिकमुखैःस्वरग्रामं तेन बद्धः कृतः कोलाहलः अस्फुटशब्दो यैः सैस्तथोक्तैः। तथा, विविधानां रत्नालङ्काराणां किरणावलीभिः प्रभाजालैः विडम्बितः साहश्येन निर्म्मितः यो महेन्द्रचापविच्छेदः इन्द्रधनुष्खण्डः, तेन विस्फुरितं रञ्जितं नभःस्थलं यैः सादृशैः, वारसुन्दरीभिः गणिकागणैः अध्यासिता आरूढाः। तथा क्वणन्त्यः शब्दायमाना याः कनककिङ्किण्यः सुवर्णनिर्म्मितक्षुद्रघण्टाः, तासां रणितैः शब्दैः झणझणत्कारिण्यः झणझणदित्येवं शब्दकारिण्यः करिण्यो हस्तिन्यश्च दृश्यन्त इति शेषः।

(ठ) मकेति। स्पृहणीया भूतिप्रचुरत्वात् सर्व्वैरेव वाञ्छनीयाः। विभूतयो धनसम्पदः।

प्रेङ्खदिति। दिशः, उन्मुखानां ऊर्द्धप्रसृतानां मणिज्योतिषां गणिकागणाऽलङ्काररत्नरश्मीनां विताने विस्तारैः, उन्मेषिणां उड्डीनानां चाषाणां स्वर्णचातकानां

---

(१) रमणीया इति क्वचित् पाठः। (२) प्रेङ्खद्भिरमदूख इत्यपि पाठः।

व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-
प्रस्तारस्थगिता इवाम्बरमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥५॥

कल। कहं ससम्भमाणेक-पडिहारमण्डलावज्जिदुज्जल-कणअ-कलहोअ-पङ्क-लित्त-(१) विचित्त-वेत्तलदा-परिक्खित्त-रेहा-

---

(छ) कथं ससम्भ्रमानेक प्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वल-कनक-कलधौत-पङ्कलिप्त विचित्र-वेत्रलता-परिक्षिप्त-रेखा-रचितमण्डलो दूरत एवास्याः संस्थितः परिजनः। एषा

(मोणाचड़ा इति येषां प्रसिद्धिः) कदच्छायाभिः पत्रकान्तिभिः संवलितैः सम्मिश्रितैः, विवर्त्तिभिः सञ्चारिभिः, प्रेङ्खतां सञ्चरतां भूरीणां प्रचुराणां मयूराणां मेचकचयैः चन्द्रकसमूहैः पुच्छदेशस्थचन्द्राकृतिनीलपीतचिह्नैरिति यावत् प्रान्तेषु ऊर्द्धप्रान्तभागेषु पर्य्यावृता आच्छादिता इव भवन्ति। व्यक्तानि स्पष्टलक्ष्यमाणानि आखण्डलकार्मुकाणि, इन्द्रधनूंषि यासु ता इव भवन्ति। तथा उच्चित्राणां नीलपीतादिवर्णैश्चित्रितानां चीनांशुकानां चीनदेशोद्भववस्त्राणां नितान्तसूक्ष्माणामित्यर्थः प्रस्तारेण वितानेन स्थगिता आवृता इव भवन्ति। कन्याया यावच्छोभापरिवर्द्धनाय यः खलु गणिकाभ्यस्तादृशान्याभरणानि दातुमर्हति, तस्य तादृश्यो धनसम्पदः सर्वेषामेव स्पृहणीया भवेयुरत्र न काचित् कस्यचिद्विप्रतिपत्तिरिति भावः।

अत तिसृणां भावाभिमानिनीनां वाच्यानां क्रियोत्प्रेक्षाणां मिथोनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिरलङ्कारः।

"समौ चन्द्रकमेचकौ" इत्यमरः। "चाषः (पुं) स्वर्णचातक" इति शब्दकल्पद्रुमः।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

---

(१) क्वचित् 'लित्त' इति पाठो नास्ति।

रइदमण्डलो दूरदो ज्जेव्व से संट्ठिदो परिअणो (१)। एसा अ, बहुल-सिन्दूर-णिअर-सम्भाराओवरत्त-मुह-महुर (२)-घोलन्त-णवणवमालाभरण-धारिणिं करेणुरअणिं अलङ्करन्ती, इदो ज्जेव्व कोदूहलुम्मुह (३) समत्थलोअ-दीसन्त-मणहरापाण्डुर-परिक्खामदेह-सोहा-विहाविआणङ्गवेअणा (४) पढम चन्दलेहा-विब्भमं वहन्ती किंचि अन्तरं पसरिदा मालदी। (ङ)

च बहुल-सिन्दूर-निकर-सम्भारोपरक्त-मुख-मधुर-घूर्णमान-नवनवमालाभरणधारिणीं करेणुरजनीम् अलङ्कुर्वती इत एव कौतूहलोन्मुख-समस्तलोक-दृश्यमान-मनोहरा-पाण्डुर-परिक्षाम-देह-शोभा-विभावितानङ्गवेदना, प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किञ्चि-दन्तरं प्रसृता मालती।

(ङ) कलेति। ससम्भ्रमाणां सत्वराणाम् अनेकेषां प्रतिहारीणां द्वारपालानां रक्षिपुरुषाणामित्यर्थः मण्डलेन समूहेन आवर्जिता अवनमिता भूमौ स्थापिता, उज्ज्वला चिक्कणा, कनककलधौतयोः स्वर्णरौप्ययोः पङ्केन तरलद्रव्यान्तरमिश्रणात् कर्दम-भावापन्नेन, तदीयचूर्णेन लिप्ता, अतएव विचित्रा नानावर्णा या वेत्रलता सततदण्ड-व्यवहार्यो यष्टिविशेषः, तया परिचिता सीमान्तेन इतोयं रेखा केनापि न लङ्घनीयेत्येवं नियमेन भूमौ विन्यस्ता, या रेखा तया रचितं स्वस्थावस्थानेन विहितं, मण्डलं वर्तुला-कारावस्थानं येन स तथोक्तः, अस्या मालत्याः परिजनः परिचारकवर्गः दूरत एव अस्याः मालत्याः विप्रकृष्टदेश एव संस्थितः अवस्थितः। "कलधौतं रूप्यहेम्नो" रित्यमरः।

तथा, एषा दूरतो दृश्यमाना, चकारः पुनरर्थे। बहुलानां सिन्दूराणां निकरः

(१) दूरसंठिदो परिअणो इति पाठान्तरम्।

(२) '...बहलसुहघोलन्त' इत्यपि पाठः। (३) कोऊहलुप्फुल्ल इति पाठभेदः।

(४) विहाविआणङ्गवेअणा इति पाठः क्वचिन्नास्ति।

मक। वयस्य! पश्य पश्य (१)।

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलङ्कृतमण्डना
कलितकुसुमा बालेवान्तर्लता परिशोषिणी ।

समूह एव सन्ध्यारागः, तेन उपरक्तं विस्फुरितं मुग्धं हसितया वदनमिव मुखं आद्यावयवः प्रदोषकालः, तत्र मधुरं मनोहरं यथा स्यात् तथा घूर्णमाना उज्ज्वलप्रभापटलप्रसारात् घूर्णमानेव प्रतीयमाना, नक्षत्रमाला मुक्तामालेव नक्षत्रमाला ताराश्रेणी, तत्स्वरूपमाभरणं धारयति या तां। करेणु हंसिन्येव रजनी कृष्णवर्णत्वात् रात्रिः, तां। अलङ्कुर्वती, एकवाराङ्कणात् अन्यत्रान्धकारापसारणात् शोभयन्ती। कौतूहलोन्मुखैः कौतुकोद्ग्रीवैः समस्तलोकैः सर्वजनैः दृश्यमाना, मनोहरा, आपाण्डुरा विरहेण ईषत्पाण्डुता, परिक्षामा कृशा, या देहशोभा, तया विभाविता सूचिता अनङ्गवेदना कामपीड़ा यस्याः सा तथोक्ता। प्रथमचन्द्रलेखायाः प्रथमोदितचन्द्रकलाया विभ्रमं विलासं वहन्ती मालती इत एव अस्यामेव दिशि किञ्चिदन्तरं परिजनात् किञ्चिद्व्यवधानं यथा स्यात्तथा प्रहृता आगता।

अत्र हिर्तं यवाक्ये "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" इति साहित्यदर्पणात् श्लिष्टसाङ्गरूपकमलङ्कारः, प्रथमचन्द्रलेखाया विभ्रममिव विभ्रममिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। अहो चमत्कारि कवित्वमाविष्कृतं किङ्करेणापि।

"नक्षत्र (क्ली) मुक्ता।...तारा।" इति शब्दकल्पद्रुमः।

इयमिति। पाण्डुक्षामैः विरहेण म्लानतनुभिः, अवयवैः स्वभावसुन्दरैरङ्गैः अलङ्कृतानि भूषितानि, मण्डनानि स्वकृताभरणानि यया सा कलितकुसुमा एकत्र साभिलाषत्वादन्यत्र प्राप्तकालत्वात् धृतपुष्पा, अन्तर्मध्ये परिशोषिणी कीटवेधादिवशात्

(१) क्वचित् पश्य पश्येति द्विरुक्तिर्न दृश्यते।

वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-

श्रियमुदयिनीमुद्गाढां (१) च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥६॥

कथं निषादिता गजवधूः । (ढ)

माध । सानन्दम् । कथमवतीर्य्य भगवतीलवङ्गिकाभ्यां समभितः (२) प्रहृत्तैव । (ण)

पुष्पताशालिनी, बाला नवीना लतेव स्थिता, इयं वरारोहा उत्तमा महिला मालती, रम्यां मनोहरां, उदयिनीमिदानीं प्रतिक्षणं वर्द्धमानां विवाहमहोत्सवश्रियं वहति धारयति च, तथा उद्गाढां अतीवतीव्रां मनोरुजं चित्तपीड़ां मन्मथव्यथामित्यर्थः व्यनक्ति पाण्डुतामावयवत्वात् प्रकटयति च ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः, 'वहति' 'व्यनक्ती'त्यनेकक्रिययोर्वरारोहेत्येककर्तृकारकत्वाद्दीपकञ्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । न च पराङ्गं "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्ति" मित्यादिवत् क्रियासमुच्चय इति वाच्यं "एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य्यकारण-कालविपर्य्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य चातिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।" इति साहित्यदर्पणादत्र च तादृशातिशयोक्तिमूलत्वाभावात् । एवञ्च 'पचति च पठति च' इत्यादिवत् प्रत्येकक्रियायाः प्राधान्यसूचनाय चकारद्वयमिति भाव्यम् ।

"वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः । हारिणी वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ढ) कथमिति । निषादिता आरोहिणीना अवतरणाय हस्तिपकेनोपवेशिता ।

(ण) माधेति । भगवती कामन्दकी । समं सह, इतः अस्यां दिशि, प्रहृत्तैव गन्तुमारभमाणैव ।

---

(१) उद्भूतामिति पाठान्तरम् । (२) क्वचित् 'समभितः' इति पाठो नास्ति ।

ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च।

काम। सहर्षमपवार्य। (त)

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विधये,
विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम्।
कृतार्थीभूयासं प्रियसुहृदपत्योपयमने (१)
प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवदायी (२) च भवतु ॥७॥

(त) कामेति। निजयत्नस्य सिद्धप्रायत्वात् कामन्दक्या हर्षेण [सहेति सहर्षम्।

विधातेति। विधाता विधिः मनोज्ञाय परस्परसुयोग्यगुणशालित्वात् परस्पर-मनोहराय विधये मालतीमाधवयोर्विवाहविधानाय नोऽस्माकं भद्रं प्रतिबन्धका-ऽभावरूपं मङ्गलं वितरतु ददातु। देवाः परिणतिं अस्य कर्मणः शेषावस्थां परमरमणीयां राज्ञः सम्भाव्यमानानिष्टाभावेन प्रत्युत तदनुमोदनेन निरुपद्रवतया परस्परसुयोग्यतया च सर्वेषामतीवमनोहरां विधेयासुः क्रियासुः। प्रियसुहृदौ भूरिवसुदेवरातयोर्यो अपत्ये सन्तानौ मालतीमाधवौ तयोरुपयमने विवाहविषये अहं कृतार्थीभूयासं आवान्तरिकविघ्नाभावात् कृतकार्य्या भवेयं। तथा अयं मदीयः कृत्स्नः सकलः प्रयत्नः फलतु निर्विघ्नेन विवाहसम्पादनात् सफलो भवतु, शिवदायी कल्याणशालिसदपत्यादिविधानात् भाविकाले मङ्गलदाता च भवतु।

अत्र किञ्चित् किञ्चिद्वदविवक्षया नार्थगतपौनरुक्त्यदोषः।

अकृतार्था कृतार्था भूयासमिति कृतार्थीभूयासं अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः। भूयास-मित्याशीः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७॥

---

(१) कृतार्थी भूयासं प्रियसुहृदपत्योपनयतः' इति पाठान्तरम्।

(२) शिवतातिरिति पाठभेदः।

माध। स्वगतम्। केण उण उवाएण सम्पदं मरणणिव्वाणस्स अन्तरं सम्भावइस्सं। मरणम्मि मन्दभाअहेआणं अहिमदं त्ति सुदुल्लहं होदि (१)। (थ)

लव। स्वगतम्। अदिक्कामिदा (२) क्खु पिअसही एदिणा अणुऊलविप्पलम्भेण। (द)

(थ) केन पुनरुपायेन साम्प्रतं मरणनिर्वाणस्यान्तरं सम्भावयिष्ये। मरणमपि मन्दभागधेयानामभिमतमिति सुदुर्लभं भवति।

(द) अतिक्रामिता खलु प्रियसखी एतेन अनुकूलविप्रलम्भेन।

(थ) मालतीति। मरणनिर्वाणस्य मृत्युरूपनिर्वृतेः, अन्तरमवकाशं सम्भावयिष्ये प्राप्स्यामि। "भूप्राप्तावात्मनेपदी" इति चौरादिकभूधातोरयं प्रयोगः। मन्दभागधेयानां दुर्भाग्याणां। तथा च दुर्भाग्या जना यद्यदभिमन्यन्ते तत्तदेव न भवति, सुतरां दुर्भाग्याया ममाभिमतत्वात् मरणमपि न भवतीति भावः। नन्दनविवाहार्थं देवता-गृहे प्रेषणमिदमिति ज्ञानाद्विषादोक्तिरियम्।

(द) लवेति। एतेन अमात्यकामन्दकीभ्यां प्रयुक्तेन, अनुकूलविप्रलम्भेन निजा-नुगुणया नन्दनविषयकप्रतारणया अतिक्रामिता सातिशयं मनोदुःखं प्रापिता। तथा च नन्दनेन सह विवाहार्थमेव मालत्या एतन्नगरदेवतागृहगमनमिति छलेन बहिः-प्रकाश्य कौशलेनाभ्यन्तरे तु माधवेन सह विवाहविधानोपक्रमादमात्यकामन्दकीभ्यां प्रयुक्तोऽयं व्यापारः प्रकृतपक्षे नन्दनस्य प्रतारणैव, सा च मालत्याः परमानु-

(१) मरणं वि मे मन्दभाअहेआए अहिमदं अदिदुल्लहं होइ इति क्वचित् पाठः।

(२) अदिक्कीलालिआ इत्यपि पाठः।

प्रविश्य पेटकहस्ता (१) प्रतीहारी। अमच्चो भअवदीं भणादि (२)। एदिणा णलिन्दाणुप्पेसिदेण विवाहणेवच्छेण देवदापुरदो अलङ्करिदव्वा मालदि त्ति। (ध)

काम। युक्तमाहामात्यः। माङ्गलिकमेतत् स्थानम्। अतो दर्शय। (३)। (न)

(ध) अमात्यो भगवतीं भणति। एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितेन विवाहनेपथ्येन देवतापुरतः अलङ्कर्त्तव्या मालतीति।

कृता, किन्तु मालती तदजानती नन्दनेन सह विवाहार्थमेवेदमायोजनमिति मन्यमाना दारुणमेव मनोदुःखमनुभवतीति सुखमालिन्यादिनाऽनुमीयत इति सरलार्थो भावार्थश्च।

अवाभूताहरणं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम् "तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्" इति साहित्यदर्पणात्।

(ध) प्रविश्येति। पेटकहस्ता अलङ्कारमञ्जूषाहस्ता। विवाहनेपथ्येन विवाहोपयोगिवेशेन।

(न) कामेति। युक्तमाह 'देवतापुरत' इति सङ्गतं ब्रवीति। कथमित्याह माङ्गलिकमिति। माङ्गलिकस्थान एव माङ्गलिककर्मकरणौचित्यादिति भावः। दर्शय तद्विवाहनेपथ्यमिति शेषः।

---

(१) भूषणपटलकहस्ता इति भिन्नः पाठः।

(२) विण्णवेदि इति पाठोऽपि।

(३) युक्तमाङ्गलिकं हि तत् स्थानं। इतो दर्शय। इति पाठोऽपि।

प्रति। एदं दाव धवलपट्टंसुअजुअलं (१), एदंच उत्तरीअं रत्तवस्णंसुअं (२) इमे अ सव्वाङ्गिआ आहरणसंजोआ, अअं अ मोत्तिअहारो, (३) एदं चन्दणं, एसा सिदकुसुमापीड़ो त्ति (४)। (प)

काम। अपवार्य। रमणीयं खलु मकरन्दमवलोकयिष्यति जनः। प्रकाशम्। गृहीत्वा। भवतु, एवमुच्यताममात्यः (५)। (फ)

(प) एतत्तावत् धवलपट्टांशुकयुगलं, एतच्च उत्तरीयं रक्तवर्णांशुकं, इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः, अयञ्च मौक्तिकहारः, एतच्चन्दनं, एष सितकुसुमापीड़ इति।

(प) प्रतीति। सर्वाङ्गिकाः सकलावयवसंसृष्टाः आभरणसंयोगाः संयोजनीयान्याभरणानि। संयुज्यन्त इति संयोगाः कर्म्मणि घञ्। विशेष्याभरणस्य पूर्वनिपातोऽभिधानात्। सितकुसुमापीड़ः श्वेतपुष्परचितशेखरः।

(फ) कामिति। जनः पौरवर्गः। रमणीयं मालतीभूमिकया एतेषामलङ्कारादीनां धारणादिति भावः। मालतीभूमिका चायं स्फुटीभविष्यति। एवं, एतानि मया गृहीतानि इत्यम्।

---

(१) इदं दाव धवलपट्टंसुअचोलअं इति पाठान्तरम्।

(२) एदं अ उत्तरीयवत्थंसुअं इति पाठभेदः।

(३) इमे अ मोत्तिआहारा इत्यपि पाठः।

(४)...कुसुमापीड़ं अ इति पाठोऽपि।

(५)...चोमिव्युच्यताममात्यः। इति पाठोऽपि दृश्यते।

प्रति। तह (१) । (ब) इति निष्क्रान्ता ।

काम। लवङ्गिके ! (२) प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह । (भ)

लव। भअवदी उण ? (३) । (म)

काम। अहमपि विविक्ते तावदलङ्करणरत्नानां प्रागस्त्यं प्राश्नतः परोक्षे (४) । इति निष्क्रान्ता । (य)

माल। स्वगतम् । लवङ्गिआमेत्तपरिवारह्मि संवुत्ता (५) । (र)

(ब) तथा ।

(म) भगवती पुनः ? ।

(र) लवङ्गिकामात्रपरिवारास्मि संवृत्ता ।

(म) लवेति । भगवती पुनः कस्मिन् यास्यतीति वाक्यशेषः ।

(य) कामेति । विविक्ते निर्जनस्थाने । मालत्या लवङ्गिकया सह विश्रब्धालापः, माधवालिङ्गनं, तत्कण्ठे वकुलकुसुममालासर्पणमित्यादीनां निःसङ्कोचेन घटनार्थं कामन्दक्या निष्क्रमणमिति बोध्यम् ।

(र) मालेति । संवृत्ता । तथा च केवलामेनामनुनीय प्राणांस्यक्ष्यामीति भावः ।

---

(१) क्वचित् 'प्रतिहारी निष्क्रान्ता' इतिमात्रः पाठः ।

(२) वत्से लवङ्गिके ! इति पाठः क्वचित् ।

(३) अध भअवदी उण कहिं, पुस्तकान्तरे पाठोऽयं ।

(४) परोक्षे इति पाठोऽपि ।

(५) मालती । (आत्मगतं) लवङ्गिकामेत्तपरिवारा दाव संवुत्ता । (प्रकाशं) एदं देवदा-मन्दिरदुआरं । ता पविसदु पिअसही । इति क्वचित् पाठः ।

लव। इदं देवदामन्दिरदुवारं ता पविसह्म (१)। (ल)

इति प्रविशतः।

मक। वयस्य! इतः स्तम्भान्तरितौ पश्याव: (२)। (व)

तथा कुरुतः।

लव। सहि! अअं अङ्गराओ, इमाओ कुसुममालाओ। (श)

माल। तदो किं। (ष)

लव। सहि! इमस्सिं पाणिग्गहणमङ्गलारम्भे कल्लाणसम्पत्तिणिमित्तं देवदाओ (३) पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पेसिदासि। (स)

(ल) इदं देवतामन्दिरद्वारं तत् प्रविशाव:।

(श) सखि! अयमङ्गराग:, इमा: कुसुममाला:।

(ष) तत: किम्।

(स) सखि! अस्मिन् पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं देवता: पूजयेति अम्बया अनुप्रेषितासि।

(व) मकेति। पश्याव: मालत्या व्यापारमिति शेष:।

(श) लवेति। अङ्गरागो गात्ररञ्जनद्रव्यं चन्दनकुङ्कुमादि।

(ष) मालेति। तत: किं। मर्त्तुकामाया मम तेन किं प्रयोजनमिति भाव:।

(स) लवेति। कल्याणसम्पत्तिनिमित्तं मङ्गललाभार्थम्।

---

(१) तत्र लवेत्यादि पाठो नास्ति।

(२) स्तम्भापवारितशरीरौ तिष्ठाव: इति पाठोऽपि दृश्यते।

(३) देवदां इति भिन्न: पाठ:।

माल । स्वगतम् (१) । किं दाणिं दारुणसमारम्भ देव्वदुव्वि-लासपरिणामदुक्खणिद्दड्ढमाणसं पुणो पुणो वि मम्मच्छेअदूसहं मन्दभाइणीं दुणोसि (२) । (ङ)

लव । अइ ! (३) किं वत्तुकामासि । (च)

माल । किं (४) दाणिं दुल्लहाहिणिवेसि (५) मणोरहविसं-वदन्तभाअहेओ जनो मन्तेदि । (छ)

(ङ) किमिदानीं दारुणसमारम्भदैवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दग्धमानसां पुनः पुनरपि मर्म्मच्छेददुःसहां मन्दभागिनीं दुनोषि ।

(च) अयि ! किं वक्तुकामासि ।

(छ) किमिदानीं दुर्लभाभिनिवेशिमनोरथ विसंवदद्भागधेयोजनो मन्त्रयते ।

(ङ) मालेति । दारुणो गुरुतरदुःखजनकत्वात् भयङ्करः समारम्भो नन्दनेन सह विवाहघटनोपक्रमो यस्मात् तादृशस्य दैवस्य यो दुर्विलासो दुर्व्यवहारः, तस्य परिणामरूपेण फलभूतेन दुःखेन निर्दग्धं नितरां सन्तापितं मानसं मनो यस्यास्तां । दुःसहो मर्म्मच्छेदो यातना यस्या स्तां । अभिधानाद्दुःसहशब्दस्य परनिपातः । मन्दभागिनीं मां दुनोषि उपतापयसि । स्वगतोक्तिरेवेयं परत्र "अयि किं वक्तुकामासि" इति लवउक्तिकावाक्यात् ।

(च) लवेति । किं वक्तुकामासीति, अधरस्पन्दनदर्शनात् तथाप्रतीतेरिति भावः ।

(छ) मालेति । दुर्लभाभिनिवेशिनः मादृशजनदुष्प्रापवस्तुप्रार्थिनः, मनो-

---

(१) क्वचित् 'स्वगतं इति पाठो नास्ति ।

(२) कुदो दाणिं दारुणसमारम्भदेव्व दुव्विलास परिणाम दुक्खणिद्दड्ढिण माणसं पुणोवि मम्मच्छेददूसहं मन्दभाइणीं दूमिज्जसि' इति पाठान्तरम् ।

(३) अइ इत्यपि पाठः । (४) कुं दाणिं इति पाठोऽपि ।

(५) दुल्लहाहिणिवेस इति क्वचित् पाठः ।

मक। सखे! श्रुतम्?। (ख)

माध। असन्तोषस्तु हृदयस्य। (ग)

माल। लवङ्गिकां परिष्वज्य। परमत्थबहिणि! (१) पिअसहि! लवङ्गिए। एसा दाणिं दे पिअसही अणाहा मरणे वट्टमाणा, आगब्भणिग्गम णिरन्तरोवारूढ-विस्सम्भ-सरिसं परिसज्जिअ

इष्टस्य अभिलाषस्य विसंवदत् विपरीतीभवत् भागधेयं भाग्यं यस्य स तथोक्तो जनः अहमित्यर्थः किं मन्त्रयते वक्ति। मादृशगुणहीनतरुणीजनपक्षे पुरुषरत्नभूतस्तादृशो जनो दुष्प्राप एव, तथापि तदिच्छासम्भवात् प्रार्थनाविषयः स एव, किन्तु तत्र भाग्यं विरोधीति दुर्भाग्याया मम किं वक्तव्यमस्तीति भावः।

(ख) मकेति। श्रुतमिति काकुः श्रुतं किमित्यर्थः।

(ग) माधेति। किन्त्वर्थे तुशब्दः। श्रुतं, किन्तु केनापि कारणेन हृदयस्य असन्तोष इत्यनुमीयते वाग्विन्यासप्रकारमुखभङ्गीदर्शनादिति भावः, सरलार्थश्च। अत्र क्रमो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्। यथा साहित्यदर्पणे—

"भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्...।"

(घ) मालेति। हे परमार्थभगिनि! चिराभ्यान्तरिकस्नेहाचरणात् वास्तविक-भगिनीरूपे!। अनाथा रक्षकहीना। कन्यायाः पितैव रक्षक इति शास्त्रलोकाचार-प्रसिद्धं, अस्ति च मे पिता, किन्तु तथापि तस्य दुर्दैवेन-प्राचीन-नन्दनहस्ते प्रदानोद्यमरूपेण मद्विनाशपरायणत्वादनाथैवाहमिति भावः। मरणे वर्त्तमाना मरणाय कृतनिश्चया परिष्वज्य त्वामालिङ्ग्य। आगर्भनिर्गमात् मातुरुदरतो निर्गमनात् प्रभृति, निरन्तरोपारूढः सर्वदोत्पन्नः, यो विस्रम्भः त्वां प्रति मम विश्वासः, तस्य सदृशं अनुरूपं, अभ्यर्थनीये

---

(१) ता, परमत्थबहिणि! इति पुस्तकान्तरे पाठः।

अवभत्थेदि (१)। जइ दे अहं अणुवट्टणोआ, तदो मं हिअएण धारअन्तो समग्ग-सोहग्ग-लच्छो-परिग्गहेक्कमङ्गलं माहवस्स सिरिमुहारविन्दं आणन्दमसिणं पलोएहि (२)। इति रोदिति। (घ)

माध। वयस्य मकरन्द !

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।

(घ) परमार्थभगिनि ! प्रियसखि ! लवङ्गिके ! एषेदानीं ते प्रियसखी अनाथा मरणे वर्त्तमाना, आगर्भनिर्गम-निरन्तरोपरूढ़-विस्रम्भसद्दृशं परिष्वज्य अभ्यर्थयते। यदि तेऽहमनुवर्त्तनीया, ततो मां हृदयेन धारयन्ती, समग्र-सौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहैकमङ्गलं माधवस्य श्रीमुखारविन्दं आनन्दमसृणं प्रलोकय।

वक्ष्यमाणं प्रार्थयते। तादृशगाढ़विश्वासाभावे ईदृशी प्रार्थना तत्पूरणसम्भावना च नोपपद्यते इति भावः। अनुवर्त्तनीया अनुसरणीया, त्वया यदि मम वासना पूरणीया भवेदित्यर्थः। तत स्तदा, मां दारुणमनोदुःखिनासारप्रायशरीरामिति भावः। समग्र-सौभाग्यलक्ष्म्याः समस्तगुणाहृष्टजनितशोभायाः परिग्रह एव एकमद्वितीयं मङ्गलं यत्र तत्। आनन्देन सर्वदाप्रमोदेन मसृणं कोमलं। प्रलोकय प्रदर्शय। एतदेवाभ्यर्थयत इति भावः।

म्लानस्येति। मयाऽपि अस्या ईदृशवचनास्तत्तर्पणोपयोगिगुणरहितेनापीति भावः। दिष्ट्या भाग्येन, म्लानस्य अस्याः प्राप्तिनैराश्येन म्लानिं प्राप्तस्य, जीव एव

(१) आगब्भ-णिग्गम विस्सिद-णिरन्तरोवआर विरूढ़-वीसद्ध-सरिसं परिस्सइअ तुमं पत्थे दि इति पाठान्तरम्।

(२)... माहवसिरिणो मुहारविन्दं आनन्दमसिणं अवलोअअसि, इति पाठभेदः।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि
दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोऽमृतानि ॥ ८ ॥

माल। जह तस्स जीविदप्पदाइणो जणस्स अवसिदां (१) मं सुणिअ सन्तप्पमाणस्स तहाविहं (२) सरीररअणं ण

(क) यथा तस्य जीवितप्रदायिनो जनस्य अवसितां मां श्रुत्वा सन्तप्यमानस्य तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते, यथा च लोकान्तरगतामपि मामुद्दिश्य स जनः आरणकथामात्रपरिशेषां कालान्तरेऽपि लोकयात्रां न शिथिलयति, तथा कुरु। एवमेव प्रियसख्याः प्रसादात् मालती कृतार्था भवति ।

कुसुमं, तस्य, विकासनानि प्रकाशकानि। सन्तर्पणानि सम्यक्तृप्तिकराणि। सकलेन्द्रियमोहनानि आनन्देन जड़ताजननात् सर्वेन्द्रियवृत्तिरोधकानि। आनन्दनानि चित्तस्यानन्दजनकानि। हृदयस्य एकरसायनानि अद्वितीयरसायनौषधरूपाणि नैराश्येन शीर्णस्य हृदयस्य उपचयकराणीत्यर्थः। वचोऽमृतानि मालत्या उक्तवाक्यान्येव पीयूषाणि अधिगतानि लब्धानि। सम्प्रति धन्योऽस्मीति भावः।

अत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः। तथा अर्थगतपौनरुक्त्यादोषः सम्भवन्नपि रसाविष्टचेतसा माधवेनाभिहितत्वात् प्रत्युत गुणतामेव भजते, "असारं संसारम्" इत्यादिवत्। तत्प्रमाणन्तु तत्रैवोक्तम्।

रसायनमाह स्म चरकः—"यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्।"

किञ्चिद्विकलीकृतोऽयमेव श्लोक उत्तररामचरितप्रथमाङ्के रामेण पठितः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) मालेति। अवसितां समाप्तां मृतामित्यर्थः। तथाविधं अनिर्वचनीय-

(१) अवसिदिंपि इति क्वचित्। (२) तं तहवि' इत्यपि पाठः।

परिहीअदि, जह अ लोअन्तरगअं (१) वि मं उद्दिसिअ सो जनो सुमरण (२) कहामित्तपरिसेसं कालन्तरे वि लोअजत्तं ण सिढ़िलेदि, तहा करेसु। एवं ज्जेव पिअसहीए प्पसादादो मालदी किदत्था भोदि (३)। (ङ)

मक। हन्त! अतिकरुणं प्रस्तुतम् (४)। (च)

माध। नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः

श्रुत्वा निकाममकरुणस्य मनोहरस्य।

सुन्दरं। परिहीयते विनश्यति, तथा कुर्वित्यन्वयः। स जनो माधवः। स्मरण स्मृतिः, कथा एव मालत्यासीत् सौन्दर्यं शीलञ्च तादृशमित्यं वसुपाख्यानं, तन्मात्रः परिशेषो जगत्यामवशिष्टं यस्या स्तां। कालान्तरेऽपि सद्यः का कथा बहुपरवर्त्तिनि समयेऽपि, लोकयात्रां गार्हस्थ्यं न शिथिलयति वैराग्यं नावलम्बत इत्यर्थः। एवमेव इत्थं कृत एव। प्रियसख्या स्तव। एतेन माधवं प्रति सुमहाननुरागो व्यज्यते।

(च) मकेति। अनुकम्पायां हन्तशब्दः। अतिकरुणं सातिशयशोकं यथा स्यात्तथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं वक्तुमारब्धमित्यर्थः।

नैराश्येति। नैराश्येन नन्दनेन सह विवाहोद्योगात् मत्प्रत्याशाऽभावेन, कातरा दुःखाकुला धीरन्तःकरणं यस्या स्तस्याः हरिणेक्षणाया मालत्याः निकाममकरुणं जीवनपरित्यागोर्षाप्रचोदितत्वात् पर्य्याप्तशोकं तथा मनोहरस्य मां प्रत्येव गाढानुरागद्योतनात् मम मनोरमस्य, वात्सल्येन मां प्रति प्रणयेन यो मोहो विचित्तता आशाविपरीतघटनारम्भजनितदुःखवैमनस्यमित्यर्थः तेन परिदेवितं तन्निबन्धनं विलापं श्रुत्वा, चिन्तया

---

(१) परलोकगदं इति पाठभेदः। (२) संस्मरण...क्वचित् पाठोऽयम्।

(३) एव्वं दे पिअसही मालदी सकामा होइ इति पाठान्तरम्।

(४) वर्त्तते, इति पुस्तकान्तरे पाठः।

वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्वहामि
चिन्ताविषादविपदश्च महोत्सवश्च ॥ ९ ॥

लव। अइ ! पडिहदं दाणिं दे अमङ्गलं। इदो वि अवरं ण सुणिस्सं (१)। (छ)

माध। सहि ! पिअं क्खु तुम्हाणं मालईजीविदं, ण उण मालदी। (ज)

(छ) अयि ! प्रतिहतमिदानीं ते अमङ्गलम्। इतोऽप्यपरं न श्रोष्यामि।

(ज) सखि ! प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं, न पुनर्मालती।

कथमिदं दुःखमस्या यास्यति, मया वा किमिदानीं कर्त्तव्यमित्येवंरूपया भावनया यो विषादः अस्या एतद्दुःखापनयनोपायादर्शनाच्चित्तवैक्लव्यं तद्रूपां विपदं विपत्तिञ्च, महोत्सवञ्च ईदृशमतुलमाद्यं ललनारत्नं मय्येवमनुरक्तमिति महानन्दञ्च उद्वहामि दधामि।

अत्र विपन्महोत्सवयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमाऽलङ्कारः, उद्वहामीत्येक-क्रियया विपन्महोत्सवयोरप्रस्तुतयोः कर्म्मतयाऽभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः। तथा उत्पूर्ववहधातोर्भार्य्यात्वसम्पादकग्रहणरूपविवाहार्थस्यैव वाचकत्वात् अत्र तु धारणार्थे प्रयोगात् "गौरिषु कर्णमादत्त" इत्यादिवदवाचकत्वदोषः, स च 'वात्सल्यमोहजविलापमहं वहामि' इति पाठेन परिहरणीयः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९ ॥

(छ) लवेति। ते तव अमङ्गलं मरणरूपं प्रतिहतं देवताप्रसादेन निवारितं भवत्वित्यर्थः।

---

(१) ण अदोवि अधिअदरं सुणिस्सं इति वा पाठः।

लव। सहि! किं त्ति भणिदं भोदि (१)। (क)

माल। आत्मानं निर्दिश्य (२)। जेण पच्चासाणिबन्धणेहिं (३) वअणसंविहाणेहिं जीवाविअ इमं ज्जेव्व (४) महावीभच्छारम्भं अणुभाविदह्मि। संपदं उण मम मणोरहो एसो ज्जेव्व, (५) जं तस्स देवस्स परकेरअत्तणेण अवरद्धं अत्ताणं परिच्चइअ णिव्वुदा

(क) सखि! किमिति भणितं भवति?।

(ख) येन प्रत्याशानिबन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वा इममेव महाबीभत्सारम्भमनुभावितास्मि। साम्प्रतं पुनर्मम मनोरथ एष एव, यत्, तस्य देवस्य परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यज्य निर्वृता भविष्यामि। अस्मिन् प्रयोजने प्रियसखी मे अपरिपन्थिनी भवतु।

(क) लवेति। इति भयौत्यादिसन्दर्भेण, किं भणितं त्वया किमुक्तं भवति?। मालतीशब्देन मालतीदेहावच्छिन्नं चैतन्यमुच्यते, मालतीजीवितशब्देनापि तदेव; इत्थमनयोर्भेदाभावात् "प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मालती" इत्यनेन किमभिहितं तन्नावगच्छामीति सरलार्थो भावार्थश्च। "विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेका" दिति सांख्यसूत्रमनुसन्धेयमिति संक्षेपः।

(ख) मालेति। आत्मानं स्वदेहं, निर्दिश्य इयमहमित्यङ्गुल्या प्रदर्श्य। येन हेतुना, प्रत्याशानिबन्धनैः 'सखि! समाश्वसिहि, अवश्यमेव पतित्वेन माधवं लप्स्यसे' इत्यादिभिराशाजनकैः, वचनसंविधानैर्वाक्यविन्यासैः। जीवयित्वा नैराश्यदुःखेन मरण-

---

(१) किं एव्वं भणिदं भोदि इत्यपि पाठः। (२) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

(३) अन्नत्र अपच्चासाणिबन्धणेहिं इति क्वचित् पाठः।

(४) ज्जेव्व इत्यपि क्वचिन्नास्ति। (५) एणिअं एव्व इति पाठभेदः।

दुखिस्सं (१) अस्सिं पयोअणे पिअसही मे अपरिपन्थिणी होदु।

इति पादयोः पतति। (ञ)

मक। **सैषा परमा (२) सीमा स्नेहस्य।**

लवङ्गिका। माधवं संज्ञया समाह्वयति। (ट)

मक। **वयस्य! लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ (३)।**

माध। **परवानस्मि साध्वसेन (४)। (ठ)**

दशायामित्यर्थः। महाबीभत्सारम्भं नन्दनेन सह विवाहोद्योगरूपमतीवकुत्सितकार्य्योपक्रमं तज्जनितदुःखमित्यर्थः अनुभावितास्मि ज्ञापितास्मि पित्रादिभि र्युष्माभिरिति तिरस्कारारोपः। तथा च मालती, सुखं दुःखं वानुभवतु तत्र न निर्बन्धः, किन्तु जीवति चेत्तदेवास्माकं पर्य्याप्तमित्यवधारणात् मालतीजीवनमेव युष्माकं प्रियं, न पुनस्तस्या दुःखसम्बन्धराहित्यमिति मदुक्तवाक्यार्थः। एवञ्च सति मालतीशब्दस्य दुःखसम्बन्धरहितमालतीपरत्वात् मालतीजीवितशब्दस्य च सुखदुःखोभयसम्बन्धोदासीनतज्जीवनपरत्वात् दुःखसम्बन्धित्व-दुःखसम्बन्धरहितत्वाभ्यामुभयोर्भेद इति भावः। तस्य देवस्य माधवस्य सम्बन्धे परकीयत्वेन माधवभिन्नस्वामिकत्वेन अनेन नन्दनस्वामिकत्वकल्पनोद्योगेनेत्यर्थः। आत्मानं स्वदेहं। अपरिपन्थिनी अप्रतिकूला।

(ट) लवेति। माधवं पूर्वसङ्केतेनावगतावस्थानम्। संज्ञया नयनेङ्गितेन अङ्गुलीचालनया वा।

(ठ) माधेति। साध्वसेन परावलोकनभयेन, मुग्धाया मालत्या अपसरणभयेन वा, परवानस्मि लवङ्गिकास्थाने स्थातुं पराधीनः कृतोऽस्मि सहसा न शक्तोऽस्मीत्यर्थः

---

(१)···तस्स देवस्स परोक्खगुणकिदित्तणेण अणवरद्धं अत्ताणं परिच्चइस्सं त्ति इति भिन्नः पाठः। (२) क्वचित् परमेति नास्ति।

(३) वयस्य! उपसृत्य लवङ्गिकायाः स्थाने तिष्ठ इति पाठोऽपि।

(४) वयस्य!···इत्यपि पाठः।

मक। इयमेव नेदीयसां प्रकृतिरभ्युदयानाम्। (ङ)

माधवः। स्वैरं लवङ्गिकास्थाने तिष्ठति। (ढ)

माल। सहि! करेहि अणुउलदाए पसादं। (ण)

माध। सरले! साहसरागं परिहर रम्भोरु! मुञ्च संरम्भम्।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे॥१०॥

(ण) सखि! कुरु अनुकूलतया प्रसादम्।

(ङ) मकेति। नेदीयसां अतिशयेनासन्नानां, अभ्युदयानां इष्टलाभानां इयमेव प्रकृतिरयमेव स्वभावः। यदुपयुक्तसमये प्रकृतं प्रति केनचित् कारणेन जड़त्व-मिति भावः।

(ढ) माधव इति। स्वैरं मन्दं, मालती यथा नावबुध्यत इत्यर्थः।

(ण) मालेति। अनुकूलतया मरणानुमोदनरूपानुकूल्येन प्रसादमनुग्रहम्।

सरल इति। हे सरले! ऋजुबुद्धे! साहसे प्राणत्यागे रागं इच्छां परिहर परित्यज। तथा हे रम्भोरु! कदलीस्तम्भसमानोरुयुगले! संरम्भं मरणोद्योग-मपि मुञ्च जहीहि। कथमेतदित्याह विरसमित्यादि। विगतो भविष्यति रसो मम विषयानुरागो यस्मात् तं मम विषयवैराग्यकरमित्यर्थः तव विरहायासं वियोगदुःखं सोढुं मे मम चित्तं असहमक्षमम्। अतएव चिरस्नेहभाजनमिमं जनं प्रति दययाऽपि मरणेच्छां तदुद्योगञ्च परित्यजेति भावः।

अत्र पूर्वार्द्धगतवाक्यद्वयार्थौ प्रति परार्द्धगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग-मलङ्कारः। किन्तु 'सरले' इत्यादीनामन्येषां सर्वेषामेव पदानां संस्कृतशौरसेन्यो-र्भाषयोः समानत्वेऽपि 'विरहायास' मिति पदस्य शौरसेन्यां 'विरहाआस'' इत्येवं-रूपोपपत्तेर्वक्ष्यमाण भाषासमाऽलङ्कारः। अथ च लवङ्गिकापाठ्यशौरसेनीभाषायाः 'विरहाआस'' इत्यस्योच्चारणात् माधवपाठ्यसंस्कृतभाषायाः 'विरहायासं' इत्यस्यो-

माल । सहि ! अलङ्कणिज्जो (१) दे मालदीप्पणामो । (त)

माध । (२) किंवा भणामि विच्छेद-दारुणायासकारिणि !

कामं कुरु वरारोहे ! देहि मे परिरम्भणम् ॥११॥

(त) सखि ! अलङ्घनीय स्ते मालतीप्रणामः ।

आरवे वैषम्ये सत्यपि तस्य, लवङ्गिका माधवयोः स्वाभाविकस्वरभेदस्य च शोक-समाकुलचित्ताया मालत्याः सम्यगलक्षितत्वाभावात् लवङ्गिकाभिन्नजनभ्रमो न जात इति द्रष्टव्यम् ।

आर्य्या जातिः ॥ १० ॥

(त) मालति । 'सरले' इत्याद्युक्तिवशात् स्वमरणं लवङ्गिकाया अनभिमतं, प्रत्युत भावि तत्प्रतिबन्धकत्वशङ्कयाह सखीत्यादि । अनेन मालतीप्रणामानुनयेनानुपरुद्धा तदभिलषित-मरणमनुजानीहीति भावः ।

माधवः पूर्व्ववदेव प्रायेण तत्समानः पदै र्लवङ्गिकावदाह किंवेति । विच्छेदेन माधवपक्षे वर्त्तमानवियोगेन लवङ्गिकापक्षे मरणाच्चिरवियोगेन दारुणायासकारिणी भीषणकष्टविधायिनी, तत्सम्बोधनं किंवा भणामि ब्रवीमि । लवङ्गिकापक्षे, असह्ययन्त्रणापगमान्मरणविषये किं निषेधवाक्यं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । माधवपक्षे तु तस्यात्यन्तासम्भवात् किं वक्तव्यमस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । अतएव हे वरारोहे ! उत्तममहिले ! कामं कुरु स्वाभिलाषं विधेहि, प्राणधारणमसह्यञ्चेत् मर्त्तुमर्हसीत्यर्थं इति लवङ्गिकापक्षे । माधवपक्षे तु हे वरारोहे ! उत्तममहिषि ! कामं कुरु मया सार्द्धं कामव्यापारं विधेहि, अनर्थकमरणप्रस्तावेन किं प्रयोजन-मिति, भावः । अतएव मे मम परिरम्भणं आलिङ्गनं देहि, मामालिङ्गेत्यर्थः । अयमुभयत्रापि समानः ।

(१) अलङ्घणीओ्ज्ज व इति क्वचित् पाठः ।

(२) कुत्रचित् सङ्कर्षमित्यधिकः पाठः ।

माल। सानन्दम्। कधं अणुगहीदम्हि। उत्थाय। इयं आलिङ्गामि। दंसणं उण पिअसहीए बाप्फोप्पीड़णेण पच्चक्खं (१) ण्णलहीअदि। आलिङ्ग्य सानन्दम्। सहि! कठोरकमलगब्भ-पम्हलो अण्णारिसो ज्जेव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सन्तप्पमाणं पिअसहीए (२) सरीरप्फंसो। सास्रम्। किन्तु मउलिविणिवेसिदञ्जलो मम वअणेण विण्णावेहि तं जणं। जह ण मए मन्दभाइणीए (३) विअसन्त-सदवत्त-(४)लच्छीविलास हारिणो

(थ) कथमनुगृहीतास्मि। इयमालिङ्गामि। दर्शनं पुनः प्रियसख्याः वाष्पोत्-पीड़नेन प्रत्यक्षं न लभ्यते। सखि! कठोर-कमल-गर्भ पक्ष्मलोऽन्यादृश एव ते अद्य निर्वापयति मां सन्तप्यमानां प्रियसख्याः शरीरस्पर्शः। किन्तु मौलिविनिवेशिताञ्जलि मम वचनेन विज्ञापय तं जनम्। यथा न मया मन्दभागिन्या विकसच्छतपत्र लक्ष्मी-

---

अत्रापि पूर्ववदेव सर्वोपपत्तिरूहनीया। "माधवं संज्ञया समाह्वयति" इत्यादावेतदन्ते सन्दर्भे छलेन माधवाभिलाषाभिसन्धानादधिवलं नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्। यथा दर्पणे—

"अधिवलमभिसन्धिश्छलेन यः।" ॥ ११ ॥

(थ) मालेति। 'कामं कुरु' इत्यनेन स्वमरणे लवङ्गिकाया अनुमोदनं जात-मिति मन्यमाना सानन्दमाह कथमित्यादि। सम्भावनायां कथं शब्दः। अनुगृहीतास्मि प्रार्थितमरणानुमोदनेनेति भावः। वाष्पोत्पीड़नेन अश्रुप्रवाहकर्त्तृकदृष्टिनिरोधेन प्रियसख्या स्तव दर्शनं दर्शनात्मकं प्रत्यक्षं चाक्षुषप्रत्यक्षमित्यर्थः। एतेन दृष्टाऽपि

---

(१) बाप्फोपीड़ेण णिरुद्धं पच्चक्खं इति पाठान्तरम्।

(२) सन्तप्पमाणं पिअसहीए इत्यंशः क्वचिन्नास्ति।

(३) मन्दभाआए इति पाठभेदः। (४) ...पुण्डरीअ...इति पाठोऽपि।

सम्पूण्ण-चन्दमण्डलाहिरामस्स मुहस्स दे सच्छन्ददंसणेण सम्भाविदो चिरं मह्लसवो लोअणाणं (१)। मुहामणोरहेहिं अ अविरद-विअम्भमाण-दुव्वारुव्वेअ (२) व्वदअर व्वत्तमाण-बन्धणं धारिअं हिअअं। गमिआ अ वारं वारं सविसेसदूसहारम्भ-दुम्मणाइद-सही अणा (३) सरीरसन्दाव। कधं वि अदिवाहिदा चन्दादव-मलअमारुदप्पमुहा अणत्थपरम्परा। सम्पदं

विलासकारिणः सम्पूर्ण-चन्द्रमण्डलाभिरामस्य मुखस्य ते स्वच्छन्ददर्शनेन सम्भावित श्चिरं महोत्सवो लोचनयोः। सुधामनोरथैश्च आवरतविजृम्भमाण-दुर्वारोद्वेग-व्यतिकरोद्वर्त-मानबन्धनं धारितं हृदयम्। गमिताश्च वारं वारं सविशेष दुःसहारम्भ-दुर्म्मनायित-सखीजना: शरीर-सन्तापा:। कथमप्यतिवाहिता श्चन्द्रातप-मलयमारुतप्रमुखा अनर्थ-परम्परा:। साम्प्रतं पुनर्निराशास्मि संवृत्तेति। त्वयाऽपि प्रियसखि! सर्वदा कर्त्तव्यास्मि,

---

माधवो न परिचित इति सूचितम्। इत्थं लवङ्गिकाभ्रमेण माधवमालिङ्ग्य सुधासरसि निमग्न इव सातिशयमानन्दमनुभवन्तो ब्रवीति सखीति। कठोरकमलगर्भवत् परिणत-पद्मबीजकोशवत् पक्ष्मल: रोमाञ्चविषमीकृत:, अन्यादृश: पूर्वानुभूताद्विभिन्नरूप:। निर्वा-पयति शीतलां करोति। विज्ञापनीयमभिधातुमाह किञ्चेति। तं जनं माधवं। अत्र माधवनामानुच्चारणेन स एव मनसा पतित्वेन वृत इति सूच्यते। विकसत् प्रकाशमानं शतपत्रं पद्ममिव लक्ष्मीविलासेन शोभाप्रकाशेन हारि सुन्दरं तस्य। स्वच्छन्ददर्शनेन यथेष्टावलोकनेन, लोचनयो र्मम नेत्रयोः, महोत्सवो महानन्दो न सम्भा-वित: नोत्पादित:। अनुभूतं दुःखं विज्ञापयितुमाह सुधेत्यादि। सुधा मनोरथै:

---

(१) ...मुहचन्दमण्डलस्स...लोअणमहोसवो, इति क्वचित् पाठ:।

(२) ... दुव्वार-दुक्खावेअ...इति भिन्न: पाठ:।

(३) सविसेसदूसहाआसधूमाविदसहीअणा इति पाठभेद:।

उण चिरासम्मि संवुत्तेत्ति । तुए वि पिअसहि ! सब्वदा सुमरिदव्वम्मि, एसाअ माहव-सिरीहत्थ (१) णिम्माणमणोहरा वउलमाला मालदीणिव्विसेसं (२) पिअसहीए दट्ठव्वा, सब्वदा हिअएण (३) धारणिज्जा अ त्ति । इति सकण्ठग्रहम् (४) माधवस्य हृदि विन्यस्यन्ती सहसाऽपसृत्य साध्वसोत्कम्पं, नाटयति । (ख)

एषा च माधवश्रीहस्त-निर्म्माणमनोहरा वकुलमालामालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या द्रष्टव्या, सर्वदा हृदयेन धारणीया चेति ।

'यया सता माधवेन समनोहृगाचरिष्यामि' इत्यादि वृथाभिलाषैः, इदानीं तदभिलाषस्य निष्फलत्वाद् वृथात्वमिति भावः, अविरतं विजृम्भमाणो वर्द्धमानो यो दुर्वारोद्वेगः, दुरुपशममन्मथोद्वेगः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण सम्मर्द्देन उद्वर्त्तमानं उत्तिष्ठत्प्रायं बन्धनं मूलबन्धो यस्य तत्तथोक्तम् । धारितं एतावन्तं कालं यावत् अवस्थापितं रक्षितमिति तात्पर्य्यम् । इतरथा तादृशोद्वेगेनैव मम हृदयमुन्मूलितमभूदिति भावः । अविशेषः सातिशयो दुःसहस्य य आरम्भो भूतलविलुण्ठन नलिनीदलधारणादिव्यापारः, तेन दुर्म्मनायिताः तदपनयनोपायाभावात् दुःखितीकृताः सखीजना ये ते ; गमिता अनुभूय अतिक्रान्ताः । कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थः । चन्द्रकिरणानां सन्तापकरत्वात् चन्द्रातपेत्युक्तम् । अनर्थपरम्पराः निरवच्छिन्नदुःखकारणानि तत्सञ्जनितदुःखानीत्यर्थः । सर्वमेतत् त्वत्प्राप्तिप्रत्याशयैव कृतमिति भावः । पुनः किन्तु । निराशा मन्दभाग्य

---

(१) सिरीमाहवहत्थ···इत्यपि पाठः ।

(२) मालदीजीविदणिव्विसेसं इति क्वचित् पाठः ।

(३) हिअए इति पाठान्तरम् । (४) सकण्ठादपनीय इति भिन्नः पाठः ।

माध । अपवार्य्य । इन्त (द)

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य
निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयानया मे ।
कर्पूर-हार-हरिचन्दन-चन्द्रकान्त-
निष्यन्द-शैवल-मृणाल-हिमादिवर्गः ॥१२॥

दाम्पीदयोगात् त्वत्प्राणा अवति शेष:। अतएव स्वजीवनेऽपि निराशास्मीति भाव:। इति विज्ञापयेत्यन्वय:। शोकसमाकुलतया सङ्कल्पनिर्वृत्तपतिपत्नीभावविस्मरणात् माधवेति नामोच्चारणमिति बोध्यम्। मालतीनिर्विशेषं मालत्यास्तुल्यं। उन्मुच्य अवतार्य्य। साध्वसोत्कम्पं भयवशाद्वेपथुं, नाटयति अभिनयति। तथा च माल्यार्पणकाले मनस्तीनत्व-व्यूढोरस्कत्वानुभवादालिङ्गनसमयानुभूत-कठिनस्पर्शसंवादाच प्रथमं पुरुष इति ज्ञानं, समनन्तरञ्च आलिङ्गने सुधासागरसन्तरणसुखानुभवादन्यस्यासम्भवेन कामन्दकीकौशलात्तदुपस्थितेरेव सम्भवेन कथञ्चिच्चाक्षुषप्रत्यक्षेण च माधव एवायमिति ज्ञानं जातं; ततश्च तादृशनिभृतदेशे माधवेन सहावस्थानात् पित्रादितो भयेन तदालिङ्गनादेः सात्त्विकभावोदयेन चोत्कम्पं नाटयतीति बोध्यम्।

अत्र 'न मया मन्दभागिन्या' इत्यादिवाक्ये नानुतापप्रतीते: पश्चात्तापो नाम नाट्यालङ्कार:। यथा तत्रैव "मोहावधारितार्थस्य पश्चात्ताप: स एव तु।"

(द) माधेति। अत्र हर्षे हन्तशब्द:।

एकीकृत इति। निर्भुग्नौ गाढालिङ्गने मदीयवक्षसा विदलनात् स्वकीयवक्षसि अवरोपितौ, अतएव पीनौ उन्मुक्तमुखाभावात् किञ्चित्पीवरतां गतौ कुचौ कुड्मलौ मुकुलाविव यस्या तया, अनया मालत्या अवपीड्य मां गाढमालिङ्ग्य मे मम त्वचि मांसचर्मणि कर्पूर: हारो मुक्ताहार: हरिचन्दनं देवदारुविशेषश्च तेषां निष्यन्दो रस:, तथा शैवलं शैवालं मृणालं विसं हिमं तुषारश्च, आदिशब्देन चन्द्रकिरणचन्दनादीनां

माल । स्वगतम् (१) । अह्हो ! (२) लवङ्गिआए मालदी विप्पलद्धा । (ध)

माध । अयि स्ववेदनामात्रवेदिनि ! (३) परव्यथानभिज्ञे ! (४) इयमुपालभ्यसे । (न)

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि

सङ्कल्पसङ्गमविनोदितवेदनानि ।

(ध) अहो ! लवङ्गिकया मालती विप्रलब्धा ।

ग्रहणं, तदादीनां वर्गः समूहः, एकीकृतो मिश्रितः सन् निषिक्त इव लिप्त इव प्रतीयत इति शेषः । अतीवशैत्यानुभवादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तेन च मालत्याः स्पर्शोऽतीव-शीतल इति व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ध) मालेति । अहो इति विस्मये । विप्रलब्धा स्वयमपसृत्य अमुष्योपस्थापित-त्वेन प्रतारिता ।

(न) माधेति । परस्य मम व्यथानभिज्ञे इत्यर्थः । इयं त्वं उपालभ्यसे मया निन्द्यसे । उपालम्भोचनद्वयेनैवेति भावः ।

ननु का तव व्यथेत्याह उद्दामेति । मयापि, उद्दामः प्रौढः देहपरिदाहो मदनजनितशरीरसन्तापएव महाज्वरो येषु तानि, सङ्कल्पसङ्गमेन मनोवृत्तिनिष्पादित-त्वत्-संसर्गेण विनोदिता अपनीता वेदना विरहव्यथा येषु तानि । तथा त्वत्प्रेम-संविदा तवानुरागो मयि विद्यत एव इति ज्ञानेन, अवलम्बितं धृतं जीवितं जीवनं

(१) क्वचित् स्वगतमिति पाठो नास्ति । (२) अम्महे इति पाठान्तरम् ।

(३)···निवेदिनि इति पाठभेदः । *(४) परव्यसनानभिज्ञे ! इति भिन्नः पाठः ।

त्वत्खेदसंविदवलम्बितजीवितानि
किंवा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥१३॥

लव। सहि! उवालम्भणिज्जेव (१) उवालहासि। (प)

(प) सखि! उपालम्भनीयैवोपालभ्यासि।

येषु तानि, मयि तवानुरागो विद्यत एव इति ज्ञानञ्चेन्नाभविष्यत् तदा जीवनमेव धारयितुं नाशक्ष्यमिति भावः। तथाभूतानि दिनानि किंवा न अतिवाहितानि त्वयैव किं नातिक्रान्तानि, अपि तु अतिवाहितान्येवेत्यर्थः। सुतरां स्ववेदनाभावप्रकटनात् 'ममापि त्वद्विरहवेदनाऽस्ती'त्यनुमानाभावेन तदप्रकाशात् एकदेशदर्शिना रूपेयं तव निन्दा क्रियत इति भावः।

अत्र प्रथमचरणे देहदाहेति व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्याच्छेकानुप्रासः, परिदाह एव महाज्वर इति निरङ्गं केवलरूपकञ्च, अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा द्वितीयचरणे एकसकारयोः सकृत् साम्यात 'नोदि दने' त्यनेकव्यञ्जनस्यैकधा साम्याच्च वृत्त्यनुप्रासः, चतुर्थचरणे अर्थापत्तिश्चेति समुदाये परस्परनैरपेक्ष्यात् संसृष्टिः।

आख्यानं नाम नाट्यालङ्कारश्च "आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः" इति दर्पणलक्षणात्।

"प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संवित्" इत्यमरः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १३ ॥

(प) लवेति। उपालम्भनीयैव निन्दनीयैव त्वं उपालभ्यासि अनेन निन्दितासि। तथा च "अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येतव्य" इति महाजनसंवादात् अभिन्नात्मन इवाऽऽवयोरात्मनि महानुरागस्य निर्व्यूढत्वेन विरहवेदनायाः समानत्वानुमानादुभयोरपि तन्निवेदनौचित्ये केवलस्ववेदनानिवेदनात् अनुरागस्वभावानभिज्ञताप्रकाशेन त्वं निन्दनीयैव आसासीत्यनेन निन्दिता, सुतरां निर्दोषस्य दोषाविष्करणरूपदोषोऽप्यस्य न सम्भावनीय इति भावः।

---

(१) उवालम्भणिज्जं इति पाठान्तरम्।

कल। अहो ! सरसरमणिज्जदा संविहाणस्स। (फ)

मक। महाभागे ! एवमेतत्। (ब)

त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा

सत्यं जनोऽयमियतो दिवसाननैषीत्।

आबद्ध-कङ्कण-कर-प्रणय-प्रसाद-

मासाद्य नन्दतु, चिराय फलन्तु कामाः ॥१४॥

(फ) अहो ! सरसरमणीयता संविधानस्य।

(फ) कलेति। संविधानस्य अनयोरेव सम्मेलनरूपस्य विधिव्यापारस्य, सरसं सानुरागं, अतएव रमणीयं मनोहरमिति सरसरमणीयं तस्य भावः सा। विधेरिद-मनयो र्मिलनमन्योन्यानुरागप्रयुक्तं अतएव मनोहरं सुतरां विचित्रमित्यर्थः। दूरस्थस्य स्वगतवदुक्तिरियम्।

(ब) मकेति। महाभागे ! मालति ! एतत् लवङ्गिकोक्तं, एवं सत्यमित्यर्थः।

त्वमिति। त्वं वत्सला अस्मिन्ननुरागवती इति हेतोरेव कथमप्यतिकष्टेन अव-लम्बितः विरहावस्थायां धृत आत्मा जीवनं येन स तादृशोऽयं जनो माधवः इयतो दिवसान् तव प्रथमदर्शनादारभ्य एतावन्ति दिनानि अनैषीत् अतिवाहितवानिति सत्यम्। तवानुराग एवास्य जीवनधारणे हेतुरिति त्वयैवास्येतः परमपि जीवनरक्षणे सर्वथा यतितव्यमिति भावः। अतएव आबद्धं धृतं कङ्कणं विवाहसूत्रं येन तस्य करस्य तव पाणेः प्रणयः परिग्रहः एव प्रसादोऽनुग्रहः तं, आसाद्य प्राप्य नन्दतु माधवः प्रीतोभवतु, तथा कामा अस्माकमभिलाषाश्च चिराय फलन्तु सफला भवन्तु।

अत्र चतुर्थपादे द्वितीयवाक्ये समुच्चयार्थक-चकाराभावान्न्यूनपदतादोषः, स च 'चिराय फलन्तु चेच्छा' इति पाठेन समाधेयः।

लव। महाणुहाव ! हिअए वि अप्पडिहद-सअंगाह-साहसो अयं जणो किं दाणिं करग्गहणे विआरेदि (१)। (अ)

माल। हद्धि ! ' कण्णआजणविरुद्धं किं वि उवस्सदि (२)। (म)

(अ) महानुभाव ! हृदयेऽपि अप्रतिहतस्वयंग्राहसाहसोऽयं जन: किमिदानीं करग्रहणे विचारयति।

(म) हा धिक् ! कन्यकाजनविरुद्धं किमप्युपपश्यति।

"कङ्कणं करभूषायां सूत्रमङ्गलयोरपि।" इति मेदिनी।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १४ ॥

(अ) लवेति। अपरिवार्यें। हृदयेऽपि निजवक्षस्येव अप्रतिहतं अनिवारितं अङ्गीकृतमित्यर्थ: स्वयंग्राह एव इत: पूर्वमालिङ्गनसमये स्वयं त्वदीयवक्षोधारणमेव साहसं येन स तादृशोऽयं जनो मालती, इदानीं करग्रहणे त्वत्कर्तृकनिजपाणिग्रहणे किं विचारयति कर्त्तव्याकर्त्तव्यतया किं वितर्कयिष्यति किमपि नेत्यर्थ:। या स्खलित:पूर्वं त्वदीयवक्षसि स्वकीयकुचयुगलमेव निधाय गाढमालिङ्गितुमर्हति स्म, तस्या मालत्या इदानीं त्वत्कर्तृकनिजपाणिग्रहणे किमपि न वितर्कणीयमस्ति पाणिग्रहणफलस्यालिङ्गनस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वात्। सुतरां त्वमिदानीं नि:शङ्कमस्या: पाणिग्रहणं कर्त्तुमर्हसीति भाव:।

विचारयतीति भविष्यत् सामीप्ये वर्त्तमाना। "हृदयं वक्षसि स्वान्ते" इति हेम:।

(म) मालेदि। कन्यकाजनविरुद्धं पुरुषस्पर्शरूपत्वात्। आलिङ्गनम्नु

---

(१)···किं दाणिं कङ्कणाभरणं करं विआरेदि महाभाओ इति क्वचित् पाठ:।

(२) माल। (स्वगतम्) हा हद्धी ! हद्धी ! हदह्मि कण्णआजणविरुद्धं किम्पि एसा उवस्सदि। इति पाठान्तरम्।

प्रविश्य कामन्दकी । पुत्रि ! कातरे ! किमेतत् । (य)

मालती । कम्पमाना कामन्दकीमालिङ्गति ।

काम । तस्याश्चिबुक (१)-मुन्नमय्य । वत्से ! (२)

पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता,

तनुग्लानि र्यस्य त्वयि समभवद् यत्र च तव ।

लवङ्गिकाधर्मेण कृतमित्यभिप्रायः । किमपि आत्मना पाणिग्राहणं उपन्यस्यति प्रलपति लवङ्गिकेति शेषः । पित्रोरननुमतत्वादेतन्न शक्नोमीति भावः ।

(य) प्रविश्येति । पुत्रीत्यनेन त्वयि वर्त्तते मे सम्यगिष्टानिष्टदर्शनं दानादावधिकारश्चेति व्यज्यते । कातरे ! पित्रोरननुमतमिदं कथं कुर्यामित्यनुचितशङ्कोद्विग्नचित्ते ! एतत् पाणिग्राहणानभिप्रायप्रकाशनं किं कथं क्रियत इति शेषः । शीघ्रमिदमनुमन्यतामिति भावः ।

पुर इति । यस्य माधवस्य त्वयि, यत्र च माधवे तव, पुरः प्रथमं चक्षूरागः नेत्रप्रीतिः, तदनु तदनन्तरं मनसः अनन्यपरता एकाग्रता अतीवचित्तासक्तिरित्यर्थः, परञ्च तनुग्लानिः अप्राप्तिवशान्मदनजनितदेहसन्तापः समभवत् । प्रेयान् प्रियतमः, अयं स युवा माधवः, इह अस्मिन् स्थाने वर्त्तते । अतएव हे सुवदने ! जडतामप्रतिपत्तिं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविमूढतां मुञ्च परित्यज । जडतां विहाय निःशङ्कमात्मनः पाणिं ग्राहयेति भावः । तेन च विधातुः स्रष्टुः वैदग्ध्यं युवयोर्निर्म्माणनैपुण्यं विलसतु प्रकाशतां परस्परयोग्यसमावेशादिति भावः । मदनो मन्मथश्च सकामोऽस्तु युवयोः समागमाच्चिरात् पूर्णाभिलाषो भवतु ।

अत्र प्रथमार्द्धे अन्योन्याऽलङ्कारः, अप्रस्तुतानां चक्षूरागादीनां समभवदित्येकक्रियया कम्रतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता चेत्यनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । चतुर्थचरण-

---

(१) तस्याश्चुबुकमिति क्वचित् पाठः । (२) क्वचित् "वत्से" इति पाठो नास्ति ।

युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने ! मुञ्च जड़तां
विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु, सकामोऽस्तु मदनः ॥१५॥

लव । भअवदि ! किसणचउद्दसीरअणि-मसाण-सञ्चरण-णिव्वत्तिद (१)-विसम-व्ववसाअ-णिट्ठाविद-चण्ड-पासण्ड-पअण्ड-दोद्दण्ड-साहसो (२) साहसिओ क्खु एसो, अदो मे (३) पिअसही उक्कम्पिदा । (र)

(र) भगवति ! कृष्णचतुर्दशी-रजनी-श्मशान-सञ्चरण-निर्वर्त्तित-विषम-व्यवसाय-निष्ठापित-चण्ड-पाषण्ड-प्रचण्ड-दोर्दण्ड-साहसः साहसिकः खल्वेषः, अतो मे प्रियसखी उत्कम्पिता ।

वाक्यार्थौ प्रति 'मुञ्च जड़ताम्' इति वाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति परस्परनिरपेक्षत्वात् समुदाये संसृष्टिः । तथा तच्चरणगतवाक्यद्वये आवश्यक-समुच्चय-वाचक-शब्दाभावान्न्यूनपदतादोषः, स च 'विधातुर्वैदग्ध्यं फलतु, मदनश्चास्तु सुहितः' इति पाठेन समाधेयः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १५ ॥

(र) लवङ्गिका : कृष्णचतुर्दशीरजन्या विषमकर्मानुष्ठानोपयोगित्वेन तन्त्रशास्त्र-विहितायामिति भावः श्मशानसञ्चरणेन निर्वर्त्तितो मालतीप्राप्तये निष्पादितो विषम-व्यवसायो महामांसविक्रयात्मको दारुणाध्यवसायो येन स चासौ, निष्ठापितं नाशितं

(१) ··सञ्चारणिव्वूढ···इत्यपि पाठः ।

(२) ··पचण्ड-पासण्ड-दोद्दण्ड···इति पाठोऽपि ।

(३) क्वचित् मे इति पाठो नास्ति ।

मक। स्वगतम्। साधु लवङ्गिके! साधु, अवसरे खल्वनुरागोपकारयोर्गरीयसोरुपन्यासः (१)। (ल)

माल। हा ताद! हा अम्ब!। (व)

काम। वत्स! माधव!।

माध। आज्ञापय।

(व) हा तात! हा अम्ब!।

निवारितं चण्डपाषण्डस्य भीषण-निषिद्धकर्मकारिणः कापालिकस्याघोरघण्टस्य प्रचण्ड-दोर्दण्डयोः दारुणभुजदण्डयोः साहसं मालतीहत्यारूपं साहसकर्म येन स तथोक्तश्चेति कर्मधारयः। एष माधवः साहसिकः खलु। उत्कम्पिता साहसिकपाणिग्रहणे विवशा। प्रचण्डस्वभावात् साहसिकात् सर्व एव बिभेतीत्याशयः। एतेन तत्तद्घटनास्मारकतया येन अनुरागातिशयात् तादृशरजन्यां महाश्मशाने मालतीलाभायैव पिशाचेभ्यो महामांसविक्रयरूपं दारुणसाहसिकं कर्माध्यवसितं, येन चातिभयङ्करादघोरघण्टादात्मनैरपेक्ष्येणापि मालती परित्राता; तेनानुरागातिशयवता निरतिशयोपकारिणा माधवेनात्मपाणिग्रहणं पित्रोरनुमत्यभावेऽपि मालत्या अवश्यकर्तव्यमिति व्यज्यते।

(ल) मकेति। अवसरे उपयुक्तसमये। गरीयसोरतिमहतोः। उपन्यासः उपस्थापनं स्मारणमित्यर्थः। विषमव्यवसायेत्यनेन महानुरागस्योपन्यासः, दोर्दण्ड-साहसेत्यनेन च महोपकारस्योपन्यास इति बोध्यम्।

(व) मालतीति। हा तात! हा अम्ब! युवयोरनुमतेरप्यनपेक्षया ईदृशाचरणात् कथं पुनर्वदनं दर्शयेयमिति भावः। एतेन माधवपाणिग्रहणं सम्प्रतिकन्-पन्नमिति व्यज्यते।

---

(१) "लवङ्गिके! स्थाने..." इति पाठभेदः।

काम। इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणाङ्गुलेरमात्यभूरिवसोरेकमपत्यरत्नं (१) मालती, भगवता सदृशसंयोगरसिकेन वेधसा, मन्मथेन, मया च तुभ्यं प्रदीयते। इति रोदिति। (अ)

मक। फलितं हि न स्तर्हि (२) भगवतीपादप्रसादेन। (ब)

(अ) कामेति। अशेषाणां सामन्तानामधिकृतभूस्वामिनां ये मस्तकोत्तंसाः शिरोभूषणीभूतानि कुसुमानि तेषां परागै रजोभिः, रञ्जिताश्चरणाङ्गुलयो यस्य तस्य। अपत्यञ्च तत् रत्नमिव रत्नञ्चेति अपत्यरत्नं। एतेन एकतो महैश्वर्य्यशालिनः कन्या, द्वितीयत एकापत्यतया पित्रोरतीववात्सल्यभाजनीभूता, तृतीयतश्च नानागुणवत्त्वात् रत्नभूता मालती, सुतरां तत्रादरातिशयः करणीय इति सूच्यते। सदृशसंयोगरसिकेन योग्ययोर्जनानुरागशालिना वेधसा विधात्रा ललाटलिखनात्, मन्मथेन परस्परासक्तिजननात्, मया च लौकिकोपायावलम्बनात् तुभ्यं प्रदीयते। एतेन भूरिवसुना कामन्दक्यां रहसि मालतीदानाधिकारो न्यस्त इति प्रतीयते। मातृस्थानपातिनी कामन्दकी दानेन भाविविरहसम्भावनया वात्सल्यात् रोदितीति बोध्यम्।

अत्र संग्रहो नाम गर्भसन्ध्यङ्गम्।···संग्रहः पुनः। सामदानार्थसम्पन्नः...” इति साहित्यदर्पणात्।

(ब) मकेति। तर्हि माधवाय मालत्या दाननिष्पत्तौ सत्यां। फलितमिति भावे क्तप्रत्ययः, तेन सफलेन जातमित्यर्थः।

---

(१) एकापत्यरत्नमिति समस्तः पाठः क्वचित्।

(२) नस्तर्हीत्यत्र केवलतर्हीति पाठोऽपि।

माध। तत्किमिति वाष्पायितं भगवत्या ? (१)। (स)

काम। चीवराञ्चलेन नेत्रे परिमृज्य। विज्ञापयामि कल्याणिनम्(२)। (ह)

माध। नन्वाज्ञापय (३)।

काम। परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-
महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च।

(स) माधेति। वाष्पायितं वाष्पोद्गमनं कृतम्। "वाष्पादिभ्य उद्वमने" इत्याद्युक्ताद्भावे क्तः।

(ह) कामेति। कल्याणिनं मङ्गलास्पदं त्वां, विज्ञापयामि वाष्पोद्गमनकारणमिति शेषः।

परिणतीति। हे तात! पुत्र! वत्स! त्वद्विधानां त्वादृशानां नानागुणरमणीयानां जनानां प्रीतयः यत्र कुत्रचिदपि स्नेहाः परिणतिरमणीयाः परिपाकेण मनोहराः क्रमिकवर्द्धमानावस्थया क्रमशो गाढरूपा भवन्तीत्यर्थः। अयमेव स्वभाव इति भावः। तथा अहमपि तैश्च तैश्च हेतुभिः पितृश्वशुरसहाध्यायित्व-तत्सौहार्द्द-मातृवद्वात्सल्य-वत्त्वप्रभृतिभिः कारणैः मान्या सम्मानार्हा। अतएव मम वचनं त्वया नातिक्रमणीयमिति भावः। तत्तस्मात् सत्तः परस्मात् परस्मिन् काले मत्परोक्षमात्र इत्यर्थः, इह अस्यां सुवदनायां मालत्यां परिचयः प्रणय एव करुणा दया तस्याः सकाशात् सर्वथा

---

(१) तत्किमित्यतिवाष्पायितमाननं भगवत्या इति पाठान्तरम्।

(२) वत्स! किमपि कल्याणं वक्तुकामास्मि इत्यपि पाठः।

(३) विज्ञापयामीत्यादि कामन्दक्युक्तेः परं।

माधवः। तत् किम्।

कामन्दकी। विज्ञापयामि।

माधवः। आज्ञापय।

इत्येवं पाठाः पुस्तकान्तरे।

तदिह सुवदनायां तात! मत्तः परस्तात् (१)
परिचयकरुणायाः (२) सर्व्वथा मा विरंसीः ॥१६॥

इति पादयोः पतितुमिच्छति। (च)

माध। निवारयन् (३)। अहो! वात्सल्यादतिक्रामति प्रसङ्गः (क)
श्लाघ्यान्वयेति, नयनोत्सवकारिणीति,
निर्व्यूढसौहृदभरेति, (४) गुणोज्ज्वलेति।

मा विरंसीः न विरतो भव, सर्वथैवास्यां त्वया गाढस्नेहरूपा दया करणीयेत्यर्थः। ममायमनुरोध इति भावः।

अत्र तादृशकरुणाया अविरामं प्रति प्रथमचरणार्थरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि माननीयानुरोधरूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कारः। तथा शिक्षा नाम नाट्यालङ्कारः "शिक्षा स्यादुपदेशनम्" इति लक्षणात्।

अस्यानुरूपः श्लोको यथा, शाकुन्तले—"अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनान्" इत्यादिः। "पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते।" इति शब्दार्णवः।

"परिचयः (पुं) ..प्रणयः" इति शब्दकल्पद्रुमः।

मालिनी वृत्तम् ॥ १६ ॥

(च) इतीति। अनुरोधातिशय्यज्ञापनार्थेयं पादपतनेच्छेति बोध्यम्।

(क) माधेति। निवारयन् किञ्चिदपसृत्य हस्तधारणेनेति शेषः। प्रसङ्गः अनुरोधप्रस्तावः, वात्सल्यात् स्नेहात्, अतिक्रामति औचित्यमुल्लङ्घयति। सर्व्वेषामेव परमवन्दनीयायास्ते पुत्रकल्पस्य मम चरणधारणोद्यमो नितान्तमनुचित इति भावः।

कामन्दक्यनुरुद्धमङ्गीकरोति श्लाघ्येति। इयं मालती, श्लाघ्यान्वयेति इतिशब्दः सर्वत्र स्वरूपार्थे, प्रशस्तकुलस्वरूपा, नयनोत्सवकारिणीति निरुपमसौन्दर्येण नेत्रानन्द-

---

(१) परस्मादिति पाठान्तरम्। (२) परिचयकरुणायामिति पाठभेदः।

(३) क्वचिदयं पाठो नास्ति। (४) निर्व्यूढसौहृदरसेति भिन्नः पाठः।

एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो
युष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि (१) ॥ १७॥

काम। वत्स माधव ! ।

माध। आज्ञापय ।

विधायिस्वरूपा निर्व्यूढो निष्पन्नः सौहृदभरः प्रेमातिशयो यस्यां सेति तत्स्वरूपा तथा गुणैः सुशीलता-विनयादिभिः उज्ज्वलेति निर्मलस्वरूपा च। हि यस्मात् एतेषु श्लाघ्या-न्वयत्वादिषु एकैकमेव श्लाघ्यान्वयत्वादिकं कारणं गरीयोऽनतिक्रमणीयं वशीकरणं परायत्तीकरणसाधनं। विशेषतश्च युष्माकं जगन्माननीयायास्तवेत्यर्थः, एवं ईदृशी निरतिशयवात्सल्यभागिनीति तात्पर्यं, इति हेतोः, अथेति वाक्यान्तरारम्भे, किं ब्रवीमि मुखेन किं वदामि। श्लाघ्यान्वयत्वादिगुणवशात् विशेषतश्च तवापि वात्सल्य-भागित्वाच्चिरमेवास्यां मया गाढः प्रणयः करणीय इति भावः।

अत्रापि गाढप्रणयविधानकार्यं प्रति श्लाघ्यान्वयत्वाद्यनेककारणोपन्यासात् समुच्चयो-ऽलङ्कारः। इतिशब्दस्य वारंवारमुपादानादनवीकृतत्वदोषः, किञ्च समुच्चयवाचकचकारा-नुपादानान्न्यूनपदतादोषोऽपि, एतयोः परिजिहीर्षया 'श्लाघ्यान्वया च नयनोत्सवकारिणी च, निर्व्यूढसौहृदभरा च गुणोज्ज्वला च' इति पाठोऽङ्गीकरणीयः। नचैवमपि चकार-चतुष्टयोपादानात् स दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यं "धिक् त्वाञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च" इत्यादाविव अनेकचकारोपादाने सहृदयैस्तद्दोषानङ्गीकारात् सहृदयानामानन्दोद्रेक-जनकतयैव गुणदोषाभ्युपगमात्। तथा गुणकीर्त्तनं नाम नाट्यलक्षणं। यथा दर्पणे—

"गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनम्।"

"इति स्वरूपे सान्निध्ये" इत्यादि हेमः।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १७

---

(१) कस्मिंश्चित् पुस्तके तु "मकरन्दः। भगवति! श्लाघ्यान्वयेति—" इति वक्तृ-व्यतिक्रमो दृश्यते।

काम। स्वीक्रियतामियम् (१)। (ख)

माध। स्वीकरोमि (२)।

काम। वत्स माधव! वत्से मालति! (३)।

माध। आज्ञापय।

माल। आणवेदु भअवदो। (ग)

काम। प्रेयो मित्रं, बन्धुता वा समग्रा
सर्वे कामाः शेवधि र्जीवितञ्च।

(ग) आज्ञापयतु भगवती।

(ख) कामेति। इयं मालती स्वीक्रियतां त्वया भार्य्यारूपेण परिगृह्यताम्। एवञ्च "तुभ्यं प्रदीयते" इत्यनेनैव दानं, अयन्तु स्वत्वजनकीभूतप्रतिग्रहानुरोध इति ध्येयम्। अतोऽत्र युक्तो नाम नाट्यालङ्कारः। "कार्य्यग्रहणमुद्ग्रहः" इति दर्पणलक्षणात्।

प्रेय इति। भर्त्ता पतिः स्त्रीणां प्रेयो मित्रं प्रियतमः सखा, समग्रा सर्वप्रकारा बन्धुता बन्धुसमूहः, वाशब्दः समुच्चये, सर्वे, काम्यन्त इति कामा अभिलाषविषयाः, शेवधि र्निधिः, किं बहुना जीवितं जीवनञ्च। इति मालतीं प्रत्युक्तिः। तथा धर्म्मदारा धर्म्मभार्य्या च पुंसां पुरुषाणां प्रेयो मित्रं, समग्रा बन्धुता वा, सर्वे कामाः शेवधिः, किं बहुना जीवितञ्च। इयन्तु सुखं परावर्त्त्य माधवं प्रत्युक्तिः। इति इदं, वत्सयो मालतीमाधवयो युवयोः अन्योन्यं परस्परं ज्ञातं विदितमस्तु। तथा च अद्यारभ्य त्वया मालत्या प्रियतममित्रत्वेन, सर्वप्रकारबन्धुभावेन, सर्वाभिलषितप्राप्तिरूपेण धननिधिप्रकारेण, किं बहुना स्वकीयजीवनरूपेण च माधवो द्रष्टव्यः, तद्वदादरणीयश्च। त्वया

क्वचित्। (१) (२)-चिह्नित पाठौ न दृश्येते।

(३) तथा तत्र 'वत्स माधव!' इत्यपि पुनः पाठो नास्ति।

स्त्रीणां भर्त्ता, धर्म्मदाराश्च पुंसा-

मित्यन्योन्यं वत्सयो र्ज्ञातमस्तु ॥१८॥

मक। अथकिम्। (घ)

लव। भअवदि! (१) जधा तुम्हे आणवेध! (ङ)

(ङ) भगवति! यथा यूयमाज्ञापयत।

माधवेनापि इतः प्रभृति तेन तेन रूपेण मालती द्रष्टव्या, तदादरणीया च इति भावः।

अत्रोभयगतप्रियमित्रत्वादिप्रकारकज्ञानस्य उभाभ्यां परस्परकरणादन्योन्यालङ्कारः, निरङ्गः केवलरूपकञ्चाङ्गमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। तथा उपदिष्टं नाम नाट्यलक्षणम्। यथा दर्पणे "उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः।

"निधि र्ना शेवधि" रित्यमरः।

बन्धुतेति "ग्रामजने"त्यादिना तल्। कामा इति कर्म्मणि घञ्। वत्सयो-रिति "वर्त्त मानाधिकरणयोः सौत्रे" इति कर्त्तरि षष्ठी।

पतिपत्न्योः प्रियमित्रत्वादि ज्ञानप्रमाणं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणादौ द्रष्टव्यम्।

अस्यानुरूपः श्लोको यथा, शाकुन्तले "शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्ति" मित्यादिः।

शालिनी वृत्तम् "मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकै" रिति लक्षणात् ॥ १८

(घ) मकेति। लज्जावशान्माधवस्य तूष्णीम्भावमवलोक्य मकरन्दः प्रतिनिधिभावेन कामन्दक्युपदिष्टमङ्गीकरोति अथकिमिति। अथकिमित्येकमेवाव्ययमङ्गीकारार्थे प्रयुक्तमिव।

(ङ) लवेति। मालत्या अपि तथैव तूष्णीम्भावात् लवङ्गिकाङ्गीकरोति भगवतीति।

---

(१) क्वचित् 'भअवदि' इति नास्ति।

काम। वत्स मकरन्द! अनेनैव वैवाहिकेन मालतीनेपथ्येनापवारित: प्रवर्त्तस्व परिणाययात्मन:। इति पटलकमर्पयति (१)। (च)

मक। यदाज्ञापयति भगवती, यावदितश्चित्रयवनिकामन्तर्धाय नेपथ्यं धारयामि। तथा करोति। (छ)

माध। भगवति! शुभमपि बह्वनर्थक (२) मतिसङ्कटमेतद् वयस्यस्य। (ज)

(च) कामेति। वैवाहिकेन विवाहसंसृष्टेन राजप्रेषितेन, मालत्या नेपथ्येन वेशेन, अपवारित: तिरोहित: परैरनवगतमकरन्दभाव इत्यर्थ:। प्रतारणापक्षे आत्मनो मालतीभावेन नन्दनेन सह परिणयाय, वास्तविकपक्षे तु मालतीवेशेन मन्दभाग्यं नन्दनं वञ्चयित्वा आत्मन: स्वस्यैव मदयन्तिकया सह परिणयायेत्यर्थ:। पटलकं मालतीपरिच्छदं। "अथ पटलं पिटके च परिच्छदे।" इति मेदिनी।

अयमेव मकरन्दविवाहवृत्तान्त: पताका नाम। "व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते।" इति लक्षणात्।

(छ) मकेति। इतो गत्वा, चित्रयवनिकां मन्दिराभ्यन्तरैकपार्श्वविलम्बिनीं विचित्रतिरस्करिणीं, अन्तर्धाय मम एषाञ्च मध्ये निधाय, चित्रयवनिकान्तराले स्थित्वेत्यर्थ:। अन्यथा आसां स्त्रीणामन्तिके प्रायशस्त्वासम्भवेन सम्यक् परिधानासम्भव इति भाव:।

(ज) माधेति। एतत् मालतीवेशेन नन्दनवञ्चनपूर्वकमदयन्तिकापरिणयनं, शुभमपि सत् बह्वनर्थकं बहुविपत्सङ्कुलं, अतिसङ्कटं सुदुष्करं। सुतरामितो मे

(१)···त्वमनेनैव...प्रसाधित: परिणायययात्मानमिति पाठान्तरम्।

(२) सुलभमपि बह्वनर्थकं, सुलभबह्वनर्थं इति पाठभेदौ।

काम । आः (१) कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ? । (झ)

माध । एवं भगवत्येव जानाति । (ञ)

प्रविश्य मकरन्दः । विहसन् एषोऽस्मि मालती संवृत्तः (२) । (ट)

सर्वे । सविस्मयं सकौतुकञ्च पश्यन्ति । (३)

माध । मकरन्दं परिष्वज्य सोपहासम् (४) । भगवति ! कृतपुण्य एव

महती विपदाशङ्का विद्यत इति भावः । एतेनासम्यक्तया मन्यमाने तव कौशले माधवस्य वैमत्यं व्यज्यते ।

(झ) कामेति । नाधिकारोऽस्यर्थः । युष्माकं सर्वविधमङ्गलामङ्गलानां मय्येव न्यस्तत्वात्, मय्येव च विपदनागमोपायाद्भावनात् नास्ति ते कापि विपदाशङ्केति भावः ।

अत्राक्षमा नाम नाट्यालङ्कारः "अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ।" इति लक्षणात् ।

(ञ) माधेति । एवं अनेन व्यापारेण मङ्गलममङ्गलं वा, भगवत्येव नलङ्कमित्यर्थः । एतेन ससंशया सम्मतिः सूच्यते ।

(ट) प्रविश्येति । अत्र विगूढं नाम लास्याङ्गं, कपटं नाम नाट्यालङ्कारश्च । यथा दर्पणे—

"स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं विगूढकम् ।"

"कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ।"

---

(१) आः इत्यपि क्वचिन्नास्ति ।

(२) वयस्य ! मालत्यस्मि इति भिन्नः पाठः ।

(३) सर्वे सकौतुकं पश्यन्ति, इत्यपि पाठः ।

(४) गाढं मकरन्दं परिष्वज्य इति क्वचित् पाठः ।

मकरन्दः, यः प्रियामौहृद्यो (१) मनसा मुहूर्त्तमपि कामयिष्यते (२)। (ठ)

[illegible]। वत्सौ मालतीमाधवौ! इतो निर्गत्य वृक्षगहनेन गम्यतामुद्वाहमङ्गलार्थम्। अस्मद्विहारिकायाः (३) पश्चादुद्यानवाटः, सुविहितश्च तत्रैव वैवाहिकं द्रव्यजातमवलोकितया। भूयश्च (ड)

गाढोत्कण्ठकठोर-केरलवधू-गण्डाच्छपाण्डुच्छदैः (४)
ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफलित (५)-व्यानम्रपूगद्रुमाः।

(ठ) माधेति। ईदृशीं परमसुन्दरीं मनसेत्यनेन 'न वपुषा' इति सूच्यते।··· कामयिष्यते नान्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागम" इत्युक्तेरिति भावः। एतेन मकरन्दस्यातीववेशविन्याससनैपुण्यं व्यज्यते।

(ड) कामेति। उद्वाहमङ्गलार्थं औद्वाहिकमङ्गलाचरणार्थं। तदाचरणन्तु देशभेदेन भिन्नं प्रायेण स्त्रीजनविधेयं तत्तद्गोत्रैः स्वयमेवानुसन्धेयम्। विहारो क्रीडाश्रमः, क्षुद्रो विहार इति विहारिका तस्याः। उद्यानवाट उपवनप्रदेशः। सुविहितमायोजितं तत्रैव उद्यानवाट एव। द्रव्यजातं गन्धादिद्रव्यसमूहः, अवलोकितया तदाख्यया मम शिष्यया। भूयश्च पुनश्च।

गाढोत्कण्ठेति। गाढा सातिशया उत्कण्ठा प्रियविच्छेदेनौत्सुक्यं यासां ता गाढो-

---

(१) यतः प्रियवयस्यसौहृद्यं इति पाठोऽपि।

(२) कामयिष्यति इति वा पाठः।

(३) अस्ति तत्र दीर्घिकायाः, इति पाठान्तरम्।

(४)···गण्डावपाण्डुच्छदैरिति पाठभेदः।

(५) पिनद्धफलित...इत्यपि पाठः।

कक्कोलीफलजम्बि (१)-मुग्ध-विकिर-व्याहारिण स्तद्भुवो
भागाः प्रेङ्खितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥१९

त्कण्ठाः, कठोराः प्रौढाः, याः केरलवध्वः केरलदेशीयाः स्त्रियः तासां गण्डवत् कपोलवत् अच्छपाण्डुरः निर्म्मलपाण्डुवर्णाः छदाः पत्राणि येषां तैः, ताम्बूलीपटलैः ताम्बूललतासमूहैः, पिनद्धाः परिवेष्टिताः, फलिताः फलवन्तः, अतएव व्यानम्राः फलभारावनता पूगद्रुमा गुवाकवृक्षा येषु ते । कक्कोलीफलानां कोलकफलानां (काँकला इति प्रसिद्धानां) जग्धाभक्षणेन मुग्धा मनोहरा विकिराणां पक्षिणां व्याहारा रवाः सन्त्येषामिति ते तथोक्ताः, तथा प्रेङ्खिता वायुना सञ्चालिता मातुलुङ्गानां कोलङ्गवृक्षाणां वृतिर्वेष्टनं येषु ते, तथाभूताः तद्भुवो भागाः अस्मद्विहारिकापश्चादवस्थितोद्यानभूमेः प्रदेशाः, वां युवयो र्मालतीमाधवयोः प्रेयः प्रीतिं विधास्यन्ति करिष्यन्ति ।

अत्र प्रथमचरणे समासगतोपमाऽलङ्कारः, तथा एककाराणामसकृत् साम्याद्वृत्त्यनुप्रासः, गण्डपाण्डुरिति व्यञ्जनसङ्घस्यानेकधा सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासश्च, इत्येतेषामेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । सम्भोगसाधनाऽयत्नसिद्धताम्बूलपूगलाभः, विहङ्गकोलाहलेन स्वकीयालापस्य परैरश्रवणं, मातुलुङ्गवृतिसत्त्वादन्येनात्मनोरदर्शनञ्च व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

पाण्डुत्वातिशयद्योतनार्थानि गाढोत्कण्ठ-कठोर-केरलपदानि । ननु "न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चे दर्थप्रतिपत्तिकर" इत्यभिधानात् कर्म्मधारयपदस्य च बहुव्रीहीतरसमासपरत्वात् कथं '...व्याहारिण' इत्यत्र मत्वर्थीय इन्प्रत्ययः, सत्यं, यत्र निन्दाप्रशंसातिशयाद्यर्थो विवक्ष्यते तत्र मत्वर्थीयप्रत्ययो भवत्येव, बहुव्रीहिणा तत्तदर्थानां प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् मत्वर्थीयप्रत्ययमन्तरेण तादृशार्थप्रत्यायनोपायाभावात्

(१) कक्कोलीफलजम्बि, कक्कोलीफलगन्ध, इति पाठभेदौ ।

गत्वा च (१) तत्रैव मदयन्तिकामकरन्दयो र्यावदागमनं (२) स्थातव्यम्। (ट)

माध। सहर्षम्। कल्याणान्तरावतंसा हि (३) कल्याणसम्पदुपरिष्टाद्भवतु (४)। (ण)

कल। दिट्ठिआ इदं वि पिअं (५) णो हविस्सदि ?। (त)

(त) दिष्ट्या इदमपि प्रियं नो भविष्यति ?।

ईदृगाशयज्ञापनायैव 'बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरं' इत्यभिधानाच्च। अत्र लतिशयार्थे इनप्रत्यय इति ध्येयम्।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १९॥

(ट) गत्वेति। तथा च तत्र युवयो र्मदयन्तिकामकरन्दयोश्च युगपदेव विवाहो निष्पादयितव्य इत्यभिप्रायः।

(ण) माधेति। कल्याणसम्पत् मालतीप्राप्तिरूपा ममैषा मङ्गलसम्पत्तिः, उपरिष्टात् परस्मिन् काले, कल्याणान्तरं मकरन्देन मदयन्तिकालाभरूपमपरं मङ्गलं अवतंसोऽलङ्कारो यस्याः सा, हि निश्चितं भवतु।

(त) कलेति। इदमपि मकरन्देन मदयन्तिकालाभरूपमपि नोऽस्माकं प्रियं प्रीतिकरं कार्य्यं भविष्यति किमिति काकुः।

---

(१) अत्र इत्यपि पाठः। (२) मकरन्दमदयन्तिकागमनं यावत्, इति क्वचित्पाठः।

(३) क्वचित् हिशब्दो नास्ति।

(४) भवति इति पाठान्तरम्।

(५) पिअं इति क्वचिन्नास्ति।

काम । कथं सन्देहो भवतः (१) । (थ)

लव । सुदं पिअसहीए ? । (द)

काम । वत्स ! मकरन्द ! भद्रे (२) लवङ्गिके ! इतः (३) प्रतिष्ठामहे । (ध)

माल । सहि ! तुए वि गन्दव्वं ? । (न)

(द) श्रुतं प्रियसख्या ? ।

(न) सखि ! त्वयाऽपि गन्तव्यम् ? ।

(थ) कामेति । मत्कौशलादिदमप्यवश्यमेव भविष्यतीति भावः ।

(द) लवेति । कामन्दक्या गमनादेशे कृतेऽपि तथैवावस्थितिमवलोक्य त्वरयितुमाह श्रुतमिति । अत्रापि काकुः, श्रुतं ? भगवत्या स्वकीयविहारिकापश्चादवस्थितौ यागमनाय मदयन्तिकामकरन्दागमनप्रतीक्षणाय च यदुक्तं तच्छ्रुतं किमित्यर्थः । तदेवानुष्ठीयतामिति भावः ।

(ध) कामेति । भद्रे ! साधुस्वभावे ! । प्रतिष्ठामहे गच्छामः अन्यथा बहुकालावस्थाने यदन्यो जानीयादिति भावः ।

(न) मालेति । गन्तव्यं ? मामेकाकिनीमपहाय गन्तव्यं किमित्यर्थः । नैतदुचितमिति भावः ।

---

(१) माध । कथं सन्देह एवावभवत इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) वत्से इति पाठोऽपि ।

(३) इत इत इति द्विरुक्तिः क्वचित् ।

लव। विहस्य। सम्पदं क्खु अह्मे एत्थ ओसरम्ह (१)। (घ)

इति निष्क्रान्ताः कामन्दकी-लवङ्गिका-मकरन्दाः ।

माध। अयमहमिदानीं—

आमूल-कण्टकित-कोमल-बाहुनाल-

मार्द्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघतप्तः ।

(घ) साम्प्रतं खलु वयमपसरामः ।

(घ) लवेति। भीषणसङ्कटजीवनं रक्षितवतः समीपेऽप्येकाकिनीत्यभिप्रायप्रकाशाद्विहसितं कृत्वा। अत्रास्मिन्नेव समये, अपसराम इतो गच्छामः। अबाधेन युवयोरभिप्रेतसम्पादनार्थमिति भावः।

आमूलेति। अनङ्गो मदनो निदाघो ग्रीष्म इव तेन तप्तोऽयमहं करेण पाणिना शुण्डया च, आमूलं अंसदेशात् अग्रदेशावधि, कण्टकितः कामावेशात् रोमाञ्चितः स्वभावात् सञ्जातकण्टकश्च, बाहुर्भुजो नालं नालदण्ड इव यस्य तं, तथ, आर्द्राः स्वेदजलेन स्तिमिताः तरङ्गजलेन स्तिमितानि च अङ्गुल्यो दलानि पर्णानीव यस्य तं, तथ, कान्तं मनोरमं, अस्या मालत्याः करं पाणिं, सरस्याः पद्माकरस्य आरक्तपङ्कजं ईषल्लोहितपद्मं द्विरदो हस्तीव आकलयामि गृह्णामि। सानन्दोच्छ्वासोक्तिरियम्।

अत्रारक्तपङ्कजमिवेत्युपमानुसारेण सर्वत्रोपमितसमासस्यैवौचित्यादुपमाऽलङ्कार एव न तु रूपकं तत्साधकाभावादिति ध्येयम्।

---

(१) तुवरामो इति पाठभेदः।

यस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-
मारक्तपङ्कजमिव द्विरदः सरस्याः ॥२०॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे । (फ)

—*—

मालत्युपहारोनाम षष्ठोऽङ्कः (१) ॥ (ब)

—*—

"रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च द्रुमाङ्गे कण्टकोऽस्त्रियाम्" इति त्रिकाण्डशेषः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २० ॥

(फ) . इतीति । सर्वे मालती-माधव-कलहंसाः ।

(ब) मालेति । पाणिग्रहणानिष्पत्तेः साङ्गविवाहनिष्पत्त्यभावात् विवाह इति नामासम्भवेन निष्पन्नयोरपि च दानप्रतिग्रहयोर्दानस्यैव प्राधान्यात् मालत्युपहारो नामेति बोध्यम् ।

इति श्रीहरिदास-सिद्धान्तवागीशविरचितायां मालतीमाधवटीकायां
भावमनोहरायां षष्ठाङ्कविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

---

(१) चौरिकाविवाहो नाम इति क्वचित् पाठः, क्वचित् 'षष्ठोऽङ्कः' इतिमात्रः पाठः ।

सप्तमोऽङ्कः।

ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता। (क)

बुद्ध। अम्महे ! सुसिलिट्ठ-मालदी-णेवत्थ-लच्छी-विप्पलद्ध-णन्दण-किद-करग्गाहो (१) अमच्चभूरिवसुमन्दिरे भअवदी-वअण-संविहाणेहिं (२) खेमेण गोवाइदो मअरन्दो। अज्ज अम्हे वि (३) णन्दणावासं उवगदा। तदो (४) भअवदी णन्दणं आपुच्छिअ णिआवासहं गदा (५)। अअं अ णववहू

(ख) अहो ! सुश्लिष्टमालतीनेपथ्यलक्ष्मी-विप्रलब्ध-नन्दन-कृत-करग्रहोऽमात्य-भूरिवसु-मन्दिरे भगवतीवचन-संविधानैः क्षेमेण गोपायितो मकरन्दः। अद्य वयमपि नन्दनावासमुपगताः। ततो भगवती नन्दनमापृच्छ्य निजावसथं गता। अयञ्च नव-

---

(क) तत इति। "नियुक्तैव तत्र मया प्रियसखी बुद्धरक्षिता" इत्यनेन पूर्वमेवास्याः प्रवेशः सूचितः।

(ख) बुद्धेति। अम्महे इति हर्षविस्मयार्थकमव्ययम्। मकरन्देन मालती-वेशग्रहणपूर्वक-विवाह-सम्पादनात् हर्षो विषादश्च। संश्लिष्टं मकरन्दस्य मालतीसमान-

---

(१) णन्दणकरग्गाहो इति पाठान्तरम्।

(२) भअवदीए संविहाणेण इत्यपि पाठः।

(३) वि, इति क्वचिन्नास्ति। (४) अदो इति पाठभेदः।

(५) गदा आवसहं इति पाठोऽपि।

घरप्पवेस-विरइदाकालकोमुदीमहूसव-प्पमत्त-(१)-पज्जाउला-सेस-परिअणो पदोसो अणुउलइस्सदि अज्ज णो ववसिदं। सम्पदं अ (२) तुवरन्तकामो कामिदुं सपादपडणं (३) अब्भत्थिअ पुणो बलामोडिअ अहिद्दवन्तो मअरन्देण णिट्ठुरं पडिहदो जामादा। तदो सो क्खु अधिअ-वेलक्ख-क्खलन्त-अक्खरो सरोस-णिब्भर-दुक्खिदो मदप्पफुरन्त णअणो "ण मे

वधूगृहप्रवेश-विरचिताकालकौमुदीमहोत्सव-प्रमत्त-पर्य्याकुलाशेष-परिजनः प्रदोषोऽनुकूलयिष्यति अद्य नो व्यवसितम्। साम्प्रतञ्च त्वरमाणकामः कामयितुं सपादपतनमभ्यर्थ्य पुनर्बलात्कारेणाभिद्रवन् मकरन्देन निष्ठुरं प्रतिहतो जामाता। ततः स खल्वधिकवैलक्ष्यस्खलदक्षरः सरोषनिर्भरदुःखितो मदप्रस्फुरन्नयनो "न मे

वर्णाकृतिसत्त्वात् निपुणभावेन निक्षत्त मश्रुत्वादिहिताङ्गरागत्वाच्च सुसम्मिलितं यत् मालत्या नेपथ्यं वेशः, तस्य लक्ष्म्या शोभया विप्रलब्धेन वञ्चितेन नन्दनेन कृतो मालतीभ्रमेण सम्पादितः करग्रहः पाणिग्रहणं यस्य सः तथोक्तो मकरन्दः, भगवत्याः कामन्दक्या वचनैः 'नगरदेवतामाराध्य समागतेयं मालती'इत्यादिरूपै र्वाक्यैः, संविधानैः विवाह-दिवसीय-कन्यासमुचित-तत्तदाचारसम्पादनैश्च क्षेमेण कुशलेन निरुपद्रवेण गोपायितो लोकाद्याचारात् परिरक्षितः। आपृच्छ्य आभाष्य स्वाश्रमगमनार्थं सम्भाषणं कृत्वेत्यर्थः। निजावसथं स्वकीयाश्रमम्। कौमुदी कार्त्तिकी पूर्णिमा तस्यामनुष्ठेयो यो महोत्सवः स कौमुदीमहोत्सवः। नववध्वा गृहप्रवेशात् विरचितेन सम्पादितेन अकाले तत्-कालव्यतिरिक्ते ग्रीष्मे, कौमुदीमहोत्सवेन प्रमत्ताः व्यापारान्तरेऽनवधानाः पर्य्याकुला

---

(१)···पज्जत्त···इति क्वचित् पाठः।

(२) क्वचित् 'अ' इति नास्ति।

(३)···कामिणिं कामिदुं बहुसो सपादवन्दणं...इति पाठान्तरम्।

मम्पदं तुए कोमारबन्धईए (१) पओअण"त्ति ससवहं पइण्णं काउण वासभवणादो णिग्गदो त्ति (२)। एदिणा पसङ्गेण

साम्प्रतं त्वया कौमारबन्धक्या प्रयोजनम्" इति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गत इति। एतेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयोजयिष्ये।

व्यतिव्यस्ता व्यग्रा: सकला: परिजना यस्मिन् स तादृश: प्रदोषो रजनीमुखं, अद्य नौऽस्माकं व्यवसितं अध्यवसितं मदयन्तिकामकरन्दयो: कुशलेन निष्क्रमणादिकं अनुकूलयिष्यति अभीष्टितसिद्धिं प्रति साहाय्यीकरिष्यति। कौमुदीमहोत्सवेन प्रमत्ततया पर्याकुलतया च परिजनानां तन्निष्क्रमणादौ सम्यगवधानदानाऽसम्भवादिति भाव:।

त्वरमाणकाम: नववधूसम्भोगौत्सुक्यजनितमदनावेग:। सपादपतनं यथा तथा अभ्यर्थ्य सुरतं याचित्वा, अननुमोदिताभ्यर्थन: सन्नित्यर्थ:, बलात्कारेण बलेन अभिद्रवन् आक्रामन् निष्ठुरं यथा तथा जामाता वरो नन्दन: प्रतिहत: पादेन ताड़ित:। स नन्दन:। अधिकेन सातिशयेन, वैलक्ष्येण अप्रतिभतया नववध्वा एव सहसाङ्घ्रितकार्य्यदर्शनात् किङ्कर्त्तव्यताविमूढतयेत्यर्थ: स्खलदक्षरो विकलवचन:, सरोषश्वासो निर्भरदु:खित: सञ्जातभृशदु:खश्चेति स:, मदेन क्रोधमत्ततया प्रस्फुरन्ती भृशस्पन्दमाने नयने यस्य तादृश: सन्। कौमारे कन्यावस्थायामेव बन्धकी असती तया। असतीं विना ईदृशासम्भावासम्भवादिति भाव:। शपथोऽत्र गालि: तत्सहित: यथा तथा। एतेन प्रसङ्गेन मालत्या: प्रतिकूलतानिरसनप्रस्तावेन।

"पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी।" इत्यमर:। "शपथ: (पुं) गालि:।" इति शब्दकल्पद्रुम:।

---

(१) णोच वेलक्ख रोसावेस-खलन्त-अक्खरो णोदद्द-थथथ-प्पप्फुरन्त-वअणो··· कोमारबड्डईए इति पाठभेद:।

(२) 'त्ति' इति क्वचिन्नास्ति।

मदयन्तिअं आणीअ मअरन्देण सह संजोअइस्सं । (ख)

इति निष्क्रान्ता ।

प्रवेशकः । (ग)

ततः प्रविशति शय्यागतो मालतीवेशो (१) मकरन्दो लवङ्गिका च । (घ)

मक । लवङ्गिके ! अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवतीनीति विजेष्यते (२) । (ङ)

लव । को सन्देहो एत्थ महाणुभावस्स(३) । किं बहुणा, जइ एसो मञ्जीरसद्दो सुणीअदि, (४) तहा जाणामि तेण व्वव-

(च) कः सन्देहोऽत्र महानुभावस्य । किं बहुना, यद्येष मञ्जीरशब्दः श्रूयते,

(ग) प्रेति । निर्गत इत्यन्तेन हृतकथांशस्य, संयोजयिष्य इत्यनेन च वर्त्तिष्यमाणकथांशस्य निदर्शनं प्रत्येतव्यम् ।

(घ) तत इति । शय्यागता वासभवने सम्भोगार्थरचित-शय्यास्थितः ।

(ङ) मकेति । अपिः प्रश्ने । बुद्धरक्षितायां संक्रान्ता सञ्चरिता भगवत्या विन्यस्ता, भगवत्या नीतिः कौशलं अपि विजेष्यते उत्कर्षेण वर्त्तिष्यते किं, मम मदयन्तिकालाभरूपं कार्यं साधयितुं शक्नोति किमित्यर्थः ।

(च) लवेति । मञ्जीरशब्दो नूपुरनिनादः । तेन व्यपदेशेन मालत्याः प्रबोधन-

(१) मालतीवेश इति पाठः क्वचिन्नास्ति ।

(२) विपर्य्येष्यति इति पाठान्तरम् ।

(३) को सन्देहो महाभावस्स इति भिन्नः पाठः ।

(४) क्वचित् 'सुनीअदि' इति पाठो नास्ति ।

देसेण आणीदा बुद्धरक्खिदाए मदअन्तिआ त्ति। ता उत्तरीआ-वआरिदो पसुत्तलक्खणो चिट्ठ। (च)

मकरन्दः। तथा करोति।

ततः प्रविशति मदयन्तिका बुद्धरक्षिता च।

मद। सहि! सच्चं ज्जेव परिकोविदो मे भादा मालदीए?(छ)

बुद्ध। अधइं। (ज)

मद। अहो अच्चाहिदं। ता एहि वाममीलं मालदिं णिब्भच्छेह्म।। (झ)

इति परिक्रामतः।

तथा जानामि तेन व्यपदेशेन आनीता बुद्धरक्षितया मदयन्तिकेति। तदुत्तरीयापवारितः प्रसुप्तलक्षण स्तिष्ठ।

(छ) सखि! सत्यमेव परिकोपितो मे भ्राता मालत्या?।

(ज) अथकिम्।

(झ) अहो अत्याहितम्। तदेहि वामशीलां मालतीं निर्भर्त्सयावः

अङ्गुलीम। ततस्मात् उत्तरीयेण प्रावारकेण अपवारित आवृतदेहः, प्रसुप्तलक्षणो निद्रित-स्वरूपः।

(छ) मदेति। अत्र स्वरवैकृतेन प्रश्नो व्यज्यते।

(झ) मदेति। अत्याहितं महाभीतिः। उपस्थितमिति शेषः। मालत्या ईदृशदुराचरणेनातीवकोपितो मे भ्राता किमिदानीं व्यवस्येत् तदनिश्चयादिति भावः।

बुद्ध। इदं वासभवणदुवारं (१)। (ञ)

इति (२) प्रविशतः।

मद। सहि! लवङ्गिए! जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसही णवेत्ति? (३)। (ट)

लव। सहि! (४) मा णं पडिबोधेहि। जदो (५) एसा

(ट) सखि! लवङ्गिके! ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखी नवेति?।

(ठ) सखि! मा एनां प्रतिबोधय। यत एषा चिरं दुर्म्मनायमाना इदानीमेव ईषन्मन्ये प्रसुप्तेति। अतः शनैरिहैव शयनाङ्गे उपविश।

वामशीलां भर्त्तारं प्रति प्रतिकूलस्वभावां, निर्भर्त्सयाव: तस्मिन्नतीवान्याय्याचरणात् तिरस्कुर्व:। अनुकूलयितुमिति भाव:।

(ञ) इदं वासभवनद्वारम्।

(ट) मदेति। प्रियसखी मालती, प्रसुप्ता निद्रिता। काकुवशात् ज्ञायते किमित्यर्थ:।

(ठ) लवेति। मा प्रतिबोधय उच्चैरुच्चारणेन न जागरय। दुर्म्मनायमाना दु:खितमनस्का। ईषत्प्रसुप्ता स्तोकं निद्रिता, इति मन्ये।

---

(१) क्वचित् दुवारमिति नास्ति। (२) उभे इत्यपि पाठ:।

(३) पिअसही त्ति इतिमात्र: पाठ: क्वचित्। (४) एहि इति क्वचित् पाठ:।

(५) जदो इति क्वचिन्नास्ति।

चिरं दुम्मणाअन्दो दाणिं ज्जेव ईस मधे पसुत्ते त्ति । चदो मणिअं इध ज्जेव समणहम्मि उववसि (१) । (ठ)

मद । तथा कृत्वा । दुम्मणाअदि कधं वामसीला ? (२) (ड)

लव । कधं णाम णववहू-विस्सम्भणोवाअजाणुअं लभइं विअड्ढं महुरभासिणं ससिणेहं अरोसणं अ दे भादरं भत्तारं आसादिअ ण दुम्मणाइस्सदि मे पिअसही ? (३) । (ढ)

(ड) दुर्म्मनायते कथमियं वामशीला ? ।

(ढ) कथं नाम नववधू-विस्रम्भणोपायाभिज्ञं लड़हं विदग्धं मधुरभाषिणं सस्नेहं अरोषणञ्च ते भ्रातरं भर्त्तारमासाद्य न दुर्म्मनायिष्यते मे प्रियसखी ।

(ढ) लवेति । मे मम प्रियसखी मालती, नववध्वा विस्रम्भणे चात्मानं प्रति विश्वासोत्पादने ये उपायाः चित्तानुवृत्त्यनुसरणादयः तदभिज्ञं । "उपक्षतं बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिवद्विपरीतलक्षणया सर्वथैव तदनभिज्ञमिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । अन्यथाप्येवं । ब्रह्मचर्य्यावलम्बनोपयोगिविवाहविरामध्य एव नायिकाचित्तवृत्ति-प्रतिकूलभावेन रमणाय प्रसह्यप्रवर्त्तनादिति भावः । लड़हं सुन्दरं । अतीवकुरूप-मित्याशयः । विदग्धं सुरतकलानिपुणं । सर्व्वथैव गोमूर्खमित्यभिप्रायः । मधुर-भाषिणं । एकान्तकर्कशभाषिणमिति भावः । सस्नेहं । स्नेहलेशेनापि शून्यं किसलयकोमलां प्रति सहसैव बलप्रयोगोपक्रमादित्याशयः । अरोषणं अकोपन-

---

(१).. ईस मधं उज्झिअ पसुत्तात्ति । तदो सणिअं इध ज्जेव समणुपत्ते... इति पाठान्तरं ।

(२) सहि ! दुम्मणाअदि इधं वामसीला इति पाठोऽपि ।

(३)...विअड्ढमहुरभासिणं...समासादिअ...इति पाठोऽपि ।

मद। पेक्ख वुडरक्खिदे ! विप्पदीवं उवलद्धम्ह (१)। (ध)

बुद्ध। विप्पदीवं ण विप्पदीवं वा। (न)

मद। कधं विय। (प)

(ध) प्रेक्षस्व बुद्धरक्षिते ! विप्रतीपमुपालब्धाः स्मः।

(न) विप्रतीपं न विप्रतीपं वा।

(प) कथमिव।

स्वभावं। रोषेण नितान्तखरतरस्वभावमिति भावः। आसाद्य प्राप्य, कथं नाम न दुर्म्मनायिष्यते दुःखितचित्ता भविष्यति, अपितु भविष्यत्येवेत्यर्थः। मम प्रियसख्या दुर्म्मनस्कतां प्रति तव भ्रातुर्नववधूविस्रम्भणोपायानभिज्ञत्वादिकमेव हेतुरिति भावः।

अत्र उत्प्रासनं नाम नाट्यालङ्कारः "उत्प्रासनन्तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि।" इति लक्षणात्

"लड्डः: (वि) सुन्दरः।" इति शब्दकल्पद्रुमः।

(ध) मदेति। विप्रतीपं विपरीतं, उपालब्धाः तिरस्कृताः। मालत्येवास्माभ्याः-पराधादस्माभिरेव तस्यामुपालम्भनीयायां प्रत्युत तत्पक्षगतया लवङ्गिकया वयमेवोपालब्धा इत्यर्थः। इदमप्यन्याय्यमिति भावः।

(न) बुद्धेति। विप्रतीपं न विप्रतीपं वा• इदं लवङ्गिकाकृतमुपालम्भनं विपरीतमविपरीतं वा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः। अत्र उभयोरपि दोषसत्त्वादिति भावः

(१) बुद्धरक्खिदे ! पेक्ख, विप्पदीवं आअ किं उवालम्भोभामो इति पाठभेदः।

बुद्ध। जं दाव चलणपडिदो वि (१) भत्ता ण बहुमाणिदो, एत्थ लज्जादोसेण एसो जणो उवालम्भणिज्जो (२)। जं वि पिअसहि! णववहू-विरुद्ध-साहसोवक्कम (३)-क्खलण-वेलक्ख-विच्छड्डिद-महाणुभावत्तणस्स भादुणो दे वाआगदं किं वि अपरिट्ठाणं, (४) तेण जाणीअदि किदावराहा उवालम्भणिज्जा अम्हे त्ति (५)। संस्कृतमाश्रित्य (६)। किञ्च

(८) यत्तावच्चरणपतितोऽपि भर्त्ता न बहु मानितः, अत्र लज्जादोषेण एष जन उपालम्भनीयः। यदपि प्रियसखि! नववधू-विरुद्ध-साहसोपक्रम-स्खलन-वैलक्ष्य-विच्छर्दित-महानुभावत्वस्य भ्रातुस्ते वाचागतं किमपि अपरिस्थानं, तेन ज्ञायते कृतापराधा उपालम्भनीया वयमिति।

(८) बुद्धेति। यत्, चरणपतितोऽपि सम्भोगसम्मतिप्रदानाय पादपतनेन कृतानुनयोऽपि भर्त्ता नन्दनः न बहुमानितः सम्मतिप्रदानेन मालत्या नादृतः। अत्र अनादरविषये, एष जनो मालती, उपालम्भनीयो दोषमस्याभिन्दनीयः। अखिलं हि मालत्यामिव निन्दनीयायां प्रत्युत तत्पक्षगतलवङ्गिकया कृतं नन्दननिन्दनं विप्रतीपमिवेति भावः। लज्जादोषेणेत्यनेन लज्जैव बहुमानाकरणकारणं न पुनरन्यत्-किञ्चिदिति ध्वन्यते। नववध्वां सान्त्ववाद-सुमधुरव्यवहारादिभिरायत्तीकर्त्तव्यायां नवोढायां मालत्यां विरुद्धः प्रतिकूलः, यः साहसोपक्रमो बलप्रयोगपूर्व्वकरमणोद्यमः, तेन यत् स्खलनं मालतीकृतप्रत्याख्यानरूपो व्यतिक्रमः, तस्माद् यद्वैलक्ष्यं रोषवशादप्रतिभत्वं तेन विच्छर्दितं विवर्ज्जितं महानुभावत्वं धैर्य्यं येन तस्य तथोक्तस्य, ते तव भ्रातुर्नन्दनस्य

(१) 'वि' इति क्वचिन्नास्ति। (२) ण उवालम्भणिज्जो इति क्वचित् पाठः।
(३) अहिणव-बहू विरुद्ध-रहसोवक्कम इति पाठान्तरम्।
(४) अप्पदिट्ठाणं इति पाठभेदः। (५) तेण तुम्हे त्ति इतिमात्रः पाठः क्वचित्।
(६) क्वचिदयं पाठो नास्ति।

"कुसुमसधर्म्माणो हि योषितः सुकुमारोपक्रमाः। तास्वनधिगतविश्वासैः प्रसभमुपक्रम्यमाणाः सद्यः(१) सम्प्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति।"

वाचागतं वाक्यगतं वचसा सम्पादितमिति तात्पर्य्यं, किमपि श्रोतुमप्ययोग्यं, परिस्थानं स्थितिर्मर्य्यादेति यावत् अपरिस्थानं महाकुलोत्पन्नाया मालत्या मर्य्यादालङ्घनमित्यर्थः। तेन कृतापराधा अतएव वयं नन्दनपक्षगता उपालम्भनीया इति ज्ञायते। सुतरामस्माभि लवङ्गिकाकृतं नन्दननिन्दनमविप्रतीपमेवेति भावः। अत्रार्थे महाजनवाक्यं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति किञ्चेति।

कुसुमेति। कुसुमैः समानो धर्म्मो मृदुत्वादिगुणो यासां ताः कुसुमसधर्म्माणः, योषितो नवोढादिसामान्याः स्त्रियः, सुकुमारः सुमधुरव्यवहारादिना कोमलः कोमलभावेन कर्त्तव्य इत्यर्थः उपक्रमो रमणारम्भो यासां ता तथाविधा भवन्ति। तु किन्तु अनधिगतो नवविवाहादौ समीचीनपरिचयाभावात् नवोढादिभिरप्राप्तो विश्वासो येषु तादृशैः पुरुषैः प्रसभं बलेन उपक्रम्यमाणा रमणोद्यमविषयीक्रियमाणाः, ता नवोढादिस्त्रियः, सद्य स्तत्क्षणात् उपक्रमसमय एवेत्यर्थः सम्प्रयोगस्य रमणस्य विद्वेषिण्यो भवन्ति विद्वेषान्निवर्त्तितुं चेष्टन्ते।

तथा च यथा कुसुमानि मृदुमन्दस्पर्शेन सुसौरभमुद्गिरन्ति, महामर्द्दनेन तु विरक्तिकरतिक्तगन्धं प्रकटयन्ति ; तथा ललना अपि

"कविता वनिता चैव स्वायाता रसदायिनी।
बलादानीयमाना चेत् सरसा विरसायते॥"

इति न्यायात् सुसद्व्यवहारेणानुमोदने सत्यतीवमधुरायन्ते प्रसभमारम्भे तु प्रत्युतोद्वेगकारिण्यो भवन्तीति सरलार्थः।

---

(१) क्वचित् 'सद्यः' इत्यपि न दृश्यते।

एवं किल कामसुत्तआरा आमणन्ति(१)।(ट)

लव। साअम्(२)। घरे घरे पुरिसा कुलकणआओ उव्वहन्ति, ण अ को वि लज्जापराहीणं अणवरद्धं मुद्ध-लड्ह-सहावं (३) कुलकुमारीअणं पहवामि त्ति वाआणलेण पज्जालेदि। एदे

एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति।

(ध) गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति, न च कोऽपि लज्जापराधीनं अनपराद्धं मुग्धलड्हस्वभावं कुलकुमारीजनं 'प्रभवामी'ति वाचानलेन प्रज्वलयति।

कामसूत्रकारा वात्स्यायनादयः, एवं उक्तरूपं आमनन्ति ब्रुवन्ति। किलेत्यैतिह्ये। सुतरां नन्दनस्यायं प्रसभमुपक्रमो दोषायैव जात इति भावः।

अत्रार्थविशेषणं नाम नाट्यालङ्कारः। यथा साहित्यदर्पणे—

"उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा।
उपालम्भस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणम् ॥"

वाचेति— "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।
टापञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा गिरा ॥"

इत्युक्ते र्वाक्शब्दात् टाप्। एवमुत्तरत्रापि। वात्स्यायनसूत्रानुकरणार्थं संस्कृतमाश्रित्येत्युक्तम्।

(ध) लवेति। परिणयरजन्यामेव प्राणसख्या मालत्या ईदृशदुर्दशादर्शनेन शोकोदयादस्य अमुना सहेति सावमाद्दित्यर्थः। कोऽपि पुरुषः, लज्जायाः पर एकान्तोऽधीनं सं, मुग्धः सरलः लड्हः सुन्दरश्च स्वभावो यस्य तं प्रभवामि समर्थोऽस्मि, पतित्वादस्या विषये यत्किमपि कर्त्तुं शक्नोमीति मत्वेत्यर्थः वाचानलेन अवाच्यवचनरूपेण वह्निना न प्रज्वलयति न सन्तापयति। किन्त्वयं नन्दनेन तथाकृतत्वादतीवदुःखकारणमेतदिति

(१) भणन्ति इति भिन्नः पाठः। (२) क्वचित् 'साअ' मिति पाठो नास्ति।
(३) ण अ, को वि लज्जापराहणं अणवरद्धमुद्धसहावं इत्यपि क्वचित् पाठः।

क्खु दे हिअअ-सल्लणिक्खेवा आमरणं सुमरिज्जन्त-दूसहा पदि-घरणिवासवेरग्गकारिणो (१) महापरिहवा; जाणं किदे इत्थिआणं जम्मलाहं (२) जुउच्छन्ति बान्धवा। (ध)

मद। बहुरक्खिदे! अदिदुम्मणाइदा (३) पिअसही लवङ्गिआ। अदिमहन्तो (४) को वि मे भादुणा बाधावराहो से (५) किदो। (न)

एते खलु हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं स्मर्यमाणदुःसहा पतिगृहनिवासवैराग्यकारिणो महापरिभवाः; येषां कृते स्त्रीणां जन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः।

(न) बहुरक्षिते! अतिदुर्मनायिता प्रियसखी लवङ्गिका। अतिमहान् कोऽपि मे भ्रात्रा बाधापराधोऽस्याः कृतः।

भावः। हृदयशल्यनिक्षेपाः वक्षसि शङ्कुसमारोपसदृशाः। स्मर्यमाणाः सन्तोऽपि दुःसहाः, स्वयमनुभवे तु का कथेत्याशयः। पतिगृहनिवासे वैराग्यं अवश्यमेव तादृश-सम्भवात् वैतृष्ण्यं कर्तुं शीलं येषां ते, महापरिभवा विशालतिरस्काराः। येषां महा-परिभवाणां कृते निमित्ते बान्धवाः तत्तत् स्त्रीणामेव पित्रादयः। जगुप्सन्ते दुःसहतिरस्कारसहनास्पदं कन्याजन्म धिगित्येवंरूपेण निन्दन्ति।

(न) मदेति। अस्या मालत्याः सम्बन्धे। कृता भवेदिति शेषः। अन्यथा लवङ्गिकाया ईदृशी दुर्मनस्कता न स्यादिति भावः।

---

(१)…आमलणसंभरिज्जन्तदूसह-परघरणिवास-वेरग्गकारिणो इति पाठान्तरम्।

(२) इत्थिआजम्मलाहं इति पाठोऽपि।

(३) अदिकखिदा, अदिदूमिआ इति पाठभेदौ।

(४) महन्तो इतिमात्रः पाठोऽपि।

(५) क्वचित् 'से' इति पाठो नास्ति।

बुद्ध। अथइं। सुदं अत्तोहिं जधा मम ण तुए संपदं कोमारबन्धईए पओअणं त्ति (१)। (प)

मद। कर्णौ पिधाय। अह्मो (२) अदिक्कमो, अह्मो पमादो। सहि लवङ्गिए! असमत्थम्हि दे मुहं वि संपदं दंसिदुं, (३) तहवि पहवामि त्ति किम्पि मन्तइस्सं। (फ)

लव। साहिणो दे अअं जणो। (ब)

(प) अथ किम्। श्रुतमस्माभि र्यथा "मम न त्वया साम्प्रतं कौमारबन्धक्या प्रयोजन" मिति।

(फ) अहो अतिक्रमः, अहो प्रमादः। सखि! लवङ्गिकि! असमर्थास्मि ते मुखमपि साम्प्रतं दर्शयितुं, तथापि प्रभवामीति किमपि मन्त्रयिष्ये।

(ब) स्वाधीनस्तेऽयं जनः।

(प) बुद्धेति। अथकिं वाचापराधः कृत एवेत्यर्थः। कोऽसावित्याह श्रुत -मित्यादि।

(फ) मदेति। निन्दायामहोशब्दद्वयम्। अतिक्रमो नन्दनेन मालत्या मर्य्यादा-लङ्घनं। प्रमादो नन्दनस्यानवधानता। नितान्तनिर्लज्जा मालती प्रतीहारवाक्प्रयोगादि-ष्वभयत्रापि भावः। प्रभवामि परमवात्सल्यात् त्वयि मे प्रभुत्वमस्तीत्यर्थः। इति हेतोः। मन्त्रयिष्ये वक्ष्ये।

(ब) लवेति। अयं जनः अहमिति तात्पर्य्यं, ते तव स्वस्या आत्मनः अधीनः परमवात्सल्यादायत्तः। सुतरां यथेष्टं वक्तु मर्हसीति भावः।

---

(१) …सुदं एव्व अम्हेहिं ण मे सम्पदं तुमाए कोमारबन्धईए पओअणं त्ति सअपहं पहवं काउण वासअवत्तादो णिग्गदो इदि पाठान्तरम्।

(२) अम्मई इत्यपि पाठः। (३) दक्खुं इति पाठोऽपि।

मद। चिट्ठदु दाव (१) मह भादुणो दुस्सीलदा अवरिट्ठाणं अ। तुम्हेहिं वि (२) ईदिसो वि एसो सम्पदं जहचित्तं अणुवट्टणीओ, जेण भत्ता एसो त्ति। अण्णं अ। तुम्हे इमस्स अणहिजादक्खराहिक्खेवोवालम्भदूसणस्स (३) जं मूलं तं ण जाणध। (भ)

(भ) तिष्ठतु तावन्मम भ्रातुर्दुःशीलता, अपरिस्थानञ्च। युष्माभिरपीदृशोऽप्येष साम्प्रतं यथाचित्तमनुवर्त्तनीयः, येन भर्त्ता एष इति। अन्यच्च। यूयमस्य अनभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भदूषणस्य यन्मूलं तन्न जानीथ।

(भ) मदेति। युष्माभिरपि मालती-तत्पक्षगताभिरपि, ईदृशोऽपि उक्तदुष्टतया मर्य्यादालङ्घनकारी सन्नपि, एष नन्दनः, चित्तं चित्तवृत्तिः यथाचित्तं चित्तवृत्तिमनतिक्रम्य अनुवर्त्तनीयः "भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गम" इत्युक्ते रनुसरणीयः। भर्त्ता पतिः एष नन्दनः। "कोऽपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव पतन्नपीति" श्रुतेरिति भावः। अनभिजाताक्षराणां 'मम न त्वया' इत्याद्यन्याय्यवाक्यानां यः अधिक्षेपेण प्रयोगेण उपालम्भ तिरस्कार एव दूषणं तस्य, मूलं कारणं।

अत्र येन भर्त्तेष इति हेतुप्रदर्शनात् हेतु नाम नाट्यलक्षणं यथा दर्पणे—

"हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्।"

"न्याय्ये कुलीनबुधयोरभिजातपदं विदुः।" इति शाश्वतः।

---

(१) च्चे उ इति क्वचित् पाठः।

(२) क्वचित् 'वि' इति नास्ति।

(३) ...उवालम्भस्स इतिमात्रः पाठोऽपि।

लव। कधं अम्हे असन्तं जाणीमो (१)। (म)

मद। जं दाणिं तस्सिं महाणुहावे माहवे किम्पि किल मालदीए तारामेत्तअं आसी, तहिं (२)सव्वलोअस्स अदिभूमिं गदो पवादो। तं क्खु एदं विअम्भदि। ता पिअसहि! जह

(म) कथं वयमसत् जानीम:।

(य) यदिदानीं तस्मिन् महानुभावे माधवे किमपि किल मालत्यास्तारामैत्रकमासीत्, तत्र सर्वलोकस्यातिभूमिं गत: प्रवाद:। तत् खल्वेतद्विजृम्भते। तत् प्रियसखि! यथा—एष भर्तुरपत्याभिनिवेशो निरवशेषं हृदयादुद्ध्रियते, तथा कुरुत।

(म) कथेति। असत् अविद्यमानं भूतमित्यर्थ:। चिरमसद्भूतमाकाशकुसुमं को जानातीति भाव:। एतेन तादृशोपालम्भकारणं किमपि मालतीगतं नासीत्, किन्तु नन्दनेन स्वभावादेवोपालब्धा मालतीति व्यज्यते।

(य) यदिति। यत्, तारयो: कनीनिकयो: मैत्रकं मिलनमात्रोत्पन्न: स्नेह:, मालतीमाधवयो: परस्परदृष्टिमेलनमात्रसञ्जातं प्रेमेत्यर्थ:। तत्र तारामैत्रकविषये प्रवाद: सर्वलोकस्य समीपे अतिभूमिमाधिक्यं गत:। तत् तारामैत्रकं इदं विजृम्भते प्रकाशते नन्दनप्रतिविरक्तिरूपं फलं प्रकटयतीत्यर्थ:। भर्तुर्नन्दनस्य अपथ्ये विपक्षे माधवे अभिनिवेश: चित्ताग्रह: माधवं प्रत्यनुराग इति निष्कर्ष: निरवशेषं सम्पूर्णं यथा तथा मालत्या हृदयादुद्ध्रियते, तथा यूयं कुरुत। महादोषो भवेदिति ज्ञातं युष्माकं विदितं भवतु। इदानीमपि माधवानुरागात्, नन्दनस्यापि तदवगमेन चिरदारुणविद्वेषादिति भाव:। निष्कम्पा महति भर्तृविद्वेषभये सत्यपि तज्जन्यचित्तचाञ्चल्यहीना अतएव दारुणा:

---

(१) कधं वाआ मन्तिदं वि णाम ण जाणीमो इति पाठभेद:।

(२) …वाआमेत्तं आसी, सो एसो…इति पाठभेद:।

एसो भत्तुणो अवक्खाहिणिवेसो णिरवसेसं हिअआदो उव्वत्तीअदि, तह करेध। अण्णधा महादोसो त्ति जाणिदं भोदु। णिक्कम्पदारुणा कण्णआओ दूमावेन्ति हिअअं मणुस्साणं ईदिसादो दुरहिसङ्गादो त्ति। माणं भणिस्सध मदअन्तिआए कधिदं त्ति (१)। (य)

लव। अइ असावधाणे! (२) असंबद्धलोअप्पवादमोहिदे!—अवेहि। ण तुए सह जप्पिस्सं (३)। (र)

अन्यथा महादोष इति ज्ञातं भवतु। निष्कम्पदारुणाः कन्यका दावयन्ति हृदयं मनुष्याणां ईदृशाद् दुरभिषङ्गादिति। मा एनां भणिष्यथ मदयन्तिकया कथितमिति।

(र) अयि असावधाने! असम्बद्धलोकप्रवादमोहिते! अपेहि न त्वया सह जल्पिष्यामि।

कन्यका ईदृशात् दुरभिषङ्गात् परपुरुषानुरागरूपाङ्कतो: मनुष्याणां भर्त्तृभूतपुरुषाणां हृदयं दावयन्ति सन्तापयन्ति। सुतरामिदानीमपि मालत्या माधवानुरागान्मदन्तकस्य चित्तसन्तापः सम्भवत्येव, स एव च तदुपालम्भस्य मूलमिति भावः। इदं वृत्तं मदयन्तिकया कथितमिति एनां मालतीं मा भणिष्यथ। तथा सति मालती मय्यपि विद्वेषं कुर्य्यादिति भावः।

(र) लवेति। इमं हठात्कं वक्तं मां निवारयसि, अथ च स्वयमेव तत्-

---

(१)···उवेक्खाहिणिवेसो णिरवसेसो···तह करेहि।···महान्तो पमादो।···णिक्कम्प-दारुणासु कुलकण्णकासु...दूमावेंति... त्ति आणह। मा भण...इति पाठान्तरम्।

(२) क्वचिदेव पाठो नास्ति।

(३) मन्तइस्सं इति पाठभेदः।

मद। सहि! पसीद। अहवा ण तुम्हे फुडं (१) भणिदाओ चिट्ठध। किन्तु अम्हे सच्चं एव्व माहवेक्कमअजीविदं (२) मालदीं जाणीमो केण वा कठोर-केदअ-(३) गब्भ-विब्भमा-अवअव-दीव्वत्त-णिव्वट्टिद (४)-सुन्दरत्तणविसेसं माहव-सहत्थ-णिम्मा विदवउलावली-विरइद-कण्ठावलम्बमेत्त सन्धारिद-

(ख) सखि! प्रसीद। अथवा न यूयं स्फुटं भणितास्तिष्ठथ। किन्तु वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवितां मालतीं जानीमः। केन वा कठोर-केतक-गर्भ-विभ्रमावयव-दीर्घत्व-निर्वर्तित-सुन्दरत्वविशेषं माधव-स्वहस्त-निर्म्मित-वकुलावली-विरचित-कण्ठावलम्ब-

सन्निधौ ब्रवीषि, यदि तु जागरितनिभृता सती मालती स्वयमेवेदं शृणुयात्तदा किं कुर्य्या इत्यभिप्रायेण 'असावधान' इति सम्बोधनमुक्तम्। असम्बद्धत्वेन तत्-प्रवादस्य मिथ्यात्वं सूचितम्। अपेहि दूरं गच्छ।

(ग) मदेति। प्रसीद मां प्रति कोपं मा कुरु इत्यर्थः। अथवेत्युक्तपक्षान्तरे। भणिता इमं वृत्तान्तमिति शेषः। अयं वृत्तान्तः केनापि युष्माकमन्तिके न कथित इति सरलार्थः। सैवं वक्तुमुपक्रमते किन्त्वेति। कठोरस्य परिणतस्य पूर्णावयवस्य केतकस्य केतकीकुसुमस्य गर्भवत् मध्यदेशवत् विभ्रमो विलासः येषां तेषु तेषां तथोक्तानां अवयवानां हस्तपदादीनां दीर्घत्वेन विरहजनितदुर्बलतया निर्वर्तितो निष्पादितः सुन्दरत्वविशेषः सौन्दर्य्यबाहुल्यं यत्र तत् तथोक्तं, तथा माधवस्वहस्त-निर्म्मितया वकुलावल्या वकुलकुसुममालया विरचितः कृतो यः कण्ठावलम्बो गल-देशाश्रयः तन्मात्रेण सन्धारितं जीवनं येन तादृशं मालत्याः शरीरं, तथा प्रभात-

(१) अफुडं इति क्वचित् पाठः। (२) ...जीअलोअं इत्यपि पाठः।
(३) केदई इति पाठोऽपि। (४) णिव्वत्तिद इति भिन्नः पाठः।

जोव्वणं (१) मालदीए, माहवस्स अ पहाद-चन्दमण्डलापाण्डुर-परिक्खाम-रमणिज्जदंसणं ण विभाविदं सरीरं ?। किं अ, तस्सिं दिअसे (२) कुसुमाअरुज्जाण पेरन्त-रच्छामुह-समागमे सविब्भमुल्लसिद-कोदूहलुप्फुल्ल-पसरन्त-णअणुप्पल-बहल विलास मसिण-सञ्चार चारुतारआ-विराअन्त-विब्भमा, अणङ्ग-णाट्टाआरिअ-सव्वाआरोवदेस-णिम्माविअ-विअड्ढ-मुद्ध-महुरा मए वि (३) णिरूविदा इमाणं दिट्ठिसम्भेदा ?। किं अ, मम भादुओ दाव-

मार-सञ्चारित-यौवनं मालत्याः, माधवस्य च प्रभात-चन्द्र-मण्डलापाण्डुर-परिक्षाम-रमणीय-दर्शनं न विभावितं शरीरम् ?। किञ्च, तस्मिन् दिवसे कुसुमाकरोद्यान-पर्यन्त-रथ्या-मुख-समागमे सविभ्रमोल्लसित-कौतूहलोत्फुल्ल-प्रसरन्नयनोत्पल-बहल-विलास-मसृण-सञ्चार-चारुतारका-विराजमान-विभ्रमाः, अनङ्ग-नाट्याचार्य-सर्वाकारोपदेश-निर्म्मित विदग्ध-मुग्ध-मधुरा मयापि न निरूपिता अनयोर्दृष्टिसम्भेदाः ?। किञ्च मम भ्रातु-

चन्द्रमण्डलमिव आपाण्डुरं विरहेण ईषद्धवलं परिक्षामं सततचिन्तया नितान्तक्षीणं तथापि रमणीयदर्शनं मनोहरदृष्टिकञ्च तत् तथाभूतं माधवस्य शरीरं केन वा जनेन न विभावितं न लक्षितं ? अपितु सर्वेणैव लक्षितमित्यर्थः। तथापि कथं गोपयितु-मिच्छसीति भावः।

किञ्चेति। अपि चेति चार्थः। कुसुमाकरोद्यानस्य पर्यन्ते प्रान्तभागे यत् रथ्या-मुखं तत्र समागमे सम्मेलने सति सविभ्रमं सविलासं नानाविधविकारसहितं यथा

(१)...कण्ठाअसम्मसमीसंजोव्वणं इत्यपि पाठः। (२) तद्दिवसे इति पाठभेदः।

(३)...परिसक्कन्तेक्खणाअ-सविलास-मसिण--सिणिद्ध-छंदरअ-चारुतारआ--विब्भमा-आअङ्ग-विज्ञाराआ रिअ-सव्वाअमोवदेस...मए वि...इति पाठान्तरम्।

वुत्तन्तं सुणिअ तक्खणुच्छलिअ गम्भीरावेअ-व्वइअर-मिलाअन्त-देहसोहाणं उक्खडिज्जमाण मूलबन्धणं (१) विअ ण लक्खिदं हिअअं ? । किं अ एदम्पि अवरं सुमरिदं मए (२)। (ख)

दीन-वृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणोच्छलित गम्भीरावेग-व्यतिकर-म्लायमान-देहशोभयोः उत्-खण्ड्यमान-मूलबन्धनमिव न लक्षितं हृदयम् ? । किञ्च, एतदप्यपरं स्मृतं मया ।

तथा उल्लसितयोः उत्थितयोः, कौतूहलेन उत्फुल्लयोः विकसितयोः, प्रसरतोः गन्तव्यदेशं गच्छतोः नयनोत्पलयोः ये वहलविलासेन प्रचुरविभ्रमेण मसृणसञ्चारेण कोमलचलनेन च चा॰ मनोहरे तारके कनीनिकाद्वयं, ताभ्यां विराजमानाः प्रकाशमानाः विभ्रमा नानाविधविकारा येषु, ते तथोक्ताः, तथा अनङ्गो मदन एव नाट्याचार्यः तस्य सर्वाकारोपदेशैः सर्वप्रकारशिक्षादानैः निर्म्मिताः कृता अतएव विदग्धाः भावविशेषप्रकाशे चतुराः, मुग्धा मनोहराः, मधुरा लोभनीयाश्च ते तथाभूताः, अनयोर्मालतीमाधवयोः, दृष्टिसम्भेदाः परस्परनयनसम्मीलनानि मयापि किं न निरूपिता दृष्टाः ? अपि तु निरूपिता एवेत्यर्थः । तथापि ममान्तिक एव कथं असम्बद्धेत्यादिना निह्नोतुमिच्छसीति भावः ।

किञ्चेति । अवापि, अपि चेति चार्थः । भातुर्नन्दनस्य "चतुर्थ्यर्थे षष्ठी"ति पिङ्गलसूत्रात् चतुर्थ्यर्थषष्ठी । तत्श्चर्ये नन्दनाय दानवृत्तान्तश्रवणक्षण एव उच्छलितस्य उद्गतस्य गम्भीरावेगस्य महाविषादवेगस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण म्लायमाना मलिनीक्रियमाणा देहशोभा ययोः तयोर्मालतीमाधवयोः, उत्खण्ड्यमानं केनापि छिद्यमानं मूलबन्धनं धारणकारणीभूतं देहेन सह बन्धनं यस्य तत् तादृशमिव भूतं हृदयं किं न लक्षितं मयापीत्यन्वयः ; अपितु लक्षितमेवेत्यर्थः । तथापि कथं तद्गोपनेच्छेति भावः । किञ्च अन्यच्च । अपरं वृत्तान्तान्तरम् ।

---

(१) उक्खत्तमाणमूलं इति क्वचित् पाठः ।

(२) किं अ मए एदं अवरं विसुमरिदं इति भिन्नः पाठः ।

लव । **किं दाणिं अवरं ?। (व)**

मद । **जं क्खु मम तस्स (१) जीविदप्पदाइणो महाणुभावस्स चेदणापडिलम्भ-पिअणिवेदिआए मालदीए भअवदी विअड्ढ-वअणोवण्णास-बोधिदेण (२) हिअअं जीविदं अ माहवेण पारि-तोसिअत्तणेण सअंगाहे (३) णिउत्तं। अइअ (४) लवङ्गिए ! तस्सिं तुए क्खु एव्वं (५) भणिदं "पडिच्छिदो क्खु णो पिअ-सहीए अअं पसादो"त्ति। (श)**

(व) किमिदानीमपरम् ? ।

(श) यत् खलु मम तस्य जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य चेतनाप्रतिलम्भ-प्रियनिवेदिकाया मालत्या भगवती विदग्ध-वचनोपन्यास-बोधितेन हृदयं जीवितञ्च माधवेन स्वयंग्राहे नियुक्तम्। अथ च लवङ्गिके ! तस्मिन् त्वया खलु एवं भणितं, "प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं प्रसाद" इति।

(व) लवेति। अपरं किं स्मृतं तदब्रूहीत्यर्थः।

(श) मदेति। चेतनाप्रतिलम्भप्रियनिवेदिकायाः व्याघ्रनखक्षतप्रहारजनितमूर्च्छाऽ-पगमात् परं चैतन्यलाभरूप-सन्तोषसंवाददायिन्याः। भगवत्या कामन्दक्या विदग्ध-वचनोपन्यासेन "वत्स ! माधव ! दिष्ट्या सुहृद्भुजा वर्धितोऽसि मालत्या, तदयमवसरः प्रतिदानस्य" इति चतुर्थाङ्कगतेन निपुणवाक्यप्रयोगेण बोधितः उपयुक्तमभिधातुं सङ्केतितस्तेन, माधवेन। स्वयंग्राहे दानान्मालत्या आत्मनैव ग्रहणे, नियुक्तम् "ग्रहणाभ्यर्थिते"त्यादिवाक्येन व्यापारितं। अथ च तदनन्तरञ्च।

---

(१) क्वचित् 'तस्स' इति पाठो नास्ति। (२)...बोदिदेण इत्यपि पाठः।

(३) सअंगाहस्साहसे इति पाठभेदः। (४) अइ इतिमात्रः पाठः क्वचित्।

(५) एव्वं व इति पाठान्तरम्।